

П. М. ФЕДАКА

**НАРОДНЕ ЖИТЛО
УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ
XVIII-XX СТОЛІТЬ**

Монографія

Ужгород

Видавництво «Гражда»

2008

ББК 63.5+85.11 (4УКР)

Ф 32

На основі польових, архівних та історіографічних матеріалів автором всебічно досліджено типи і форми традиційних сільських поселень, садиб, дворів, жител і господарських будівель українців Закарпаття XVIII-XX століть, особливості інтер'єру, техніки будівництва, конструктивних прийомів, соціальних елементів тощо.

Для етнологів, істориків, архітекторів, мистецтвознавців, краєзнавців, усіх, хто цікавиться народною культурою України, зокрема Закарпаття.

Науковий консультант

Ганна Скрипник, доктор історичних наук,
академік НАН України

Рецензенти:

Всеволод Наулко, доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України

Мирослав Сополіга, доктор історичних наук

Михайло Тиводар, доктор історичних наук,
професор УжНУ

Видання друге, доповнене і перероблене

Видання рекомендоване до друку

*Вченою радою Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України*

*Перше видання: Федака Павло Михайлович. Народне житло українців
Закарпаття XVIII-XX ст. – Ужгород: Гражда, 2005. – 352 с.: іл.*

ISBN 978-966-8924-96-5

© Павло Федака, 2008;

© Надія Пономаренко, художнє оформлення, 2008;

© Видавництво “Гражда”, 2008

ВІД АВТОРА

Через три роки після першого, виходить у світ друге, доповнене і перероблене видання книжки про народне житло Закарпаття. Її основу склали матеріали безпосередніх польових досліджень традиційного і господарського будівництва Закарпаття. Збір матеріалів проводився під час численних експедицій і виїздів, найінтенсивніше у 60-80-і роки ХХ ст., хоча й у наступне 20-річчя автор вивчав, фіксував, фотографував, робив описи збережених по селах окремих зразків традиційних жител, господарських і технічних будівель та споруд малих архітектурних форм, фрагменти поселень, загальний вигляд сіл та ін. Обійшов пішки і об'їздив майже все Закарпаття, віднайшов, описав, провів обміри і фотофіксацію сотень пам'яток народної архітектури краю ХVIII-ХХ століть. Особливо плідними ці дослідження були у період роботи в Закарпатському музеї народної архітектури і побуту, для створення якого автор доклав багато зусиль, знань і енергії.

Предметом особливої гордості автора є знайдення у 1971 та перевезення в музей у січні 1972 року унікальної пам'ятки гуцульського народного будівництва – хати початку ХVIII століття з села Кевелів на Рахівщині, пам'ятки, без сумніву, загальнонаціонального значення. Таким шедевром дерев'яного зодчества міг би пишатися будь-який музей світу!

В останні роки нами додатково обстежено ще 52 села Закарпаття, описано десятки житлових і господарських будівель, в тому числі другої половини ХХ та початку ХХІ ст., в яких зберігалися традиційні риси народного будівництва краю.

Дослідження автором традиційних сільських будівель і публікація у зв'язку з цим статей про необхідність збереження і музеєфікації пам'яток народного будівництва у селах Закарпаття, сприяли створенню у 70-80-ті роки минулого століття етнографічних музеїв скансенівського типу (садиб, хат, водяних млинів та ін.), здебільшого "in situ" – на первісних місцях, у натуральному природному середовищі. Окремі з них у різний час і через різні причини, на

жаль, припинили своє існування, деяким вдалося продовжити життя до наших днів.

Причетність до збереження для майбутніх поколінь цінних пам'яток стародавнього народного будівництва і побуту закарпатських українців вважаю важливою сторінкою своєї діяльності. У цьому ж ключі, насамперед, оцінюю і свою книжку про народну архітектуру Закарпаття, – у ній зафіксовано, систематизовано, зафотографовано велике число селянських будівель, абсолютна більшість з яких уже зникла з лона землі. З-понад півтори тисячі фотознімків, зроблених автором, через різні причини, до книжки увійшло біля третини з них. Але й подане число ілюстрацій (понад 500) значно доповнює текстову частину і збагачує її зміст.

Автор

ВСТУП

Народне житло українців Закарпаття становить невід’ємну частину загальнонаціональної культурної скарбниці українського народу. Водночас у ньому проявляється чимало регіональних особливостей, які склалися упродовж віків внаслідок специфічних історичних, соціально-економічних, екологічних та етно-культурних обставин.

Українське Закарпаття, як і весь регіон Карпат, становить своєрідну історико-етнографічну і господарсько-культурну зону, простір етнічного і політичного пограниччя, заселений, крім українців, іншими європейськими народами.

Упродовж віків закарпатські українці були відмежовані від решти русько-українських земель державними кордонами – край у різні часи входив до складу Угорщини, Австрії, Австро-Угорщини, Чехо-Словаччини та інших державно-політичних утворень. Понад вісім століть розвивалася народна культура русинів-українців Закарпаття в умовах чужих політичних, правових, ідейно-культурних, конфесійних та етнічних впливів, в оточенні панівних угорського і німецького, а також румунського, словацького і польського етносів, що не могло не вплинути на взаємопроникнення різноетнічних елементів культури, складання цілого ряду спільних рис, внутрішніх взаємозв’язків, локальних варіантів житла з різними структуроутворюючими компонентами тощо. Незважаючи на формування регіональних особливостей, чому, крім названих обставин, також сприяла етнографічна мозаїка краю (виділення етнографічних груп долинян, гуцулів, бойків та лемків і дрібніших таксономічних утворень), незаперечним є факт русько-українського генетичного походження народного житла українців Закарпаття: основні його елементи аплікуються на давню спільну русько-українську культурну основу, а в житлі етнографічних і локальних груп краю знаходимо більше спільного, аніж відмінного.

Дослідження поселень, житлового і господарського будівництва проведено автором в межах Закарпатської області України, щодо якої останні десятиріччя усталився термін Закарпаття – замість давніших історичних й етнічних назв – Угорська Русь, Карпатська Русь, Угорська Україна, Руська Країна, Підкарпатська Україна, Закарпатська Україна, Підкарпатська Русь, Карпатська Україна та інших.

Вивчення і документування традиційного будівництва Закарпаття становить теоретичний і практичний інтерес. Актуальність досліджень цієї ділянки народної культури краю полягає не тільки у відсутності синтетичних праць у цій галузі та необхідності заповнення у зв'язку з цим відповідної наукової прогалини, але й у потребі її всебічної реконструкції і детальної характеристики та потенційній можливості виходу на ширші проблеми етногенезу та етнічної історії регіону. Це тим більше важливо, оскільки з кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. ідеологами політичного русинства в питання дослідження і трактування народної культури, етногенезу та етнічної історії закарпатських українців внесено чимало суб'єктивних, тенденційних та антинаукових положень і висновків, важливим інструментом наукового спростування яких є й матеріали пропонованого історико-етнографічного дослідження народного житла Закарпаття ХVІІІ-ХХ століть.

Особлива актуальність вивчення традиційного будівництва краю полягає у виявленні в ньому древніх елементів і явищ, реліктів давньоукраїнського періоду, окремі з яких дійшли до ХХ ст. і свідчать про загальноукраїнські культурні витоки – з джерел Київської Русі.

Дослідження традиційних сільських поселень, садиб, житлових і господарських будівель актуальне і в плані спадковості кращих рис і традицій минулого в забудові сучасних сіл, облаштуванні садиб, зведенні і декоруванні будівель тощо.

У зв'язку з актуальністю дослідження, автор ставив перед собою такі завдання: простеження історичного розвитку сільських поселень Закарпаття, виявлення особливостей їх типів, форм, способів заселення, характеристика

розмірів, зовнішнього вигляду тощо; визначення і характеристика типів двору, форм його забудови, особливостей організації садибного місця та принципів розміщення садиби; класифікація типів і варіантів житла, характеристика особливостей техніки будівництва, архітектурних та інженерно-конструктивних прийомів, внутрішнього планування та інтер'єру, вертикального розвитку хати; дослідження специфіки соціальних аспектів народного будівництва, проблеми зв'язку між формами сім'ї і формами житла; класифікація і характеристика господарських будівель і споруд малих архітектурних форм; фіксація і характеристика обрядів, вірувань і звичаїв, які виконувалися перед початком будівництва та при зведенні житлових і господарських будівель; окреслення ареалів поширення типів і варіантів, елементів і явищ народного будівництва; визначення ступеня впливу етнічних, історичних, соціально-економічних, екологічних та інших факторів на розвиток поселень, садиб, житла, формування їх регіональних особливостей, типів, форм тощо; виявлення давніх, реліктових елементів, явищ і форм будівництва та спільних рис з іншими етнічними групами в межах Закарпаття, а також в контексті загальноукраїнських, слов'янських, центрально-європейських та інших етнокультурних зв'язків; простеження процесів успадкування традицій і змін в народному будівництві в контексті різних історичних періодів та різних етнографічних районів краю.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період XVIII-XX століть. У XVIII –першій половині XIX ст. в селах Закарпаття стійко зберігалися усталені форми господарського і сімейного укладу і відповідно – давні, пронесені через століття, традиційні риси народного будівництва та реліктові форми будівель, елементи і явища будівельної культури. З другої половини XIX ст. на село проникають капіталістичні відносини, які зміцнюються там у кінці XIX – на початку XX ст., внаслідок чого поглиблюються контакти з містом, посилюється майнова диференціація, відбувається ускладнення традиційного планування жител, з'являються нові будівельні матеріали тощо. Незважаючи на початок процесу руйнування будівельних традицій, вони й

надалі зберігаються в середовищі переважаючого на той час середньозаможного селянства. У першій половині ХХ ст. згадані процеси розширюються і поглиблюються, у той же час в гірських районах ще досить стійко зберігаються давні будівельні традиції. З другої половини 40-х – початку 50-х років ХХ ст., з утворенням колгоспів та ліквідацією селянина як власника, відбувається інтенсивне руйнування будівельних традицій, хоча селяни у значній мірі зберігали і продовжували їх у плануванні житла, його декоруванні та оформленні інтер'єру, використанні будівельних матеріалів, забудові двору та ін.

Географічні межі дослідження охоплюють в основному територію колишніх Марамороського, Уточанського, Березького і Ужанського комітатів. У той же час, колишній етнічний масив історичного Закарпаття, до якого, крім згаданих, належали русько-українські поселення в тодішніх Земплінському, Шариському, Спіському та Абауй-Торнському комітатах, був значно ширшим. До кінця 1918р. згадані землі з руським (українським) населенням від Попрада і Спіша на заході до Чорної і Білої Тиси на сході утворювали одне етнічне тіло, народна культура якого мала спільну основу, хоча й відзначалася локальними особливостями. У 1919 р. між Закарпаттям і Словаччиною проведено умовну делімітаційну лінію по річці Уж, яка з 1945р. стала державним кордоном, котрий розділив єдиний етнічний масив на дві частини, які з тих пір перебувають у складі різних держав (України і Словаччини). Того ж року відірвано від материнського кореня ще близько 2 тис. квадратних метрів русько-української етнічної території в районі Мараморош-Сиготу і приєднано її до Румунії. Таким чином, дослідження не охоплює увесь етнічний масив історичного Закарпаття, а лише територію нинішньої Закарпатської області України, утворену з чотирьох згаданих колишніх комітатів.

При написанні роботи автор керувався принципами об'єктивності та історизму, методами аналізу і синтезу та порівняльно-історичним методом, що дозволило прослідкувати особливості, тенденції та закономірності роз-

витку народного будівництва в конкретних умовах, визначити ступінь впливу на народне житло соціально-економічних, екологічних та етнічних чинників, порівняти типи і форми поселень, садиб, житлових і господарських будівель як всередині досліджуваної території, так і з іншими історико-етнографічними регіонами.

Використано також поширені в етнології методи безпосередніх польових досліджень, інтерв'ювання, картографування, джерелознавчого аналізу архівних документів, а також різноманітних програм-питальників з вивчення народного житла. Названі методи дослідження уможливили провести належний опис елементів і явищ народного будівництва Закарпаття, проаналізувати його специфіку та характерні риси, зафіксувати рівень збереження чи нівеляції будівельних традицій та їх історичну тяглість.

Фактичні матеріали, теоретичні узагальнення і висновки роботи можуть бути використані для подальшої наукової розробки при підготовці синтетичних праць з етнології України, проблем етногенезу та етнічної історії і комплексного історико-етнографічного дослідження Закарпаття, регіону Українських Карпат, зони Карпат та народів, які її населяють, а також при написанні навчальних посібників, підготовці лекційних курсів, спецкурсів з народознавства і краєзнавства та ін. Їх також можна з успіхом використати в дискусіях з прихильниками політичного русинства. Значення роботи і в можливості використання традицій будівельного багатовікового народного досвіду при забудові і облаштуванні сучасних сіл Закарпаття.

Результати дослідження знайшли практичне застосування при створенні і подальшій дослідницькій, пошуковій, науково-експозиційній роботі Закарпатського музею народної архітектури і побуту, заснуванні локальних етнографічних музеїв під відкритим небом у селах Закарпатської області, при формуванні і поповненні експозиційної зони «Карпати» та підзони «Закарпаття» в Державному музеї народної архітектури і побуту України та Львівському музеї народної архітектури і побуту.

Розділ I

Джерела та історіографія

Джерельну базу монографії склали польові й архівні матеріали. Використано також праці українських, словацьких, чеських, польських, угорських, російських, білоруських та інших дослідників-етнологів й істориків. Поселення і садиби, зокрема їх форми, вивчались на основі архівних джерел, і в той же час ці дані доповнювались матеріалами польових досліджень та опублікованих наукових чи науково-популярних праць.

Непересічну наукову вартість становлять кадастральні карти (карти кадастрових округів) колишньої Підкарпатської Русі (під такою назвою Закарпаття у 20-30-і роки ХХ ст. входило до складу Чехословацької Республіки), які зберігаються в Державному архіві Закарпатської області (далі ДАЗО)¹. Архів нараховує значну кількість земельних карт майже усіх населених пунктів Закарпаття, на які нанесено всі земельні ділянки та частини того чи іншого поселення (окремі, найбільші за розмірами села, нараховують велике число карт). Карти охоплюють в основному період 50-60 рр. ХІХ ст., оскільки склалися по усій Австрійській імперії після угорської революції 1848-1849 рр. та відміни кріпосного права. В архіві знаходяться і карти окремих поселень початку ХХ ст.,² що дозволило прослідкувати за змінами в розвитку сіл з середини ХІХ до початку ХХ ст. Допоміжним матеріалом у процесі роботи стали і нанесені на карти місцеві назви окремих частин сіл, урочищ, наділів тощо, які нерідко вказують на характер заселення, виникнення і розвиток того чи іншого поселення або його частин.

В архіві (фонд № 125) є шість описів кадастральних карт, з яких найбільшу наукову цінність мають описи № 1 і № 6. Опис № 1 включає багаточисельні (іноді до 100 і більше) карти кожного з поселень краю³. За цим списком вивчались в основному садиби та окремі частини сіл, оскільки на ці карти, через їх невеликі розміри, поселення повністю не наносилось. За описом № 6 досліджувались поселення, оскільки села здебільшого нанесені тут на одному, досить ве-

ликому (70×70 см) аркуші паперу повністю (за винятком дуже розкиданих у просторі сіл, які доводилося наносити на кількох аркушах)⁴.

Аналіз карт проводився з таким розрахунком, щоб рівномірно і, по можливості, повно, за етнографічним принципом охопити гірські, передгірні і низовинні райони краю. Внаслідок цього були вивчені гуцульські, бойківські, лемківські поселення, села бойківсько-лемківського і гуцульсько-бойківського пограниччя та поселення закарпатської низовини.

Автором проаналізовано: за описом № 1 – 104 поселення, за описом № 2 – 31, за описом № 5 – 30, за описом № 6 – 39, усього 204 українські села (понад 1500 карт), з них 65 докладно описано.

Житло, господарські будівлі, споруди малих архітектурних форм, у значній мірі двори й обійстя, а в деяких випадках і поселення досліджувались на основі польових матеріалів, зібраних автором під час роботи в Закарпатському музеї народної архітектури та побуту та в Закарпатському краєзнавчому музеї. У 235 українських селах різних етнографічних районів краю обстежено понад 400 садиб з житловими і господарськими будівлями (близько 1200 різноманітних будівель), матеріали цих експедицій та виїздів зафіксовані автором у шести спеціальних зошитах⁵. Певне число з обстежених жител (23) побудовано у XVIII ст., частина (61) – у першій половині XIX, інша частина (117) – у другій половині, XIX абсолютна більшість – у кінці XIX – на початку XX ст.

Значний польовий матеріал зібрав автор і щодо селянських будівель 20-90-х років XX ст. (обстежено 148 садиб з житловими і господарськими будівлями у 120 селах різних районів Закарпаття), що дозволило прослідкувати їх розвиток до кінця XX ст. У загальному підсумку обстежено 355 сільських поселень, понад 550 садиб і близько 1500 житлових і господарських будівель.

Крім вказаних джерел, використано наукові та науково-популярні публікації, які стосуються теми дослідження, починаючи з середини XIX ст.

У працях українських, російських, угорських, австрійських та інших авторів другої половини XIX ст. поряд з розглядом історичних, соціально-економічних і політичних проблем цього регіону порушуються й питання

народної культури. У газетних і журнальних публікаціях та в окремих працях подано фрагментарні описи житла і господарських будівель, їх зовнішнього вигляду, внутрішнього обладнання та інтер'єру тощо, щоправда, більше під соціально-економічним кутом зору – як убогі і занедбані.

З праць цього періоду варто назвати статтю-нарис відомого закарпатського вченого-філолога і сходознавця Андрія Дешка “О Карпатской Руси”⁶, монографію австрійського вченого Германа Бідермана “Угорські русини, їх місце проживання, заняття і їх історія”⁷ (позначена тенденційним проурядовим підходом до культури русинів Закарпаття), статтю А. Трояновського “Русское племя в Венгрии”⁸, книжку Г. А. Де-Воллана “Угорская Русь”⁹ та деякі інші.

Певну роль у розвитку етнографії відіграли місцеві видання цього періоду – газети “Світ”, “Новий світ”, “Карпат” і особливо журнал “Листок” (1883-1903), на сторінках якого друкувалися народознавчі статті Є. Фенцика, О. Митрака, А. Кралицького, Й. Рубія та інших закарпатських вчених, письменників і громадських діячів. Зі статей цього журналу, присвячених народному будівництву, слід виділити “Домики или избы угрорусских крестьян” О. Митрака¹⁰ та “Наши деревянные церкви” Й. Рубія¹¹.

Варто згадати й діяльність заснованої у 1890 р. в Ужгороді філії Етнографічного товариства Угорщини, яке видавало журнал “Etnographia”, хоча наукових статей про народне житло русинів Закарпаття ця інституція й не опублікувала, обмежившись збором відповідних матеріалів.

Цінний етнографічний матеріал зібрав у кінці XIX ст. священник, парох у селі Стройно Свалявської округи Юрій Жаткович, опублікувавши угорською мовою працю “Нарис угорських русинів” (1895), перекладену на українську мову і дещо в скороченому варіанті надруковану стараннями Володимира Гнатюка в “Етнографічному збірнику” за 1896 р.¹².

Визначну роль в етнографічному вивченні українців Закарпаття та пробудженні їх національної свідомості відіграли у кінці XIX – на початку XX ст. Іван Франко та Володимир Гнатюк. Їх аргументовані судження про етнокультурну єдність закарпатських і галицьких русинів спростували

непоодинокі твердження угорських, польських та інших ідеологів про так звану етнографічну межу вздовж головного Карпатського хребта. Ілюстрацією сказаного є стаття В. Гнатюка “Децо про Русь Угорську”¹³.

З кінця ХІХ ст. цікаві етнографічні матеріали, зрідка і про житло селян, друкуються в газетах “Наука” та додаткові до неї “Село”, “Неділя”, “Kelet” та деяких інших, хоча матеріали наукового характеру на їх сторінках з’являлися нечасто.

З більших етнографічних праць цього періоду слід назвати книжку угорського дослідника Ореста Сабо “Про угорських русинів”¹⁴, в одному з розділів якої подано і деякі дані про житло та інтер’єр. Щоправда, як зізнався у вступі сам автор, монографію укладено за роботами трьох учених – Ю. Жатковича, Т. Легоцького, І. Семана, тобто компілятивний її характер очевидний.

У цей же час з’являються окремі праці російських та білоруських дослідників. Зокрема, В. І. Пономарьов відзначив убогість зовнішнього і внутрішнього вигляду селянської хати закарпатців¹⁵, це ж помітив Максим Богданович, посилаючись на матеріали Василевського, Звездіча, Егана¹⁶.

З включенням Закарпаття до складу Чехословацької республіки (1919-1939) значно поживавилась наукова і культурна праця. Чеська влада, порівняно з попередньою, угорською, була демократичнішою і, якщо не завжди сприяла, то, принаймні, не перешкоджала розвиткові краєзнавчих, у тому числі етнографічних досліджень. Хоча в цей час спеціальних узагальнюючих наукових праць, присвячених дослідженню народного житла Закарпаття, і не з’явилося, окремі статті та розділи в монографіях чеських і українських вчених заслуговують на увагу.

Поштовхом до збору, систематизації та аналізу етнографічних матеріалів стало створення у цей час крайового товариства “Просвіта”, Педагогічного товариства Підкарпатської Русі, а також музеїв – товариства “Просвіта” і земського в Ужгороді, історичного імені Т. Легоцького та етнографічного в Мукачеві, краєзнавчого в Рахові та заснування у 1934 р. Етнографічного товариства Підкарпатської Русі, яке розробляло спеціальні питальники (в тому числі і по жит-

лу) і повело цілеспрямовану народознавчу роботу по усьому краю. Зібраний у цей період матеріал становить уже науковий інтерес.

Грунтовні праці, базовані на поважних архівних та історичних джерелах, про давнє, домадлярське заселення території Закарпаття русинами, заснування руських сіл, історію будівництва церков краю тощо подав у кількох річниках «Наукового збірника товариства “Просвіта” в Ужгороді» відомий закарпато-український історик Василь Гаджега (зібрані матеріали стосуються Марамороського, Ужанського, Уточанського і Земплинського комітетів)¹⁷.

Важливу роль у вивченні матеріальної і духовної культури Закарпаття відіграв краєзнавчий журнал “Підкарпатська Русь” (1923-1936), редакторами якого у різний час були такі відомі вчені, як Іван Панькевич, Павло Яцко, Августин Штефан, Василь Гаджега. Частина матеріалів цього часопису присвячена історії виникнення, зовнішньому описові, соціально-економічній та етнографічній характеристиці сіл Ужок¹⁸, Перечин¹⁹, Ясіня²⁰, Тур’я Ремета²¹, Черногорова²², Тур’я Поляна²³, Вишне Студене²⁴. Деякі статті присвячено характеристиці сільських будівель, зокрема В. Залозецького про дерев’яні церкви Закарпаття²⁵, В. Гнатюка про духовну і матеріальну (в тому числі житло) культуру гуцулів²⁶, І. Панькевича про водяні млини на Закарпатті²⁷. Дуже докладний опис гуцульської хати 1865 р. в селі Кваси Рахівської округи подав у журналі Михайло Обідний²⁸.

Чимало етнографічних матеріалів, особливо щодо заснування сіл та походження їх назв, було подано у популярному журналі “Наш рідний край” (1922-1938), редагованому педагогом і письменником Олександром Маркушем²⁹, також – у журналі “Пчілка”³⁰ (редактори Августин Волошин, Павло Кукуруза), а окремі – у часописі “Наша земля” (редактор В. Гренджа-Донський)³¹ та ін.

Цінність вказаних видань ще й у тому, що в них поміщено сотні фотографій з народного життя і побуту закарпатців, серед них – фото традиційних житлових і господарських будівель, фрагментів поселень тощо.

З чехословацьких авторів цього періоду слід відзначити праці Амалії Кожмінової, Карела Хотека, Яна Гусека та деяких інших.

У книзі А. Кожмінової “Podkarpatska Rus” подано опис окремих ділянок культури і побуту селян Закарпаття, зокрема Ужанщини, у тому числі певне місце відведено характеристиці зовнішнього вигляду верховинського села, житла і господарських будівель³². Однак, найбільшим здобутком цієї праці слід вважати фотографії з різних галузей народної культури, у тому числі житлових і господарських будівель.

Цікаві дані про поселення і житло українців Ужанської долини (того ж району, який досліджувала А. Кожмінова) міститься у книзі Яна Гусека “Narodopisná hranice mezi Slovaki a Karpatorusy”³³. Визначивши залежність планів поселень виключно від рельєфу місцевості і окресливши їх два типи (у долинах – вуличний, у горах – розкиданий), автор провів етнічну межу між словаками і українцями по річці Уж, проігнорувавши цим важливий історико-етнічний факт: русини (українці) проживали (і до цих пір проживають) і на захід від Ужа, утворюючи між Ужом і Попрадом (колишні Ужанський, Земплінський, Шариський і Спіський комітати) етнографічну групу лемків. Отже, порівнюючи русинів з русинами, Я. Гусек і не зміг побачити різниці в народному будівництві українців Закарпаття і словаків.

Спробу дати узагальнену характеристику сільських поселень, садиб і житла краю зробив відомий чеський етнолог Карел Хотек. У статті про поселення, садиби і житла на терені Чехословаччини дослідник поділив Закарпаття на три географічні зони (низовина, передгір'я, верховина), відповідно до яких розглянув особливості поселень: у долинах поширені рядові, у передгір'ї – розсіяні, у горах – ланцюгові або вільно розкидані³⁴. Дана характеристика не дає повного уявлення про форми закарпатських поселень, крім цього, повністю проігнорована роль етнічних та соціально-економічних факторів.

Про важкі житлові умови закарпатських селян з коротким описом зовнішнього і внутрішнього вигляду хат йде мова в лекції В. Сладека “Экономические условия Подкарпатской Руси”³⁵. Фрагментарні дані без вказівки на конкретну місцевість про забудову поселень, їх зовнішній вигляд, будівельні

матеріали тощо подані у книзі Карела Матоушека “Podkarpatska Rus”³⁶ та ряді інших праць чехословацьких авторів.

Великий інтерес до матеріальної культури Підкарпатської Русі – Закарпатської України у 20-30-і роки проявили українські дослідники. Хоча спеціальних робіт, присвячених народному житлу краю, у цей час не з’явилося, в історичних та етнографічних працях знаходимо окремі цікаві моменти щодо сільських поселень та будівель селянського двору.

Розглядові садиб і жител гірських етнографічних груп українців Карпат (гуцулів, бойків, лемків) присвячені праці визначного українського етнографа Федора Вовка та визначного українського архітектора й мистецтвознавця Володимира Січинського.

Ф. Вовк у монографії “Студії з української етнографії та антропології” (вийшла посмертно) зробив опис гуцульської гражди, садиб бойків і лемків (так званих довгих хат), хоча важко погодитися з твердженням вченого про те, що довгі хати лемків і бойків розвинулися під впливом німецького будівництва безпосередньо від словаків; помилковим є і твердження про те, що в Угорській Русі хат із сходоподібним солом’яним покриттям немає³⁷.

У статті В. Січинського “Етрусський дім і гуцульський оседок” докладно описано гуцульську садибу-гражду та відзначено її дивовижну схожість з етруським домом³⁸. Характеристиці народного житла карпатських етнографічних груп (гуцулів, бойків, лемків) присвячено один з розділів книжки цього ж автора про дерев’яне будівництво в регіоні Карпат³⁹. Тут кваліфіковано розглянуто типи і варіанти садиб, конструктивні прийоми і техніку будівництва, планування та інтер’єр хат, проведено паралелі з народним будівництвом інших регіонів України тощо. Зібраний автором матеріал відноситься в основному до сіл північного схилу Карпат (галицької частини), хоча знаходимо й окремі дані щодо гірських поселень Закарпаття.

У праці відомого українського історика Олександра Мицюка “Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі” деяке місце відведено розглядові питання про заселення, виникнення сільських поселень Закарпат-

тя і коротко охарактеризовано їх типи⁴⁰. Автор виділив три типи поселень: багатовуличні компактні села на рівнині і в широких долинах; однувуличні села у вузьких долинах передгірної і верховинської смуги, хутори у гірській місцевості. Така класифікація є неповною, окрім цього у ній допущено неточності: другий тип є, по суті, ланцюговим поселенням, обумовленим у значній мірі рельєфом місцевості, а перший правильніше назвати вуличним з кількома варіантами.

У статті М. Дольницького “Міста Підкарпатської Русі” визначено всього два планувальних типи сільських поселень – поздовжньо-вуличний і скупчений⁴¹. Зрозуміло, що така класифікація є далеко неповною.

Рукописна праця Л. Манжули “Сільські оселі Карпатської України” на основі фактологічного матеріалу в основному правильно виділяє типи планування сільських поселень Закарпаття (розкиданий, однувуличний, ланцюговий, скупчений)⁴², хоча формотворчі чинники того чи іншого села подаються іноді помилково. Наприклад, вуличний тип поселення є результатом не вирубування лісу, як це вважає автор, а наслідком економічних причин та урядових заходів, а також етно-культурних впливів.

Фрагментарні дані про житло долинян і верховинців поміщені у книзі Григорія Купчанка “Наша Родина”, зокрема, автор пише про матеріал, з якого зводяться хати, про їх планування, внутрішнє обладнання та інтер'єр⁴³.

Спад наукової та культурно-освітньої діяльності на Закарпатті з середини березня 1939 року був зумовлений загарбанням Карпатської України Угорщиною, а через кілька місяців – початком Другої світової війни. Всі українські інституції були ліквідовані. І все ж, говорити про повний занепад наукового і культурного життя на Закарпатті у першій половині 40-х років ХХ ст. не доводиться. У січні 1941 р. в Ужгороді створюється Подкарпатське общество наук, яке видавало двотижневик “Літературна неділя” (1941-1944), науковий журнал “Зоря-Најnal” (1941-1943), “Великий сільськогосподарський календар” (1940-1943), – у них друкувалися й етнографічні матеріали, хоча питанням житла спеціальні розвідки присвячені не були. Публікувалися етногра-

фічні статті і в окремих газетах (наприклад, у газетах “Русское слово” і “Русская правда” – Ф. Потушняка і П. Лінтура). Саме в останній видруковано цікаву, хоча й без вказівки на конкретну місцевість, статтю Федора Потушняка про звичаї й обряди при будівництві народного житла Закарпаття⁴⁴.

Значний інтерес дослідників до народної культури Закарпатської України проявився після возз’єднання її з матір’ю-Україною (1945 р.). Сюди приїжджають експедиції вчених з Києва, Львова, Москви, Ленінграда, наслідком яких стала серія народознавчих публікацій, в тому числі і про народне будівництво краю. Праці дослідників повоєнного часу відзначаються досить високим загальнотеоретичним і методичним рівнем, глибиною аналізу та узагальнень. У них житлові і господарські будівлі українців Закарпаття розглядаються як самобутня, але єдина галузка селянського будівництва України. Щоправда, так званий марксистський підхід до вивчення народної культури, коли вплив соціально-економічних факторів на всі зміни і її розвиток вважався вирішальним, применшує значення цих праць, адже окремі явища народної культури були залежні, насамперед, від впливу природних умов та етнічних традицій.

Свій внесок у дослідження народного будівництва українців Закарпаття зробив радянський етнограф І. Ф. Симоненко⁴⁵. Він у перші роки радянської влади на Закарпатті зібрав певний польовий матеріал і на його основі зробив спробу визначити планувальні типи поселень і садиб, ареали їх поширення, подав свою класифікацію житлових будівель і еволюцію духової печі. Ним також фіксувались зміни, які відбувалися в народному житлі у перше десятиріччя радянської влади. Разом з цим, слід відзначити недостатню повноту охоплення дослідником різних районів і явищ народного будівництва Закарпаття, деяку фрагментарність робіт і поспішність у висновках. Це обумовлено, очевидно, тим, що автор користувався переважно літературними джерелами і польовими матеріалами, яких йому часто не вистачало, оскільки поза вивченням залишилося значне число поселень краю. Крім того, дослідження таких проблем, як розвиток традиційних поселень і садиб, тільки на основі

польових матеріалів дає неповне, а іноді й неправильне розуміння самого процесу їх історичного розвитку.

Цінні дані та цікаві наукові висновки про народне житло українців Закарпаття знаходимо у працях етнографа Г. Ю. Стельмаха. У матеріалі про етнографічно-фольклорну експедицію 1946 р. на Закарпаття дослідником зафіксовано ряд особливостей хатніх і господарських будівель: високі дахи, двоярусні обороги, пірамідальне закінчення верху окремих будівель, утворення комори шляхом забудови навісів позаду хати тощо⁴⁶. У його ж статті про етнографічне районування України розглядаються й окремі питання народного житла етнографічних груп українців Карпат: вказується на побутування давнього житла з коморою, розміщеною позаду хати, варіанту так званого одностороннього житла, в якому по один бік сіней розташовані хата та комора, наявність галереї в житлі і занесення її з Карпат у місця пізнішої колонізації України, побутування дворів з розміщенням будівель кількох сімей в одному дворі (цей двір властивий районам поширення патрономії на Закарпатті)⁴⁷. Разом з тим тут неправомірно ототожнюється із замкнутим двором тип забудови у бойків і лемків, коли всі будівлі розміщені в одну лінію під спільним дахом (так звані довгі хати). У статті цього ж автора “Деякі питання вивчення народного житла на Україні XIX-XX ст.” містяться деякі цікаві думки про виникнення у західних областях України, у тому числі і на Закарпатті, комори шляхом забудови галереї, хоча нічим не аргументовано твердження, що в селах Закарпаття поширене одностороннє житло (хата+хата+сіни) з входом з головного фасаду⁴⁸. Цей тип є результатом еволюції, коли комора з часом перетворювалась у житлову камеру, і до традиційних типів народного житла Закарпаття не належить. У книжці Г. Стельмаха “Історичний розвиток сільських поселень на Україні” незначне місце відведено характеристиці поселень Закарпаття, на яких позначився вплив пережитків патрономії.⁴⁹

У книзі П. Г. Юрченка “Дерев’яне зодчество України” певне місце відведено характеристиці народного житла карпатських етнографічних груп (гуцу-

лів, бойків, лемків), розглядаються прикметні риси архітектури житла, конструктивні особливості тощо⁵⁰.

Українсько-угорським культурним зв'язкам (за матеріалами назв народного житла Закарпаття) присвячена стаття П. Лизанця, в якій автор, досліджуючи багату будівельну термінологію українців краю, робить висновок про вплив будівельної культури закарпатців на будівельну культуру угорців, на що вказує наявність в угорській мові слів-слов'янзмів, у тому числі українізмів, частина з яких зафіксована в угорських писемних пам'ятках з XIV-XV ст.; у свою чергу, окремі назви, зв'язані з будівництвом глиняних і кам'яних хат, українці Закарпаття запозичили в угорців⁵¹.

Спробу проаналізувати спільні і відмінні риси в народному житлі українських карпатських етнографічних груп зробила у своїй статті Н. М. Граціанська⁵², хоча для вагомих висновків і узагальнень їй явно бракувало фактологічного польового матеріалу та архівних джерел.

Фрагментарні дані про інтер'єр народного житла українців Закарпаття подано у праці В. А. Маланчук "Інтер'єр українського народного житла"⁵³.

Окремі відомості про сільські населені пункти Закарпаття середини ХХ ст., їх зовнішній вигляд, типи поселень залежно від природних умов подано у книзі В. А. Анучина "География Советского Закарпатья"⁵⁴.

Кілька праць присвятив окремим питанням народного будівництва Українських Карпат Юрій Гошко⁵⁵. Під його керівництвом та за безпосередньою участю підготовлено узагальнюючі монографії "Бойківщина"⁵⁶, "Гуцульщина"⁵⁷, "Лемківщина"⁵⁸, (остання – більше стараннями професора Степана Павлюка), які мають відповідні розділи про народне будівництво цих етнографічних груп, та "Народна архітектура Українських Карпат XV-XX ст."⁵⁹. Остання монографія, авторами якої є Ю. Гошко, І. Могитич, П. Федака і Т. Кіщук, стала своєрідним підсумком вивчення цієї галузі матеріальної культури у рамках міжнародної комісії з дослідження народної культури Карпат і Балкан (МККБ). Крім житлових і господарських, у книзі розглянуто особливості полонинських, промислових і громадських будівель. На жаль, у праці використано мало фак-

тичного матеріалу із закарпатської частини Українських Карпат (так само, як і в двох попередніх). Крім цього, нечітка визначеність методичних засад написання роботи (еклектика історико-етнографічного та архітектурного підходів) та окремі поспішні висновки щодо типології житла вимагають переосмислення і суттєвого доповнення цієї, у цілому поважної, праці.

Розглядів сільських поселень і садиби в Українських Карпатах ХІХ – поч. ХХ ст. присвятив своє дослідження і Роман Сілецький⁶⁰, а сільського житла Українських Карпат радянського періоду – Тарас Процев'ят⁶¹.

Характеристика окремих житлових і господарських будівель, перевезених у музеї народної архітектури і побуту, міститься у путівниках: “Закарпатський музей народної архітектури і побуту” (три видання)⁶², “Музей народної архітектури та побуту у Львові”⁶³, книжках про етнографічні музеї України З. С. Гудченко⁶⁴, В. Г. Шмельова⁶⁵, Г. А. Скрипник⁶⁶.

Полонинське будівництво гуцулів розглянуто у працях Яна Подолака⁶⁷, Івана Могитича⁶⁸, а всіх етнографічних груп Українських Карпат – у капітальній монографії Михайла Тиводара⁶⁹.

Серію наукових статей, присвячених дослідженню традиційних сільських поселень, житлових і господарських будівель українців Закарпаття, опублікував упродовж останнього тридцятиріччя у наукових журналах і збірниках автор цієї монографії⁷⁰. Ці праці, базовані на великому фактичному матеріалі і архівних джерелах, на нинішній день є найповнішими з-поміж усіх досі опублікованих досліджень.

Питання народного житла Закарпаття в архітектурно-художньому плані розглядалися у працях українських архітекторів та мистецтвознавців В. П. Самойловича⁷¹, З. О. Петрової⁷², Т. І. Макушенка⁷³, Г. Н. Логвина⁷⁴. У дослідженнях порушено такі питання: планування традиційних і сучасних хат, принципи їх архітектурного вирішення, конструкції і декоративно-художнє оздоблення стін, декоративно-художнє оформлення інтер'єру тощо. Текстова частина робіт ілюстрована фотографіями, замальовками, схематичними планами жител. Незважаючи на сумлінну працю згаданих вчених, слід відзначити, що

вони не змогли подолати стару хворобу архітекторів і мистецтвознавців – по-давати не типові, а найдосконаліші, найкращі з художнього боку зразки будівель, від чого у свій час застерігав ще визначний український вчений-архітектор і мистецтвознавець Володимир Січинський⁷⁵.

Статті Н. Гроздової⁷⁶, Н. Граціанської⁷⁷, Т. Філімонової⁷⁸, в яких розглядаються питання матеріальної (в тому числі житла) і духовної культури національних меншин Закарпаття (угорців, словаків і німців), становлять наукову вартість як фактичний матеріал для порівнянь. Порівняльний матеріал міститься і в роботі В. І. Драгуна, присвяченій дослідженню народного житла угорців Закарпаття⁷⁹.

Як порівняльний матеріал використано також праці українських етнологів Архипа Данилюка⁸⁰, Павла Жолтовського⁸¹, Миколи Приходька⁸², Тамари Косміної⁸³, Георгія Кожолянка⁸⁴ та інших про народне будівництво різних регіонів України, а також працю В. Шухевича “Гуцульщина”⁸⁵.

Цінний порівняльний матеріал міститься у працях етнологів про народне житло східних слов’ян, зокрема росіян і білорусів. Повну і всебічну характеристику селянських будівель росіян, українців і білорусів дано у фундаментальній праці О. Е. Бломквіст⁸⁶, яка до нинішнього дня є науковим зразком для етнологів при вивченні народного житла. З праць білоруських етнологів як порівняльний матеріал використано колективну монографію про білоруське народне житло⁸⁷, дослідження В. С. Гуркова⁸⁸, Л. А. Молчанової⁸⁹ та інших.

Корисні для порівняння дані містяться в колективних монографіях про типи сільського житла в країнах Європи⁹⁰, про древнє житло народів Східної Європи⁹¹, у працях чеських і словацьких дослідників Вацлава Менцла⁹², Вацлава Фролеца⁹³, Яна Мяртана⁹⁴, Яна Ботіка⁹⁵, Яна Соучека⁹⁶, Іржі Лангера⁹⁷, Ярослава Вайдіша⁹⁸, російських Н. Граціанської⁹⁹, угорських – А. Філепа¹⁰⁰, польських – К. Мошинського¹⁰¹, Р. Райнфуса¹⁰¹, Є. Чайковського¹⁰³ та інших.

Слід особливо відзначити ґрунтовні дослідження народного житла українців Східної Словаччини відомого етнолога, директора Музею українсько-руської культури у Свиднику (Словаччина) Мирослава Сополіги, які на ос-

нові зібраного вченим великого фактичного матеріалу підтверджують генетичну спорідненість цієї ділянки народної культури українців Пряшівщини і Закарпаття та інших матірних українських земель.¹⁰⁴

ПРИМІТКИ

1. Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО). – Фонд 125, описи 1, 2, 3, 4, 5, 6.
2. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 1937; оп. 6, од. зб. 39 та інші.
3. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 3, 79, 267, 299, 308, 352, 451, 465, 678, 912, 1197, 1241, 1484, 1670 та інші.
4. ДАЗО, ф. 125, оп. 6, од. зб. 6, 12, 14, 17, 18, 25, 39, 45, 105, 110 та інші.
5. Архів автора (далі АА). Матеріали польових обстежень 1968-1984 рр. Зошити 1-6.
6. Дешко А. О Карпатской Руси / А. М. Дешко //Киевлянин. – 1850. – кн. III. – С. 19-31.
7. Bidermann H. I. Die Ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte / H. I. Bidermann. – Innsbruck, 1862. – Т. 1. – 140 с.; 1867. – Т. 2. – 120 с.
8. Трояновский А. Русское племя в Венгрии / А. Трояновский // Современная летопись. – 1863. – № 44. – С. 3-6
9. Де-Воллан Г. А. Угорская Русь / Г. А. Де-Воллан. – М., 1878. – 49 с.
10. Домики или избы угорусских //Листок. – 1889. – 15 мая. – С. 112-113.
11. Рубій Й. Наши деревянные церкви / Й. Рубій //Листок. – 1900. – 1 апріля, 15 апріля, 1 мая, 15 мая, 1 июня.
12. Жаткович Ю. Записки етнографічні з Угорської Руси / Юрій Жаткович //Етнографічний збірник. – 1896. – т. II. – С. 1-38; Його ж: Етнографический очерк угро-русских //Олег Мазурок. Юрій Жаткович як історик та етнограф. – Ужгород, 2001. – С. 163-246.

13. Гнатюк Володимир. Дещо про Русь Угорську / Володимир Гнатюк //Радикал (Львів). – 1895. – № 2. – С. 14-19; № 3. – С. 26-30.
14. Dr. Szabo Oreszt. A magyar oroszokrol (Ruthenek). / Oreszt Szabo. – Budapest, 1913.
15. Пономарев В. И. Австро-Венгрия і её славянские народы. / В. И. Пономарев. – Баку, 1915. – 188 с.
16. Багдановіч Максим. Збор творау у двух томах, т. 2. / Максим Багдановіч //– Мінск: Навука и тэхніка, 1968. – С. 250.
17. Гаджега Василь. Додатки к історії Русинів і руських церквей в Марамороши / Василь Гаджега //Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді, річник I. – Ужгород, 1922. – С. 140-228; він же: Додатки к історії Русинів і руських церквей в Ужанській жупі //Наук. зб. т-ва “Просвіта”, річник II. – Ужгород, 1923. – С. 1-64; річник III. – Ужгород, 1924. – С. 155-239; він же: Додатки к історії Русинів і руських церквей в жупі Угоча //Наук. зб. т-ва “Просвіта”, річник IV. – Ужгород, 1925. – С. 117-176, річник V. – Ужгород, 1927. – С. 1-62; він же: Додатки до історії русинів і руських церквей в був. жупі Земплинській //Наук. зб. т-ва “Просвіта” в Ужгороді; річник VII-VIII. – Ужгород, 1931. – С. 1-167; річник IX. – Ужгород, 1935. – С. 17-182; річник XII. – Ужгород, 1937. – С. 37-83.
18. Касарда Й. Короткий опис села Ужка / Йосиф Касарда //Підкарпатська Русь. – 1924. – № 4. – С. 119-123.
19. Яцко П. Одки походить ім'я села Перечин / Павло Яцко //Підкарпатська Русь. – 1925. – № 4. – С. 49-51.
20. Фридтан Н. До історії основаня села Ясіня / Надтан Фридтан //Підкарпатська Русь. – 1927. – № 6. – С. 145-148; № 7. – С. 167-170.
21. Бачинський Л. Тур'я Ремета / Леонід Бачинський //Підкарпатська Русь. – 1927. – № 9. – С. 214-215.
22. Леонович С. Село Черногорова під оглядом господарсько-суспільним / С. Леонович //Підкарпатська Русь. – 1932. – № 1-3. – С. 10-21.

23. Мицюк О. Суспільно-господарський побут сіл Тур'я Ремета і Тур'я Поляна / Олександр Мицюк //Підкарпатська Русь. – 1932. – № 7-8. – С. 110-112.
24. Гордієнко Г. Село Вишне Студене / Г. Гордієнко //Підкарпатська Русь. – 1936. № 1. – С. 41-54.
25. Залозецький В. Найважливіші типи деревляних церков на Подкарпатской Руси / Володимир Залозецький //Підкарпатська Русь. – 1923. № 1. – С. 4-7.
26. Гнатюк В. Гуцули / Володимир Гнатюк //Підкарпатська Русь. – 1923. – № 1. – С. 19-23; 1924. – № 2. – С. 43-50; 1924. – № 3. – С. 79-85; 1924. – № 4. – С. 110-114.
27. Панькевич І. Водяні млини на Підкарпатській Русі / Іван Панькевич //Підкарпатська Русь. – 1934. – № 3. – С. 66-70.
28. Обідний М. Старі гуцульські хати в селі Квасах / Михайло Обідний //Підкарпатська Русь. – Річник XII-XIII. – 1936. – С. 54-58.
29. Наш рідний край: новинка для шкільної молоді. – Тячів, 1922-1938.
30. Пчілка: місячник для молоді і народу. – Ужгород, 1922-1929.
31. Наша Земля. – Ужгород, 1927-1928.
32. Kožminova A. Podkarpatska Rus. / Amalija Kožminova. – Praha, 1922. – 125 s.
33. Husek J. Narodopisná hranice mezi Slovaky a Karpatorusy. / Jan Husek – Bratislava, 1925.
34. Chotek K. Osidleni //Československá vlastiveda. Rada II. Narodopis. / Karel Chotek. – Praha, 1936. – С. 185-206.
35. Восемь лекций о Подкарпатской Руси (перевод Д. Н. Вергуна). – Прага, 1925. – С. 62.
36. Matoušek K. Podkarpatska Rus. / Karel Matoušek. – Praha, 1924. – С. 219-223.

37. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. / Федір Вовк. – Прага, 1927. – С. 89-92.
38. Січинський В. Етрусський дім і гуцульський оседок. Окремий відбиток / Володимир Січинський. – Прага, 1930. – С. 1-15.
39. Sičynskyj V. Dřevěne stavby v Karpatské oblasti. / Vladimír Sičynskyj. – Praha, 1940. – С. 48-79.
40. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Т. 1 / Олександр Мицюк. – Ужгород, 1936. – С. 123-124, 130. т. II. – Прага, 1938. – С. 206-207.
41. Дольницький М. Міста Підкарпатської Русі. Окремий відбиток з книги “Підкарпатська Русь” / Михайло Дольницький. – Прага, без року.
42. Манжула Л. Сільські оселі Карпатської України / Л. Манжула //Центральний державний архів Жовтневої революції, ар. 12, арх. 101, оп. 2.
43. Купчанко Г. Наша Родина. / Григорій Купчанко. – Нью-Йорк-Берлін, 1924. – С. 222-224.
44. Потушняк Ф. Постройка дома в народном вировании / Федір Потушняк //Русская правда. – 1940. – 4 августа, 6 августа.
45. Симоненко И. Ф. Быт населения Закарпатской области / Иван Федорович Симоненко //Советская этнография. – 1948. – № 1. – С. 63-89; він же. Колхозное строительство в Закарпатской области //Советская этнография. – 1949. – № 4. – С. 42-54; він же. Об историко-этнографических районах в Закарпатье //Советская этнография. – 1958. – № 4. – С. 38-52; він же: Поселення, садиби та житло на Закарпатті //Матеріали з етнографії та художнього промислу, випуск II. – К., 1956. – С. 60-109; він же: Соціалістичні перетворення в побуті трудящих села Нересниці Закарпатської області. – К., 1957.
46. Стельмах Г. Ю. Етнографічно-фольклорна експедиція 1946 року в Закарпаття / Григорій Юхимович Стельмах //Мистецтво. Фольклор. Етнографія: Наукові записки, т. I-II. – К., 1947. – С. 302-303.
47. Стельмах Г. Ю. Етнографічне районування України кінця XIX – поч. XX ст. / Григорій Юхимович Стельмах //Українська етнографія: Наукові

записки Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, т. IV. – К., 1958. – С. 107-110.

48. Стельмах Г. Ю. Деякі питання вивчення народного житла на Україні XIX-XX ст. / Григорій Юхимович Стельмах //Українська етнографія, т. IV. – К., 1958. – С. 49-52.

49. Стельмах Г. Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні. / Григорій Юхимович Стельмах. – К., 1964. – С. 51-55.

50. Юрченко П. Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII-XX ст.). / Павло Григорович Юрченко. – К., 1949. – С. 12-17.

51. Лизанець П. Українсько-угорські культурні взаємини (на матеріалах назв народного житла Закарпаття) / Петро Лизанець //Народна творчість та етнографія. – 1967. – № 4. – С. 77-79.

52. Грацианская Н. Н. К типологии традиционного народного жилища в Украинских Карпатах в XIX – начале XX веков / Надежда Николаевна Грацианская //Советская этнография. – 1973. – № 1. – С. 25-37.

53. Маланчук В. А. Інтер'єр українського народного житла. / В. А. Маланчук. – К., 1973. – 168 с.

54. Анучин В. А. География Советского Закарпатья. / Всеволод Александрович Анучин. – М., 1956. – 296 с.

55. Гошко Ю. Г. Народное зодчество в Украинских Карпатах / Юрий Григорьевич Гошко //Карпатский сборник. – М., 1972. – С. 111-145; його ж: Населення Українських Карпат XV-XVIII ст. Заселення. Міграції. Побут. – К., 1976. – С. 145 та інші.

56. Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження / З. Е. Балтарович, Р. П. Герасимчук, А. Ф. Будзан та ін. [редкол.: Ю. Г. Гошко (відп. Ред) та ін.]. – К., Наук. думка, 1983.. – К., 1983. – С. 159-173 (автор розділу А. Ф. Будзан).

57. Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., Наук. думка 1987. – С. 163-188. (автори розділу Ю. П. Гошко, Т. П. Кіщук, І. Р. Могитич, П. М. Федака).

58. Лемківщина: Історико-етнологічне дослідження у 2-х томах. – Т. 1: Матеріальна культура / Ю. Гошко, М. Мушинка, С. Сегеда та ін. [Редкол.: І. Гвозда, М. Глушко, Ю. Гошко та ін.]. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. – 360 с.; Т. 2. – Духовна культура / Ю. Гошко, О. Турган, М. Мушинка та ін. [Редкол.: С. Павлюк, Ю. Гошко, Р. Киргів та ін.]. – Львів: інститут народознавства НАН України, 2002. – 420 с.

59. Гошко Ю. Г., Кіщук Т. П., Могитич І. Р., Федака П. М. Народна архітектура Українських Карпат. / Юрій Григорович Гошко, Тамара Петрівна Кіщук, Іван Романович Могитич, Павло Михайлович Федака. – К., 1987. – 270 с.

60. Силецкий Р. Б. Сельское поселение и усадьба в Украинских Карпатах XIX – начала XX в.: Автореф. дис. соиск. учен. степ. канд. ист. наук. / Роман Богданович Силецкий. – Минск, 1990. – 18 с.

61. Процевят Т. И. Сельское жилище Украинских Карпат советского периода: Автореф. дис. на соис. учен. степ. канд. ист. наук. / Тарас Іванович Процевят. – М., 1990. – 23 с.

62. Закарпатський музей народної архітектури і побуту: Путівник. – Ужгород, 1971; П. М. Федака, М. П. Тиводар, М. А. Мазюта. Закарпатський музей народної архітектури і быта. – Ужгород, 1981. – 62 с.; Я. М. Байрак, П. М. Федака. Закарпатський музей народної архітектури і побуту. – Ужгород, 1986. – 130 с.

63. Музей народної архітектури та побуту у Львові. – Львів, 1980. А. Г. Данилюк, Б. Я. Рибак. Музей народної архітектури та побуту у Львові. – Львів, 1988.

64. Гудченко З. С. Музей народної архітектури України / Зоя Степанівна Гудченко. – К., 1981. – С. 89-104.

65. Шмелёв В. Г. Музеи под открытым небом. / В. Г. Шмелёв. – К., 1983.

66. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України / Ганна Аркадіївна Скрипник. – К., Наук. думка 1989. – 304 с.

67. Podolak J. Poloninske hospodarstvo huculow v Ukrajinskyh Karpatoch / Jan Podolak //Slovenský národopis. – 1966. – Č. 2. – С. 3-88.

68. Могытыч И. Р. Жилые и хозяйственные постройки на полонинах Гуцульщины / И. Р. Могытыч //Карпатский сборник. – М., 1972. – С. 29-37; його ж: Планировка гуцульских высокогорных скотоводческих поселений //Архитектурное наследие. – 1976. – № 25. – С. 105-109.

69. Тиводар М. П. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. / Михайло Петрович Тиводар // – Ужгород, 1996. – С. 189-332.

70. Федака П. М. Зміни в народному житлі колгоспного селянства Закарпаття (50-60-і роки) / Павло Михайлович Федака //Народна творчість та етнографія (далі НТЕ). – 1978. – № 5. – С. 22-27; його ж: Типи і варіанти народного житла Закарпаття (ХІХ – початок ХХ ст.) //НТЕ. – 1981. – № 2. – С. 69-72; його ж: Типи двору на Закарпатті (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) //НТЕ. – 1983. – № 2. – С. 35-41; його ж: Внутрішнє планування та інтер'єр народного житла Закарпаття (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) //НТЕ. – 1985. – № 5. – С. 32-39; його ж: Залежність між формами сім'ї і народного житла в Українських Карпатах (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) //НТЕ. – 1987. – С. 18-24; його ж: З історії виникнення і розвитку сільських поселень Закарпаття //НТЕ. – 1989. – № 1. – С. 29-36; його ж: Особливості форм сільських поселень Закарпаття (ХІХ-ХХ ст.) //НТЕ. – 1991. – № 6. – С. 3-11; його ж: Гуцульська гражда як релікт українського народного житлового будівництва //Календар “Просвіти” на 1995 рік. – Ужгород, 1995. – С. 173-176; його ж: Деякі питання розвитку сільських поселень, типів і форм двору гуцулів Закарпаття ХІХ-ХХ ст. //Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею (далі НЗЗКМ), випуск 1. – Ужгород, 1995. – С. 71-100; його ж: Господарські будівлі селянської садиби українців Закарпаття другої половини ХІХ – початку ХХ століть //НЗЗКМ, випуск II. – Ужгород, 1996. – С. 144-158; його ж: Будівельні матеріали, техніка будівництва, конструктивні прийоми в народному житлі Закарпаття ХІХ – початку ХХ століть //НЗЗКМ, випуск III. – Ужгород,

1998. – С. 76-101. його ж: Садиби, типи двору, форми його забудови в українців Закарпаття у ХІХ – на початку ХХ століть //НЗЗКМ, випуск V. – Ужгород, 2002. – С. 110-150; його ж. Народне житло українців Закарпаття ХVІІІ-ХХ століть. Ужгород: Гражда, 2005. – 352 с.; його ж: Словацько-українські взаємини в народному житті Закарпаття /Павло Федака // Наук. зб. музею української культури у Свиднику. – Т. 24. – Братіслава-Пряшів-Свидник, 2007. – С. 318-323 та ін.

71. Самойлович В. П. Народна творчість в архітектурі сільського житла / Віктор Петрович Самойлович // – К., 1961; його ж: Українське народне житло. – К., 1972; його ж: Народное архитектурное творчество. – К., 1977. – 220 с.

72. Петрова З. А. Сельские жилые дома в Карпатах / Зоя Александровна Петрова. – Ужгород, 1972. – 120 с.

73. Макушенко П. И., Петрова З. А. Народная архитектура Закарпатья / / Петр Иванович Макушенко, Зоя Александровна Петрова. – К., 1956; – 162 с.; Макушенко П. И. Народная деревянная архитектура Закарпатья. – М., 1976. – 167 с.

74. Логвин Г. Н. Украинские Карпаты / Григорий Николоевич Логвин. – М., 1973. – С. 79-152.

75. Sičynskyj V. Dřevěné stavby v Karpatské oblasti. / Vladimír Sičynskyj. – Praha, 1940. S. 17-25.

76. Гроздова И. Н. Этническая специфика венгров Закарпатья / Ирина Николаевна Гроздова //Карпатский сборник. – М., 1972. – С. 95-107.

77. Грацианская Н. Современные культурные и бытовые процессы у словаков Закарпатья / Надежда Грацианская //Карпатский сборник. – М., 1972. – С. 108-117.

78. Филимонова Т. Д., Шун С. Р. К вопросу об этнокультурном развитии немцев Закарпатья / Т. Д. Филимонов, С. Р. Шун //Карпатский сборник. – М., 1972. – С. 116-138.

79. Драгун В. И. Народное жилище венгров Закарпатья ХІХ-ХХ веков: Автореф. канд. дис. / Василий Иванович Драгун. – М., 1976. – 31 с.

80. Данилюк А, Шпак М. Традиційне й нове у бойківському житловому будівництві / Архип Данилюк, Микола Шпак //НТЕ. – 1972. – № 4. – С. 102-103; Данилюк А. Г. Замкнені двори на Поліссі / Данилюк А. Г. //НТЕ. – 1975. – № 4. – С. 102-103.

81. Жолтовський П. М. Деякі особливості народного будівництва Українських Карпат / П. М. Жолтовський //НТЕ. – 1978. – № 4. – С. 61-68.

82. Приходько М. Особливості сільського житла на Поліссі / Микола Приходько //НТЕ. – 1970. – № 6. – С. 50-54; його ж: Житло українців у межиріччі Дністра та Дунаю //НТЕ. – 1972. – № 3. – С. 30-34; його ж: Некоторые вопросы истории жилища на Украине //Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975. – С. 245-275.

83. Космина Т. В. Общность архитектурно-художественных традиций украинского народного жилища северо-восточных склонов Карпат и Подолья / Тамара Владимировна Космина //Карпатский сборник. – М., 1976. – С. 40-45; її ж: Сільське житло Поділля. Кінець XIX-XX ст. – К., 1980. – 190 с.

84. Кожоляк Г. Етнографія Буковини. – Т. 1. / Георгій Кожоляк. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 384 с.

85. Шухевич В. Гуцульщина, ч. I./Володимир Шухевич. – Львів, 1909.

86. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов / Елена Элеоноровна Бломквист //Востоочнославянский этнографический сборник. – М., 1956. – С. 54-58.

87. Беларуская народная жыллё. – Мінск, 1973. – 126 с.

88. Гурков В. С. Развитие сельских поселений и усадеб Белоруссии (вторая половина XIX-XX вв.): Автореф. канд. дис. / Владимир Сергеевич Гурков //– Минск, 1976. – 23 с.

89. Молчанова Л. А. Из истории развития сельских поселений и усадеб белоруссов / Л. А. Молчанова //Советская этнография. – 1956. – № 1. – С. 29-41; її ж: Материальная культура белоруссов. – Минск, 1968. – 232 с.

90. Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. – М., Наука 1975. – 376 с.

91. Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., Наука 1975. – 302. с
92. Mencl V. Lidová architektura v Československu. / Václav Mencl. – Praha, 1980. – 632 с.
93. Фролец В. Западная граница распространения традиционного карпатского типа дома в Чехословакии / Вацлав Фролец //Карпатский сборник. – М., 1976. – С. 31-34; його ж: Etnické teorie a interetnické vstahy pri studeo lidového staviteľstvi //Slovenský národopis. – 1976. – № 2. – S. 232-236.
94. Мяртан Я. Словацьке народне будівництво / Ян Мяртан //НТЕ. – 1959. – № 4. – С. 75-78.
95. Botik J. Modifikacia atributov ľudového obydlia v prostredí etnických enklav / Jan Botik //Slovenský národopis. – 1976. – № 2. – S. 232-236.
96. Souček J. Lidové staviteľstvi na Slovácku a Zahorí / Jan Souček //Slovenský národopis. – 1976. – №2. – S. 259-265.
97. Langer J. Interetnické vstahy lidového domu moravsko-slovensko-polske kontaktové zóny / Jiří Langer //Slovensky narodopis. – 1976. – № 2. – S. 266-279; Його ж: Co mohov prozradit lidové stavby – Rožnov pod Radhoštěm, 1997; Jiří Langer, Helena Vočková. Dům v Karpatach a prílehlých oblastiach balkánskych. – Rožnov pod Radhštem, 1999. – 144 с.
98. Vajdiš J. Prostorové a hmotové riešenie architektúry na Valašsku / Jaroslav Vajdiš //Slovenský národopis. – 1976. – № 2. – S. 280-284.
99. Грацианская Н. Н. Жилые и хозяйственные постройки словацкого крестьянства в XIX – начале XX вв. / Надежда Николаевна Грацианская //Славянский этнографический сборник. – М., 1960. – С. 194-270.
100. Филеп А. Исторические типы венгерского народного жилища и его межэтнические связи в Карпатах / А. Филеп //Карпатский сборник. – М., 1976. – С. 35-39.
101. Moszynski K. Kultura ludowa stowian, t. 1. Kultura materjalna / Karel Moszynski. – Warszawa, 1967. – 750 s.

102. Райнфусс Р. Народная архитектура лемков / Роман Райнфусс //Карпатский сборник. – М., 1972. – С. 46-56.

103. Czajkowski J. Wieskie budownictwo mieszkalne w Beskidzie Niskim i na przylehlem Podhórzcy. – Rzeszow-Krakow, 1969; його ж: Rozplanowanie cha-lup w rejonie przemyskim / J. Czajkowski //Materialy Muzeum budownictwa ludo-wego w Sanoku, N r. 19. – Sanok, 1979. – S. 5-14.

104. Сополига М. Жиле приміщення в народному будівництві північно-східної Снинщини в другій половині XIX та на початку XX ст. / Мирослав Сополига //Науковий збірник музею української культури в Свиднику, № 6, кн. 1. – Братислава-Пряшів-Свидник., 1972. – С. 119-169; його ж: Народне бу-дівництво українців Східної Словаччини // Науковий збірник музею україн-ської культури в Свиднику, № 7. – Братислава-Пряшів-Свидник, 1976. – С. 387-480; його ж: Просторальне планування та внутрішня характеристика народного житла в області північно-східної Словаччини / Мирослав Сополига //Науковий збірник музею української культури у Свиднику, № 8 – Братислава-Пряшів-Свидник, 1977. – С. 119-160; його ж: Народне житло українців Східної Словаччини. – Братислава-Пряшів, 1983. – 387 с.та інші.

РОЗДІЛ II

ПОСЕЛЕННЯ

1. З ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ

І РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЗАКАРПАТТЯ

Сільські оселі Закарпаття виникали і формувались упродовж віків у процесі складних історичних і соціально-економічних відносин. Розвиток і диференціація їх форм обумовлювались комплексом різних причин: аграрними особливостями, господарською і побутовою специфікою, рівнем культури і традиціями населення, фізико-географічними умовами, станом розвитку продуктивних сил, змінами суспільних, сімейних і майнових відносин тощо.

Слід відзначити, що процес розвитку поселень у різні історичні періоди і в різних районах проходив з неоднаковою інтенсивністю. Загальний вигляд села, залежний у першу чергу від рівня розвитку продуктивних сил і форм землекористування, змінювався повільно, оскільки стійкими були ті традиції, відповідно до яких ці поселення засновувались. Повільні зміни значною мірою зумовлювались і географічним середовищем (наявність і розташування водних артерій, особливості рельєфу місцевості, напрямок і характер шляхів сполучення).

Процес виникнення, формування і розвитку сільських поселень Закарпаття характеризується загальноукраїнськими рисами, хоча тут, в силу своєрідних історичних, соціально-економічних і фізико-географічних умов склалися і свої специфічні риси.

Територія нинішнього Закарпаття, як і вся Карпатодунайська область, здавна, як зазначалося, була важливим культурним перехрестям між Сходом і Заходом. Тут співіснували, контактували і взаємовживалися своїми культурами різні етноси, а також окремі етнографічні групи із локальними особливостями, культурними традиціями.

Важливу роль у формуванні культури цього регіону відіграло проникнення в Карпатську область слов'ян. Окремі слов'янські племінні групи появилися тут вже в перші століття н. е. Це були вихідці з Волині і

Прикарпаття¹. Згідно із загальноприйнятою думкою, заселення слов'янами всієї території Закарпаття відбулося в основному у другій половині I тисячоліття н. е. Чимало слов'янських пам'яток VI-IX ст., засвідчених головним чином у південно-західній, рівнинній частині області, залишені літописним східнослов'янським племенем білих хорватів².

У IX-X ст. територія Закарпатської області, як вважають окремі вчені, могла входити до складу східнослов'янського політичного союзу Прикарпаття, який був складовою частиною Київської Русі³. Таким чином, у довготривалому процесі заселення слов'янами цих земель, згідно з археологічними джерелами, можна виділити три етапи⁴.

Перший етап характеризується появою на Закарпатті невеликих груп ранньослов'янського населення, про що свідчать поодинокі комплекси пам'яток культури карпатських курганів, пшеворської і прясівської культур, датовані першою половиною I тисячоліття н. е.

Другий етап прикметний масовим заселенням східнослов'янськими племенами Верхнього Потисся в другій половині I тисячоліття н. е., причому інтенсивність цього процесу наприкінці періоду зростає. Цей етап закінчується в кінці IX ст. вторгненням у Тисо-Дунайську низовину угорських кочових племен.

Старослов'янське етнічне підґрунтя стало основою для формування на Закарпатті з X ст. н. е. давньоруської культури, яка постійно, упродовж віків, підживлювалася внаслідок переселення сюди русинів з Галичини, Волині, Поділля, Наддніпрянщини.

Третій етап (кінець IX-XI ст.) є часом вклинення в середовище східних, західних і південних слов'ян іншоетнічного та іншомовного населення – угорського. Слов'янські племена Верхнього Потисся поступово (починаючи з др. пол. XI ст.) підкоряються Угорською ранньофеодальною державою. В цей період, у зв'язку з нападом кочівників на давньоруські землі, спостерігається приплив нових груп українського населення з Прикарпаття, внаслідок

чого матеріальна і духовна культура місцевих слов'ян набуває давньоруського характеру.

У зв'язку з поступовим захопленням Закарпаття феодальною Угорщиною, з кінця XI ст. процес заселення краю набув складного характеру.

Смуга сучасної Верховини (гірські райони) на той час була покрита пралісами і до середини XIII ст. (до татарського нашествия) залишалася поза кордонами Угорщини майже без постійних поселень. Виняток становлять окремі села в міжгірних долинах по транзитних стежках через перевали (прислопи), які вели з Угорщини на Русь і з Русі в Угорщину (насамперед Ужоцький, Верецький). На цих шляхах вже в дотатарський період існували села Верецьки (Ворота), Чинадієво, Свалява, Перечин.⁵ Крім цього, в горах зустрічалися тимчасові поселення пастухів (салаші).

У місцях, яким загрожували напади ворога, робилися перепони з рівчаків, земляних валів, а найчастіше – з дерева. Ці перепони (лат. “indagines”, угор. гуерї, слов'янське “засіки”) також були місцем перебування людей, зокрема охоронців засік (здебільшого русинів). Цей своєрідний кордон (засіки) подекуди перерізали дороги торговельного чи військового характеру, на яких влаштовували “ворота” (лат. portae), які здебільшого отримували назви відповідно до етнічного і географічного напрямку – руські, польські, угорські. При воротах перебувала досить значна кількість охоронців, котрі з часом осідали тут постійно, утворюючи окреме поселення, яке з часом розросталося як натуральним способом, так і шляхом приходу нових поселенців.

У цей час розпочинається значний приплив русинів, найбільше з Галичини і Буковини. До цього їх заохочували й угорські королі, яким вигідно було в такий спосіб освоювати заліснені простори, включаючи їх поступово до території своєї держави.

Цьому заселенню сприяли і родинні зв'язки угорських королів з руськими князями. Так, наприклад, король Андрій I, чоловік дочки Ярослава Мудрого, привів сюди велику кількість русинів. Подібне відбувалося і за Коломана, одруженого на дочці Святополка II. В 1113 році він закликав значну частину

русинів, які обороняли засіки⁶. І пізніше угорські королі (Андрій II, Бейла IV, Ладислав IV) запрошують нових руських поселенців, особливо після татарського нашествия, коли був спустошений майже весь край.

Організоване переселення давньоруського населення на Закарпаття відбувалося двома шляхами: переселення дружинників і їх сімей під керівництвом своїх князів і переселення завербованих довіреними особами поміщика кметів, що селилися на основі т. зв. шолтиського (кенезького) права. Так, князь Ростислав Михайлович, зять угорського короля Бейли IV, протягом 1242-1262 рр. заселяв спустошені татарами закарпатські території селянами, яких він виводив з чернігівських і київських земель⁷. Князь Федір Корятович в кінці XIV ст. привів з собою з Поділля значну кількість (за народними переказами 40 тисяч) поселенців, які заснували багато сіл⁸.

Державні кордони Угорщини до середини XIII ст. не займали всю територію Закарпаття. Зокрема, гірська частина (колишня Бойківщина – сучасні Міжгірський, Воловецький, Велико-Березнянський райони) скоріше всього належала до Галицької Русі. Більша частина Мараморощини (сучасні Рахівський, Тячівський, Хустський райони), крім соляних джерел, біля яких здавна існували оселі, залишалася майже не заселеною до середини XIII ст., а активно почала заселятися тільки в XIV ст. в основному вихідцями з Прикарпаття та низинних районів Закарпаття.

Як свідчать археологічні відкриття, слов'янські поселення розташовувались в основному по долинах рік або поблизу них. Землеробські поселення слов'ян були поширені в рівнинній і передгірській зонах, в той час як землеробсько-скотарські – по долинах гірських рік. Згідно з археологічними даними, перші з них є більш давніми, в той час як землеробсько-скотарські виникли лише після становлення Угорської феодальної держави, коли угорські феодали прагнули закріпити слов'янське населення. Тікаючи на північ, в XI-XIII ст. давньоруське населення засновувало нові села у міжгірних долинах. У той час побудовані, мабуть, і городища поблизу селищ, які повинні були захищати населення від угорської агресії⁹.

Зі староруських поселень, відомих з історичних джерел, які існували в дотатарський період, слід назвати Ужгород (IX ст.), Чепел (1214), Капушани (1214), Ратівці (1214 р., але на околиці виявлено давньоруські поселення IX-XI ст., стара назва цього села “Рать” говорить про його давньоруський характер), Мирча (кінець XII ст.), Галоч (поч. XIII ст.), Мочар (1214), Мокра (кінець XII ст.), Тарна (початок XIII ст.), Мукачево (IX ст.), Чума (початок XIII ст.), Дравці (початок XIII ст.), Свалява (початок XIII ст.), Верецьки (початок XIII ст., в 1241 р. переходив через ворота Батий зі своєю ордою з Русі до Угорщини), Брід (початок XIII ст.), Боржава (початок XIII ст.), Батар (1216) та ряд інших¹⁰.

Заселенню краю сприяли також і монастирі. Зокрема, в Грушеві вже в XI ст. був відомий монастир Чину Святого Василя Великого. Біля монастиря згодом виникло й село, яке зберегло свою назву до наших днів і пережило монастир, що був знищений в к. XVII – на початку XVIII ст. Біля села Горінчева був заснований монастир (XVI ст.), а згодом утворилося село Монастирець. Монастирі виникли також коло Мукачева (XIV ст.), у Драгові (XIII ст.), Імстичові (XVII ст.), Кричові (XVII ст.), Бороняві (XVII ст.), Углі (XIII ст.) та в інших місцевостях, біля них згодом з’явилися відповідні поселення.

Значну роль у заселенні Закарпаття відіграли замки, які розташовувалися на вулканічних горбах і боронили дороги, що вели з гір на рівнину, замінивши таким чином колишні засіки. Ці замки з часом обростали невеликими підградськими оселями, що згодом розросталися у великі поселення. Ужгородський, Мукачівський, Боржавський замки вже існували на час приходу в Дунайську низовину угорців (кінець IX ст.), Хустський – з 1090 року, Королівський – з XI ст., Севлюський – з XI ст., Середнянський – з XII ст., Квасівський – з XII ст., Броньківський, Невицький – з XIII ст. і т. д.

З середини XIII ст. спустошені татарами і таким чином рідко заселені закарпатські землі починають інтенсивно заселятися німецькими і угорськими колоністами, а також русинами з-за Карпат. Якщо в неслов’янській колонізації переважав організований елемент, то в слов’янській – стихійний. Міграція

селян з Галицької Русі, Буковини і Поділля на закарпатські землі (після татарського нашествия і аж до XVIII ст.) відіграла величезну роль у зміцненні тут основного автохтонного етнічного ядра і створенні компактних і багаточисельних поселень. У другій половині XIII ст. виникають руські села Залужиці, Радич, Руське, Минай, Чинадієво, Добронь, Ардов, Горбки, Вербовець, Чорний Потік та інші, в XIV – Довге, Горяни, Чоп, Поляна, Загон, Доманинці, Лаз, Ремета, Баркасово, Бобовище, Станово, Білки, Холмок, Грушево, Селище, Бронька, Іза, Лисичово, Заріччя, Великі Лучки, Коропець, Лалово, Арданово¹¹.

Чимало сіл виникло і в XV ст., в тому числі і в гірських районах. Таким чином, Закарпаття було заселене українцями з давніх часів, причому основна кількість поселень виникла до XVI ст. Продовжували засновуватися села і в XVI-XVIII ст., а окремі і в XIX ст.

В кінці XIII – протягом XIV ст. виникає цілий ряд угорських та німецьких поселень, заснованих колоністами з різних місцевостей Угорщини та Німеччини. Вони поселялися на основі німецького права на рівнині і невисоких берегах, в місцях, багатих сіллю або рудами. Цим способом утворилося цілий ряд колоній і торгових містечок: Берегсас, Севлюш, Сасівка, Вишково, Хуст, Тячево, Бедевля, Округла та ряд інших. Переселення угорських селян у рівнинні райони Закарпаття набуло особливо широкого розмаху в XIV-XVII ст.

У першій половині XIV ст. з'являються і румунські поселення в Марамороському (у Рахівському і Тячівському районах кілька компактних румунських поселень збереглося донині), Березькому (сучасні Мукачівський, Берегівський, Воловецький, частково Міжгірський, Свалявський райони) та Уточанському (Виноградівський район) комітатах. Але в 1342-1343 рр. більша частина цих поселенців емігрувала до Молдавії. До існуючих на цей час осель Гуцульщини з відходом румунів долучаються все нові і нові поселення, які засновуються українським населенням з низовинних районів Закарпаття та Прикарпаття.

Заселення Закарпаття, здебільшого німцями, продовжувалося у XVIII та на початку XIX ст. Заселялись вже існуючі села (рідко населені або зовсім покинуті) або засновувались нові. Так, наприклад, у 1730 році було колонізовано село Коропець (існувало з XIV ст.), у 1732 – Нове Село, згодом Барбово і Лалово, у другій половині XVIII ст. німецькі колоністи заснували села Німецька Мокра (1775), Усть-Чорна (1786 р.) та деякі інші. У першій половині XIX ст. німецькі лісоруби із Спішу заснували біля Рахова колонію Іванц (зараз Лази), згодом Новоселицю при Устеріках (де зливаються Чорна і Біла Тиса), Неліпино (1820) біля Сваляви, Синяк (1834), Луги біля Поляни, Драчино (1827-1837) біля Сваляви, Софію (1804), Нове Село (1856). Село Новий Кленовець біля Мукачева засноване словаками у 1827 році. Словацькі поселенці також селилися (в перемішку з місцевим українським населенням) у західних районах Закарпаття (Ужгородський – села Кам'яницька Гута, Анталовці, Перечинський – села Тур'я Ремета, Поляна, Великоберезнянський – Великий Березний).

Таким чином, на XIX ст. етнічна карта Закарпаття склалася остаточно. Основну частину території населяли українці, південна рівнинна частина була заселена угорцями, ряд острівців із компактних поселень утворили німецькі колоністи, на сході краю розташувалось декілька румунських поселень, у західній частині області у ряді сіл, разом з українцями та угорцями, проживали словаки.

Основними типами сільських поселень Закарпаття, які склалися історично, на XIX ст. були: село, присілок (виселок) і хутір. Містечка являли собою проміжний тип між селом і містом.

Давні автори свідчать, що основним типом поселення слов'ян у другій половині I тисячоліття н. е. були відкриті селища, які розташовувалися по берегах річок, озер, біля лісів і боліт.

Писемні джерела підтверджуються археологічними даними. Слов'янські племена, які заселяли територію сьогоденного Закарпаття (Верхнє Потисся), вибирали для поселень такі самі місця, в яких вони звикли жити

раніше (поселення VI-VII ст. н. е. біля сучасних сіл Червеньова, Зняцева, Федорова, Холмока). Такі селища склалися з 8-15 дворів¹².

Село являло собою найдревніший і найпоширеніший на Закарпатті тип поселення. Багатодвірні села виникали і розвивались на базі небагатодвірних (5-15 дворів) поселень східнослов'янського середньовіччя. У різних місцевостях України, в залежності від умов виникнення, вони мали різні назви: урочище, куток, селище, дворище, земля¹³. На Закарпатті заселені місця здебільшого носили ті ж назви: кут, куток, селище, село, дворище, земля, гуштак, постріш. Найпоширенішою назвою для будь-якого багатодвірного (а в багатьох випадках і небагатодвірного) поселення було “село”. Села часто зберігали поділ на частини (“кути”, “закутини”, “кінці”, “постріші”), а власні назви цих частин, як правило, відповідали назвам колишніх селищ і дворощ, які поклали початок поселення. До наших днів дійшли назви сіл Нижнє Селище Хустського, Тарасівка-Дворище Тячівського районів, які свідчать про їх виникнення з невеликих поселень (селища і дворища). Шляхом об'єднання окремих кутків, кінців, селищ чи дворощ утворювалося багатодвірне поселення – з церквою на підвищенні та адміністративною управою – село. Характерною рисою цього розвитку було те, що “куток” чи “кінець”, як номінальна назва частини села, зберігається тривалий час, а в багатьох селах виокремлюється ще й сьогодні. Цікаво, що найстаріші частини сіл здавна йменувалися і до цих пір іменуються селищем або селом.

Утворення сіл шляхом об'єднання сімейно-родинних кутків (дворощ) має на Закарпатті давні традиції. Пережитки патронімії, що зберігалися тут ще і в другій половині XIX ст., а в окремих випадках і в 40-50-ті роки XX ст.¹⁴ мали відчутний вплив на формування, структуру забудови, планування і в цілому характер сіл. До українських поселень, що зберегли сліди далекого минулого, належать села Данилово, Крайниково, Сокирниця, Стеблівка, Велятин Хустського, Нересниця, Вільхівці Тячівського районів та ряд інших. Про це свідчить компактне заселення сімейно-родинними групами (мешканців зі спільними прізвищами) частин сіл і окремих вулиць. Вказані села виникли в пе-

ріод раннього феодалізму, тому заселення їх кінців, кутів, вулиць компактною масою родичів має глибокі історичні корені.

Навіть на сьогодні компактними групами живуть, займаючи частини, а то й цілі вулиці: в селі Стеблівці – Сабадоші, в Данилові – Шимони, в Сокирниці – Карабінюші, Баняси, Ганичі, Сабадоші, в Горінчеві – Боні і Біляки, в Драгові – Рішки, в Нересниці – Гасинці, Кошілки, Михайлі, у Вільхівцях – Чонки, Салєбинки, Шафари, в Добрянському – Думничі, у Верхньому Студеному – Янчики, Печори, Щадеї, Фединишинці і т. д.

Село Нижній Бистрий Хустського району, за народними переказами, заселено двома-трьома родинами. Складалося воно з незвичайно великої кількості (двадцяти двох) присілків (“кутів”, “пострішів”), розташованих в різних урочищах (Широкий, Ясіня, Бовван, Берег, Мелєдюк, Лісковий, Погарь, Противень, Козацький, Тичка, Ріпи, Ломовач, Дикий, Кривий, Звур, Цуркелеца, Богорове, Тішня, Вільхованя, Вархалуца, Гонцош, Причоліни). Потомки перших поселенців до цих пір мають однакові прізвища. В таких “пострішах”, як “Росохівська Погарь”, “Мелєдюк”, “Лісковий” біля 75% мешканців мали прізвище Росоха, в “Широкому” і “Зворі” найчисельніша група Вовчків, на “Противеню” – Куриць. Таким чином, декілька дворіщ стали основою розвитку згаданого села.

Про те, що назва “дворища” на означення заселеної місцевості має тривалу у часі тяглість, свідчать не лише існуючі частини окремих сіл та поодинокі присілки (зокрема, присілок “Дворище” до с. Тарасівки Тячівського району), але й урочища колись заселені, а пізніше спустілі. Так, наприклад, назву “Дворища” (у множині) бачимо на кадастральній карті села Велятин Хустського району за 1865 рік¹⁵. Дворів тут вже немає, але народна традиція відносить існування найстарішої частини села саме до цієї місцевості. Про це йдеться у народних переказах з 20-х років ХХ ст.: “Се село лежало дальше на північ од нинішнього. Фундаменти давніх будов ще і тепер можна находити”.¹⁶

Вирішальним фактором у масовому переході від небагатодвірних до багатодвірних поселень було посилення закріпачення селян феодалами в XV-

XVI ст. та інтенсивне загарбання ними селянських земель. Під поселення найчастіше відводились вузькі смуги землі вздовж доріг, що вели в поля. Двори в таких умовах скупчувались і розташовувались біля доріг гніздами, рядами, пізніше – вулицями.

Виникнення і розвиток поселень в гірських районах мали свої відмінності, пов'язані з вільною займанщиною і освоєнням для господарських потреб лісових масивів. Якщо безлісі простори, скажімо, середньої чи південної зон України заселялись шляхом займанщини без тривалої підготовки до поселення, то в Українських Карпатах освоєння нових земель під поселення було зв'язане з важкою підготовчою працею. Спочатку вирубувалися ділянки лісу. Заліснена площа, що вирубувалася, називалась “пасіка”, “посіч”. Частину просохлого зрубаного дерева використовували в господарстві, іншу частину спалювали. Очищена від лісу і вкрита попелом земля називалась “згарь”, “спаль”, “погарь”, “погар”, “згарище”, “палениця”. Далі цю площу очищали від пнів і коріння, переорювали або перекопували з тим, щоб підготувати її для висівання зернових чи садіння інших сільськогосподарських культур. Оброблена таким способом земля діставала назву “копань”, “копанина”, “копаниця”. Шматок землі, здобутий і оброблений на місці вирубаного і спаленого лісу називався “чертеж”, “чертіж”. Окремі пасіки, погарі, копаниці, чертежі з часом заселялись. Спочатку на них виникали оселі тимчасового характеру з окремими господарськими будівлями, а згодом і постійні. Утворені на місці займищ поселення відобразили в своїх назвах окремі процеси розчистки земель з-під лісу. Так, наприклад, колишні заселені пасіки стали ядром майбутніх сіл Пасіка Свалявського, Тур'я Пасіка Перечинського районів, копаниці – ядром сіл Велика Копаня, Мала Копаня Виноградівського, Копинівці Мукачівського, Копашнево Хустського районів, Чертеж – села з однойменною назвою в Ужгородському районі. Чимало заселених пасік, погарів, копаниць, чертежів (іноді значних розмірів – окремих частин поселень) знаходимо на кадастральних картах 50-60-х років XIX ст. (в селах Осій Іршавського,

Зарічево Перечинського, Абранка Воловецького, Ірлява Ужгородського, Хижа Виноградівського, Ганьковиця Свалявського, Білин Рахівського, Торунь Міжгірського районів та інших)¹⁷ і за матеріалами наших польових досліджень 60-80-х років ХХ ст. Частина селища міського типу Тересва Тячівського району до наших днів зберегла назву “Згар”. Назву “Чертеж” зберегли донині частини сіл Богдан Рахівського, Бедевля Тячівського районів, міста Хуст, “копань” – частини сіл Мідяниця Іршавського, Горінчево Хустського районів та інші.

Чимало поселень виникло в результаті використання під пасовища, сінокоси й ораниці вільних від лісу галявин (“лазів”). У процесі освоєння лісових масивів виникала необхідність пробиратися, пролазити до таких лісових галявин, звідки і пішла назва “лаз”, “лази”, зафіксована українським (русинським) текстом Терезіянського урбарію¹⁸ (урбаріальна реформа в Австро-Угорщині, в тому числі і на Закарпатті, проводилась у 1767-1775 роках) і багаточисленними народними назвами окремих місцевостей, угідь, урочищ, частин сіл. З ростом населення і потребою у зв’язку з цим додаткових земель площа лазів розросталась за рахунок розчисток навколишнього лісу, викорчовування (“ортування”, “іртування”) пнів¹⁹. Через деякий час на окремі лази переселялась сім’я, засновуючи поселення, найстарші частини яких залишали по собі назву “лаз”, “лази” (“Лаз” в с. Вучкова, “Лази” в с. Запереділля Міжгірського, “Лази” в селах Осій Іршавського, Вишка, Княгиня, Домашин Великоберезнянського, “Лаз” в с. Хижа Виноградівського, “Лаз” і “Лазок” в с. Туриця Перечинського, “Лазок” в с. Бабичі Мукачівського, “Павлишинців Лаз” і “Бідзілівський Лаз” в с. Доробратово Іршавського, “Ковачів Лаз” в с. Нересниця Тячівського районів²⁰ та інших).

Через деякий час заселений лаз (що напочатку, як правило, складався з одного дворища) розростався, збільшувалась і його територія за рахунок як розчищених, так і ще не розчищених від лісу площ. Лаз (лази) перетворюється в групу дворів. Такі колишні групи дворів (до 30 і більше хат) під назвою “лази” до сьогодні визначаються старшим поколінням в селах Вільхівці, Но-

воселиця Тячівського району, в м. Рахові та ряді інших поселень. Частина з таких лазів згодом розвинулася в цілі села: Тячівські Лази, Вільхівські Лази Тячівського, Лази Свалявського, Великі Лази Ужгородського, Лази Воловецького, Лази Іршавського, Лазещина Рахівського районів. Ядром великого села Колочави Міжгірського району стало поселення Лаз, яке з'єднало близько розташовані хутори з їх землями (Брадолець, Гирсовець, Горб, Морешор, Затінь, Заверх, Сухар, Імшадь, Кальновець); до цих пір, за традицією, воно диференціюється як окреме поселення (Колочава-Лаз).

Формування території таких сіл проходило в той спосіб, що до своєї первісної площі вони приєднували все нові й нові близько розташовані орні і лісові урочища, що в цілому позначалося словом “гатар”, “готар”, “готарь”, “гатарь”. У значенні поселення з усіма належними йому землями воно фіксується в пам'яті старшого покоління донині. “Гатар” у значенні межі між селами спочатку визначався природними рубежами (ріка, потік, берег, ліс, яр і т. д.). З часом ці межі між королівськими, феодальними і общинними землями стали позначатися ґрунками – земляними могилками з невисоким стовпом. За даними Я. Стрипського, часто зустрічались з давніх часів такі знаки в Березькому, Уточанському, Марамороському комітатах Закарпаття, а особливо по річці Довжанській.²¹

Природні рубежі, як знак і позначення границь, залишили в народі глибокі традиції і зрідка зустрічаються ще і зараз в індивідуальному господарстві селян Закарпаття, коли за межу від сусіда може служити дерево, куш, камінь тощо.

Поселення, що виникали шляхом вільної займанщини, були безсистемними. Тривалий у часі розвиток їх у безсистемних формах зумовлювався тим, що тривалою була займанщина. Займища часто виникали на значних відстанях одне від одного, а забудова вільних площ між окремими дворами здійснювалась повільно, в міру закріплення селян за землею.

Частина закарпатських поселень виникла на основі так званого шолтиського (кинийзького) права. Поселення на шолтиському праві проводилось так.

Магнат виділяв ділянку землі і спеціальною грамотою (“скультета”) надавав довірній особі – “локатору” (дрібному шляхтичеві, лібертину, а часто і особисто залежному) права шолтиса, який зобов’язувався привезти з інших місць на вказані феодалом землі певну кількість людей, заснувавши при цьому поселення. Нові поселенці на освоєваних пустках (“пустошах”) звільнялися від феодальних повинностей на 6-12 років. Такі поселення почали виникати у першій половині XIV ст., але особливо чисельність їх зросла після селянського повстання в Угорщині 1514 року під проводом Дьєрдя Дожі, коли багато сіл було знищено. На кінець XVII ст. шолтиси-кенези-вайди-старости втратили свої привілеї і більшість з них потрапила в становище звичайного закріпаченого селянина, і тільки їх прізвища вказують на їх колишній суспільний стан.

Система заснування сіл при допомозі старост-посередників була поширена на всій території краю, але особливо – в західній його частині. Урбарій Ужгородської домінії з 1691 року свідчить про цілий ряд сіл, які тут давно існували і засновані способом закликання (“призивання”): Порошково, Стричава, Люта, Вишка, Кострино, Ставне, Загорб, Волосянка, Сухий, Тихий, Лубня, Бистра, Домашин, Княгиня, Ужок, Смерекова, Анталовці, Кам’яниця, Чорноголова, Завосино.²² Частина з названих поселень існували вже в кінці XVI ст. Від старожилів села Сухий Великоберезнянського району вдалося почути, що до кінця 40-х – початку 50-х років XX ст. тут ще стояла хата, на центральному сволокові якої було вирізано дату її побудови “Anno 1620”. За словами мешканців, це була одна з найстаріших хат, що дійшла майже до наших днів, з часу перших поселенців.

Часто поселення діставали назву від імені шолтиса (Івашковиця, Лецовиця, Климовиця, Куштановиця, Феделешівці, Балашівці, Данилово й інші).

У XVI і особливо XVII ст. на Закарпатті набула поширення система виселків (або так званих “висаджених” сіл), тобто нових поселень, заснованих мешканцями старих сіл. В урбарі Чинадіївської домінії за 1648 рік²³ наводиться список сіл, перед назвою кожного з яких відзначено, чи є даний насе-

лений пункт старим або “висадженим”. Список включає такі села: старе село Бистриця, старе село Голубине, старе село Сусково, старе село Свалява, старе село Неліпино, висаджене село Ганьковиця, старе село Підполоззя, висаджене село Романовець, старе село Грабівниця, висаджене село Розділля, старе село Павлово, старе село Поляна, старе село Жденієво, висаджені села Збин, Щербовець, старе село Латірка, висаджені села Бистрий, Борсучина, Мішкаровиця, Котельниця, Котильничний, старе село Нижні Ворота, висаджені села Тишів, Медвежий, Пересирово, Завадка, Задільський, Яловий, старе село Верхні Ворота, висаджене село Драгушовець.

Перелік “висаджених” поселень (виселків) показує, що вони були засновані найчастіше мешканцями навколишніх сіл, які знали свій край, знали куди селитися, знаходились недалеко від родичів, знайомих і т. д. В народі такі поселення називались приселками, сільцями (приселок, сільце), хоча часто за ними залишалась назва “село”. Скільки було засновників присілків невідомо, очевидно, здебільшого кілька сімей родичів. У всякому разі їх не могло бути багато, бо для поміщика вигідно було розселяти зі своїх сіл родини в основному в гірській смузі, на місцях, придатних для поселення, оскільки вони приваблювали нових поселенців. А переселенцям було легше осідати в уже існуючому сільці, ніж засновувати нове поселення. Система невеликих сіл була найбільш поширеною в Березькому комітаті, зокрема, на Бойківщині. Тут знаходимо цілий ряд поселень під назвою Новоселиця, заснованих у XVII ст. Іноді виселки залишали за собою назву старого села (Старе Давидково і Нове Давидково, Старі Лучки і Нові Лучки, Стара Стужиця і Нова Стужиця).

Присілки, на відміну від сіл, здебільшого не мали церкви, і лише згодом, при перетворенні їх у багатодвірні поселення (села), в більшості з них з’являються церкви. В окремих невеликих за розмірами присілках, зокрема, заснованих у XVIII ст., церкви так і не були збудовані, і мешканці користувались послугами церков навколишніх сіл, як правило тих, з яких вони переселялися.

Певну роль у розвитку сільських поселень Закарпаття відіграла Терезіанська урбаріальна реформа (1767-1775). Згідно з урбарієм, господарство селянина складалося з двох частин: внутрішнього (intravillana), який дорівнював одному гольду (0,5746 га) і зовнішнього (extravillana) наділів. Внутрішня ділянка (“кметське місце”) використовувалася під садибу. На ній селянин будував хату, господарські споруди, решту площі використовував під двір, сад і город. “Intravillana”, на перший погляд, була достатньою для влаштування садиби. Але насправді точне визначення розміру садибного наділу створювало перешкоди для розвитку поселень. Землевласник, виділяючи під поселення певну площу, був зацікавлений, щоб вона була мінімальною, оскільки користування цією ділянкою не було зв’язане з жодними повинностями щодо феодала. Не дивлячись на постійний приріст населення, “intravillana” не збільшувалась. На “extravillana” проводити забудову було заборонено. Таким чином, ріст сіл на Закарпатті проходив за рахунок подрібнення присадибних ділянок. Внаслідок цього на батьківській садибі вибудовувались нові житла, здебільшого синами, які, одружуючись, поступово відокремлювались у самостійні господарства. До таких дворів часто виникали короткі вулички.

Урбаріальна реформа сприяла не тільки створенню в плануванні сільських поселень елементів безсистемності, але й прискорила розвиток поселень рядової і вуличної формації, хоча початки їх слід віднести до XV-XVI ст., коли, як і в інших районах України та Угорщини, почалася масова трансформація небагатодвірних поселень у багатодвірні.

У XV-XVI ст. на Закарпатті сформувався своєрідний тип поселення – містечко. Спочатку так називали невелике місто, а згодом – певний тип поселення – своєрідну перехідну форму між містом і великим селом.

У першій половині XV ст. біля великих феодалських маєтків існували ринки-торги (базари). Поселення, які виникали при торгах, розвинулись з часом у містечка – свого роду торгово-ремісничі центри, які сприяли залученню у сферу товарно-грошових відносин населення більш віддалених районів.

У ході історичного розвитку, під впливом соціально-економічних та інших факторів, окремі містечка ставали містами, а міста – містечками, пізніше, частина з них – селами. Великих міст – центрів ремесла і торгівлі на Закарпатті в XVII-XIX ст. не існувало. Дрібні міста з початку XVIII ст., після поразки національно-визвольної війни в Угорщині 1703-1711 років, у якій брали активну участь маси селян і міщан Закарпаття, позбавляються Габсбургами своїх прав і привілеїв.

Ужгород, який входив до числа привілейованих міст, з 1711 року переходить у володіння королівської скарбниці і отримує назву “Oppidum Regionis camerale” (державне містечко). Так звані “коронні” міста Марамороша (Хуст, Сигет, Тячів, Вишково, Довге Поле), які знаходилися в руках державних управлінь (соляного, гірничого, лісового), у XVIII ст. також переходять у розряд містечок. У 1732-1780 роках деяким найбільшим містечкам (Ужгороду, Мукачеву, Берегову, Вишкову, Березному, Середньому та ін.) були надані привілеї “торгових містечок”.²⁵

У матеріалах переписів 30-40-х років XVIII ст. в Закарпатських комітатах вже не значилося жодного міста. Всі колишні міста і населені пункти міського типу значились під рубрикою “Markte”, а деякі з них (“привілейоване місто” Лалово, містечка Росвигово, Нове Село, Помачезе та інші) були віднесені до розряду сіл.

У зв'язку з інтенсивним проникненням у сільське господарство капіталістичних відносин, аграрною політикою чехословацьких властей у 20-і роки XX ст. активізується процес виникнення хуторів. Розділені сім'ї, яким не вистачало землі в селі, змушені були відходити на батьківські зимівки, розташовані на значній відстані від материнського ядра, і вибудовувати там житла і всі необхідні, крім вже існуючих, господарські будівлі. На початку XX ст. багато хуторів з'явилося внаслідок продажу селянам урядом заліснених земельних ділянок. Після розчистки від лісу і зорювання земель тут зводились житлові і господарські будівлі. Таким способом на початку 20-х років XX ст. в гірських районах Закарпаття виникло додатково 32 тисячі

дворів, які належали в основному селянській бідності.²⁶ Ця кількість нових хуторів залишила помітний слід в історії розвитку закарпатських поселень.

2. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ КРАЮ

Питання розвитку сільських поселень Закарпаття в науковій літературі, як уже підкреслено, до цих пір належного висвітлення не знайшли, хоча в окремих дослідженнях і зроблено спробу визначити форми закарпатських сіл та ареали їх поширення. Однак дослідження такої складної і багатогранної проблеми, як розвиток традиційних поселень, зміна їх типів і форм лише на базі польових матеріалів дає неповне, а часом і помилкове, уявлення про їх розвиток і ті причини, які найбільше впливають на ці процеси у той чи інший історичний період.

Головним джерелом у дослідженні форм сільських поселень Закарпаття, про що вже відзначено вище, стали архівні матеріали, зокрема архів кадастральних карт колишньої Підкарпатської Русі, який зберігається в Державному архіві Закарпатської області. Значну цінність становлять і карти, складені на початку і в 20-і роки ХХ ст. Окремі відомості про закарпатські поселення більш раннього часу (другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.) та періоду 20-30-х років ХХ ст. дають інші архівні і літературні матеріали. Зміни в розвитку поселень за радянського часу прослідковувались на основі польових матеріалів, зібраних автором з кінця 60-х до середини 80-х років. Польові матеріали містять також цінну інформацію щодо колишньої забудови сіл, їх зовнішнього вигляду, структурного поділу, назв місцевостей поселень та їх околиць, перекази про заснування сіл, походження їх назв, первісне розташування тощо.

Аналіз архівних, польових і літературних матеріалів показує, що форми поселень на Закарпатті у значній мірі залежали від фізико-географічних умов, рівня розвитку продуктивних сил, характеру селянського господарства та сімейних відносин, форм землекористування, традицій, густоти населення тощо.

У XIX – першій половині XX ст. на Закарпатті були поширені такі форми сільських поселень: безсистемно розкидані (розсіяні), скупчені, рядові, ланцюгові, вуличні, радіальні, а також перехідні від вказаних або такі, що поєднували в собі два чи більше планувальних типів.

У східній частині краю, на Гуцульщині, населення якої займалося переважно пастівництвом, переважав тип розкиданих, нерідко на значній відстані одна від одної, садиб. Вони розміщалися на гірських терасах, на пологіших схилах, біля потоків. Такі поселення, з огляду на значну розпорошеність окремих осель, займали, як правило, велику площу. Частина дворів у них розташовувалась у вузьких міжгірних долинах у вигляді ланцюга вздовж річки та дороги (села Ясіня, Богдан, Білин, Кваси), і тоді ця частина гуцульського села за формою нагадувала бойківські та лемківські села. У цих поселеннях центр визначався лише наявністю церкви, корчми, сільської управи.

Ми вже частково вказували на природу таких поселень: зв'язані вони із займанщиною (освоєння нових територій шляхом розчистки і корчування лісів), а виняткова розпорошеність людських осель, крім цього, обумовлювалась гірським рельєфом і системою господарювання – заняттям населення пастівництвом. Як відомо, крім постійних жител в материнському ядрі, в гірських поселеннях, особливо гуцульських, окремі господарі будували ще й зимівки. Зимівки зводились на гірських луках, на полянках і нижче розташованих полонинах (700-1200 м). Потреба в таких будовах викликана тим, що селянські наділи були розкидані так далеко і в таких місцях, куди було важко добиратися щоденно і звідки не можна привезти сіно чи інший корм. Влаштування зимівок давало змогу реалізовувати запаси сіна прямо на луках або полонинах. Система індивідуального зимування худоби в зимівках була поширена не тільки на Гуцульщині, але і в усій смузі Українських Карпат, а також на території Румунських Карпат, у Середній Словаччині, Східній Моравії, в окремих районах Польщі²⁷. На всій території зимівки мали характер філіальних сезонних господарств, де зосереджувались життя і праця селянських родин на час збирання сіна (з середини серпня до середини вересня), під час

садіння картоплі (від половини квітня до половини травня) та її збирання (вересень-жовтень) і особливо в час зимування худоби (доки вистачає заготовленого тут сіна – приблизно з середини жовтня до кінця грудня). Наприклад, у Широкому Лузі Тячівського району ще й у 30-і рр. ХХ ст. більшість господарів використовували наділи в кількох місцях на віддалі 2-8 км від постійного житла. На більших ділянках вибудовували просту хату (зимівку) і хлів – це так звані великі салаші, де перезимовували худобу, на менших, де селянину доводилося перебувати 2-4 дні – зводили тільки колибу – це так звані малі салаші.

Про те, що салаші були залюднені не тільки влітку, але постійно і взимку, свідчать давні угорські грамоти поміщиків, у яких згадуються *tuguria hibernalia, allodia sive stationes estivates pecorum, vel hospicia, descensus vel caula ovium vulgo zalas* – тобто салаш²⁸.

Коло нижче розташованих зимівок, внаслідок поступового вирубування лісів і обробки землі, виникають відповідні площі родючої землі, у зв'язку з чим відбувся дальший господарський розвиток сезонних жител. На вигідніших місцях зимові салаші починають перетворюватися в постійні оселі. Зимівки ставали постійними оселями і в тих випадках, коли внизу (в основному ядрі села) не вистачало землі і одружені сини разом із сім'ями переселялись на батьківські зимівки. Таким чином, будівництво зимівок можна вважати однією з форм заселення гірських районів Карпат. Тип розселення одиночесними дворами (хуторами), розсіяними в просторі біля ораниць, луків і випасів був також характерний для гірських поселень Міжгірського, Воловецького, Великоберезнянського, Хустського, Тячівського й інших районів краю.

У 1773 році в 14 селах Ужанської Верховини (сучасний Великоберезнянський район) двори були розкидані один від одного на такій відстані, що поселення (при невеликій кількості дворів) простягалось іноді 5-6 км у довжину. Про цю ж форму поселення знаходимо дані в топографічному описі 1783 року, де мова йде про села у верхів'ях річки Ріки (теперішній Міжгірський і північ Хустського районів); хутірний тип панував у селі Ясіня (нині Рахівський район) на час приходу туди німецьких колоністів (1765-1769 рр.)

– мешканці села жили в розсіяних по горах і біля потічків хатах, двори тягнулися в усі боки більш ніж на 20 км і були настільки розкидані у просторі, що обійти їх можна було тільки за три дні.²⁹ Таку ж приблизно площу займали й села Колочава Міжгірського (з присілками Лази, Горб, Мерешор, Сухар, Імшадь, Заверх, Затінь, Брадолець, Гирсовець, Кальновець) і Нижній Бистрий Хустського районів. Останнє село, як зазначено, складалося з 22 присілків.

У 1778 році цісарська влада розпорядилася провести “контрактацію”, тобто зселити поодинокі оселі Гуцульщини та інших верховинських місцевостей вниз, до дороги, і з’єднати їх в одне село. Упродовж двох років (1778-1779) одинокі двори села Ясіня переносилися в долину і розташовувалися в ряд біля дороги, де кожен господар отримував садибну ділянку; в цей же час відбувалося зселення в долини інших розпорошених поселень. Однак, традиція залишилася сильнішою за вказівки властей, і після вказаних заходів уряду чимало поселень продовжувало існувати (а то й розвиватись) у безсистемних формах. Так, за картографічними даними 1863 року в селах Ясіня, Білин, Богдан Рахівського району значна частина селянських дворів була розкидана на певній відстані один від одного. Інша частина розташовувалася вздовж доріг чи річки, а в окремих випадках бачимо вже й утворення вулиць³⁰.

Розпорошеністю дворів на середину XIX ст. відзначались не тільки гуцульські села, але й поселення Бойківщини та передгір’я: Білки, Осій, Сільце Іршавського, Хижа, Черна Виноградівського, Пасіка Свалявського районів³¹.

У с. Осій (кадастральні карти за 1865 рік) бачимо кілька прорізаних між наділами кривих доріг, які забудовані зрідка. Поселення розташоване у кількох місцевостях. Кам’янка і Лази заселені рідко – тут всього кілька хат, у Кам’янці – біля дороги, але не в ряд, а довільно, в Лазах – вище дороги. У місцевостях Федірцево, Байцовиці будівлі безсистемно розкидані, житла розсіяні без будь-якої системи, чіткого планування ділянок тут немає, так само як і в інших заселених місцях. У Лазах поселені Митровці Іван, поруч Митровці Василь. На Пасіці родинним гніздом осіли Васильцун Павло, Васильцун

Іван, Васильцюн Василь, Васильцюн Ілько. У місцевості Магури – Магурські (Андрій, Василь, Юра, Ілько)³². Таким чином, на прикладі цього села бачимо побутування на цей час окремих родинних гнізд, розкиданих одне від одного на значному просторі.

Село Хижа Виноградівського району є також прикладом безсистемно розкиданого поселення (кадастральні карти за 1864 рік). Частина розкиданих будівель розташована біля річки, інші – розсіяні групами серед земельних наділів. Вздовж і біля доріг осель тут майже немає.³³

Тип розпорошених осель властивий і селу Черна цього ж району (кадастральні карти за 1865 рік). Поселення це розвивалося як розсіяне, у безсистемних формах, група хат знаходиться біля потоку, група біля дороги, іноді на відстані від неї. Дороги не забудовані, тут немає тих чітких межувань ділянок, як у вуличних поселеннях. Хати вільно розпорошені по земельних масивах³⁴.

Село Малий Раківець Іршавського району ще і на другу половину 30-х років ХХ ст. було настільки розкидано по горах і горбах, що, за народним звичаєм, його називали Лазами, а мешканців – лазянами³⁵ (у назві “лази” зафіксовано спосіб стихійного народного освоєння нових земель – шляхом розчистки і корчування лісів).

Частина гірських поселень (здебільшого на Гуцульщині – в Рахівському районі) до цих пір зберігає колишню форму – чимало дворів розкидано по схилах гір на значній відстані один від одного.

Іншою, поширеною у гірських районах, формою поселення були ланцюгові села. Вони склалися з окремих груп дворів, витягнутих у вигляді ланцюга переважно вздовж потоку, верхньої течії річки або дороги, що прилягала до річки. В таких селах групи дворів розміщені, як правило, короткими рядами і тягнуться в одному напрямку вздовж вузької міжгірної долини на значній відстані (іноді й 5-10 км), відокремлюючись одна від одної більшими чи меншими інтервалами. Цей планувальний тип був поширений у верхніх течіях рік Тересви, Терєблі, Ріки, Боржави, Латориці, Ужа. Переважав він у бойків, на бойківсько-лемківському пограниччі, у лемків (основним заняттям вказаних етнографічних

груп було землеробство); у гуцулів і на гуцульсько-бойківському пограниччі ця форма поселення також побутувала – як наслідок пізнішого формування.

До ланцюгових поселень належали села Абранка, Верб'яж, Щербовець, Нижні Ворота Воловецького, Верхній і Нижній Студений, Рекіти, Лісковець, Торунь Міжгірського, Волосянка, Княгиня, Домашин, Вишка, Гусний Великоберезнянського, Руська Мокра Тячівського районів³⁵ та інші.

Виникали і розвивались такі села внаслідок поступового вирубування лісу вздовж річки чи потоку, шляхом освоєння у такий спосіб все нових земельних ділянок. При цьому слід мати на увазі таку історичну обставину, як заселення течій річок окремими сімейно-родинними групами, що селилися одна від одної на певній відстані. Врахувавши цю обставину, стає зрозумілим, як формувалися такі поселення і чому аж до середини 50-х років ХХ ст. окремі села зберігали поділ на частини, кути, кінці з однаковим прізвищем мешканців. Освоєння течії річки проходило в той спосіб, що окремі сімейно-родинні групи (їх могло бути 2-3 і більше) селилися одна від одної на певній відстані (2-3 і більше км). Внаслідок популяції і поступового відокремлення від батьків одружених синів розростались і сімейно-родинні поселення, поступово наближаючись одне до одного. Інтервали (незаселені місця) між такими поселеннями (за матеріалами карт 50-60-х років ХІХ ст.) і вказують на залишки тих окремих поселень, які згодом утворили одне велике село, але, за народною традицією, продовжували виокремлюватись як колишнє самостійне поселення, мешканці якого зв'язані родинними вузами. Скажімо, село Верхній Студений Міжгірського району ще й на середину ХХ ст. складалося з чотирьох частин, кожна з яких була заселена родичами з однаковим прізвищем (Янчики, Печори, Щадеї, Фединишинці).

Згодом поселенці освоювали нові місця не лише вздовж течії головної водної артерії, але і її притоків. Вздовж таких притоків, у зворах (де дозволяло місце), після вирубування і розчистки ділянок селилися люди – теж, як правило, родичі. Таких невеличких поселень (присілків) з прилеглими до них землями, лісами, що належали до одного села, до одного “готару”, могло бути чимало.

Наприклад, с. Дубове Тячівського району об'єднало присілки Вітерна, Біржана, Луг, Забереж, Верхній Дубовець, Нижній Дубовець, Зарва, Каменський хутор, Красношоря (останній, під назвою – Красна, став самостійним селом). А село Нижній Бистрий Хустського району, як уже відзначалось, об'єднало аж двадцять два присілки, що утворилися вздовж приток річки Ріки, при цьому у кожному з присілків панувало однакове прізвище, що свідчило про заселення місцевості однією родиною. Розвиток присілків також проходив в основному вздовж потоків у вигляді ланцюга, повторюючи обриси міжгірної долини.

У Великоберезнянському, Волівецькому, Міжгірському та деяких інших районах в міжгірних пониженнях зустрічалися села на місці злиття кількох гірських річок чи струмків. Будівлі тут розташовувались вздовж їх берегів, часто на значній відстані одна від одної і від основного ядра села, тому поселення набувало форми зірки з різною кількістю кутів (залежно від кількості заселених потоків), центр якої знаходився в долині головної водної артерії. Уздовж цієї артерії, як правило, тягнулася центральна дорога, а бічні вулиці розходилися від неї по течії струмків чи потоків; часто за визначення вулиць слугувало мілке дно струмка чи потоку. Окремі двори в таких поселеннях знаходилися дуже високо в горах, і до них вели лише стежки.

Слід підкреслити, що форма ланцюгових поселень у значній мірі була обумовлена географічними факторами – рельєфом місцевості і специфікою розташування водних джерел. Якщо у вузькій долині потік (річка) протікав біля самого схилу гори, село розміщали на протилежному боці потоку. У цьому випадку між потоком і ланцюгом будівель пролягала дорога. Якщо річка текла посередині неширокої гірської долини, село витягувалось у вигляді ланцюга по чергово то з одного, то з другого боку річки, іноді – з обох боків, при цьому для переходів з одного берега на інший будували містки чи перекидали лавки.

Ланцюгова форма поселення у вказаних районах переважала, однак у чистому вигляді на другу половину XIX ст. (за матеріалами карт) зустрічалася не так часто. Іноді вона поєднувалася з типом осель, безсистемно розкиданих по схилах гір, а зрідка бачимо і утворення вулиці, іноді й двох, що з'єднуються

провулками (село Нижні Ворота Волівецького району). Останнє явище характерне для сіл, розташованих у дещо ширших міжгірних долинах.

У широких міжгірних долинах, передгір'ї й низовині переважали скупчені, рядові та вуличні села.

О. Е. Бломквіст вважала скупчену (гніздову) форму поселень найдревнішою у східних слов'ян: вона переважала на той час, коли землеробські патріархальні общини жили відокремлено і розрізнено, утворюючи родові компактні поселення з кількох дворів, розміщених без будь-якого порядку, навколо них були розкидані городи, пасовища, вигони і луки, а на полянках навколишніх лісів були розсіяні однодвірні займища³⁷.

Ми вже частково вказували на природу цієї форми поселення – побутувала вона на Закарпатті як залишок патронімії (остання утворювала окремі кути, кінці чи квартали в селах). Шляхом з'єднання окремих патронімічних гнізд утворювались більші поселення скупченого типу, які перетворювались згодом у сільськогосподарські територіальні (сусідські) общини. Аналогічно окремі родові гнізда древніх слов'ян об'єднувались у сусідську общину³⁸.

Слід відрізнити древні поселення скупченого типу і новіші, які розвинулися з рядових і вуличних у зв'язку з ущільненням забудови, викликаної подібненням садибних ділянок, на яких зводились все нові і нові житла та господарські будівлі. Поселення, за розпорядженням властей, могло ущільнюватися, але не розширюватися за рахунок орних земель за його межами. Цей процес особливо інтенсивно проходив у другій половині XIX – на початку XX ст. Ці, останні, поселення окремі етнографи визначають як скупчені поселення другої генерації.³⁹ Крім впливу соціально-економічних умов, скупчена форма поселень несе на собі досить виразний відбиток рельєфу.

Окремі поселення скупченого типу вже в середині XIX ст. мали дуже складну планувальну структуру, яка характеризувалася наявністю чисельних звивистих вулиць і провулків; в їх межах іноді зустрічались елементи рядової і розкиданої форми. До таких сіл належали Велятино і Горінчено Хустського, Бобовице і Залужжя Мукачівського, Арданово Іршавського районів.⁴⁰ Органі-

зуючим центром таких поселень здебільшого була площа, від якої в різних напрямках тягнулися криві вулиці і провулки. Деякі дослідники визначають цю форму як радіальну або майданну (у зв'язку з наявністю майдана, площі).

Проілюструвати форму скупченого поселення можна на прикладі села Горінчево Хустського району.⁴¹ На середину ХІХ ст. це село мало безладну сітку покручених доріг, вздовж яких скупчувалися будівлі. Дороги тягнулися у різні боки (в основному від площі). Ділянки подрібнені не лише вздовж, але і впоперек, на них зводилися нові житла, внаслідок чого поселення це більше скупчувалося і набувало додаткових рис безсистемності. У багатьох випадках житла виносилися далеко вглиб садибної ділянки (на самий кінець, який упирався в дорогу), і так поступово утворювалася ще одна вулиця. Такий поділ садибних ділянок відбувався внаслідок відокремлення від батьків одружених синів. Наприклад, з одного кінця ділянки знаходився двір Марковича Юри, а з другого – Марковича Йосипа, з одного – Василя Федора, з другого – Василя Івана і т. д. Нерідко зустрічалися на одному наділові по два житла, одне за одним в ряд, при чому наділ ще не був розділений на дві частини – очевидно, сім'я сина відокремилася від батьків зовсім недавно, і вся родина користувалася ділянкою спільно.

Поширеними на Закарпатті в ХІХ – першій половині ХХ ст. були рядові поселення, які теж належать до древніх, і генезу їх слід шукати в товщі віків. О. Е. Бломквіст відносить цей тип планування, називаючи його “лінійний” або “рядовий”, до специфічно слов'янського і вважає, що виник він у VIII-IX ст. у лісовій зоні розселення слов'ян.⁴⁷ Коли у східних слов'ян розпочався інтенсивний розпад патріархально-родового ладу, змінився і характер їх поселень, який завжди точно відображав суспільну структуру населення. Можна погодитися з думкою про те, що неправильно підводити цей тип під категорію “вуличного”, оскільки вулиця тут зовсім ні при чому: це, по суті, первинно-рядове прибережне поселення, лінійність якого обумовлена факторами фізико-географічного порядку, а не заздалегідь задуманим планом.⁴³ Археологічні матеріали підтверджують цю думку: поселення східних слов'ян найчас-

тіше знаходились біля водних джерел, а біля річок – тягнулися рядами вздовж їх берегів (поряд з цим типом поширений і скупчено-гніздовий)⁴⁴.

Форма рядових поселень на Закарпатті побутувала в двох варіантах: прирічкові (чи припоточні) і придорожні. Одночасно їх можна поділити на однорядові (чи односторонні) і дворядові (або двосторонні), зрідка зустрічались багаторядові (чи багатосторонні). Прирічкові (припоточні) поселення є давнішими.

Односторонній (однорядовий) варіант цієї форми поселення виникав тоді, коли будівлі витягувались лише в один ряд. Він був характерний, як правило, для поселень прирічкових (припоточних), розташованих у нешироких долинах, оскільки рельєф місцевості не дозволяв проводити забудову на другому березі ріки чи потоку. Типовим у цьому відношенні було село Пацканьово Ужгородського району (кадастральні карти за 1865 рік)⁴⁵.

Поширеними були двосторонні (дворядові) поселення, які з часом, внаслідок поступового ущільнення забудови вздовж доріг, розвивались у вуличні. Аналогічної трансформації, як свідчать картографічні архівні матеріали, зазнали села Ірлява, Дубрівка, Баранинці, Чертеж, Глибоке, Верхнє Солотвино Ужгородського, Страбичово, Бабичі, Нижній Коропець, Старе Давидково, Горонда Мукачівського, Гребля, Горбок Іршавського районів та багато інших.

Характерним прикладом перехідного від одностороннього до двостороннього поселення є село Бачово (нині Чабанівка Ужгородського району). Спочатку воно розвивалося як одностороннє. Пізніше, з другої половини XIX ст., у зв'язку з прогресуючим процесом обезземелення селянства, утворенням нових сімей і їх відокремленням в самостійні господарства, почав забудовуватися протилежний бік дороги.⁴⁶ Зараз це село вже вуличне (з густою забудовою з обох боків дороги, вузькими присадибними ділянками за двором).

Село Баранинці Ужгородського району на середину XIX ст. розташовувалось уздовж дороги, але чіткості в забудові не було – двори знаходились на

різній віддалі від дороги, і тільки за садибними ділянками (відносно правильної прямокутної форми) спостерігається лінійний характер поселення.⁴⁷

Аналіз картографічного матеріалу показує, що цілий ряд закарпатських поселень, такі, наприклад, як Кам'янське Іршавського, Березники Свалявського, Волосянка Великоберезнянського районів та інші, внаслідок ущільнення забудови, виникнення нових дворів у глибині присадибних ділянок і прокладання до них від центральної вулиці коротких вуличок, набули гребінчастої форми. Таких коротких вуличок, що відходили від головної, перпендикулярно до неї, могло бути дуже багато (12-15). Поселення гребінчастої форми при однаковій зовнішній схожості мають різні причини і неоднаковий час виникнення. Якщо старіші села набували гребінчастої форми як поселення патронімії (внаслідок забудови сімейно-родинними групами земельних ділянок у їх глибині – від них, від головної вулиці чи дороги згодом прокладалися короткі вулички), то інша частина поселень набувала гребінчастої форми пізніше (найінтенсивніше – з кінця ХІХ ст.) – в час проникнення і утвердження тут капіталістичних відносин: в результаті ущільнення забудов через брак місця для будівництва біля головної дороги відбувався поділ садиб у глибину на кілька частин, на яких будували житла відокремлені сини, а пізніше – і не родичі; з часом до цих забудов від головної вулиці прорізувалися короткі вулички.

Виникнення і розвиток вуличних поселень пов'язані з чітким розподілом присадибних земель на правильні, витягнуті в глибину ділянки. Будівлі розташовувались близько до дороги, з обох їх боків, двори, як правило, відокремлювались від вулиці огорожами.

У ХІХ – на поч. ХХ ст. побутували одно-, дво- та багатовуличні поселення. На середину ХІХ ст. переважали однувуличні села, зустрічалися і поселення з двома, а зрідка навіть трьома паралельними вулицями. У процесі розвитку однувуличні поселення ставали основою для утворення дво- і тривуличних, а також овальних. У більшості випадків паралельні вулиці утворювались у результаті забудови кінців городів новими житлами, біля яких згодом утворювалася дорога, що з часом забудовувалась не тільки з одного, але й з

протилежного боку. Зустрічались поселення з паралельними вулицями іншого походження – як наслідок поступової двобічної забудови близько розташованих від села польових доріг. Овальні (підковоподібні) поселення утворювались з двовуличних шляхом забудови і з'єднання з одного боку двох паралельних вулиць. Якщо дозволяв терен, паралельні вулиці могли з'єднатися між собою перпендикулярно розташованою до них вулицею, таким чином, поселення набувало П-подібної форми. До двовуличних належали села Кальник Мукачівського, Туриця Перечинського, Доробратово Іршавського, Нересниця Тячівського районів (за матеріалами карт ХІХ – поч. ХХ ст. можна прослідкувати дальший розвиток цих поселень), до тривуличних – село Стеблівка Хустського району⁴⁸.

Яскравим прикладом розвитку від простіших до складніших форм є згадуване підгірне село Кальник. Як видно з карт за 1865 рік, поселення в основному розташоване на двох паралельних один до одного пагорбах вздовж двох паралельних вулиць, що перетинаються посередині дорогою, яка веде на поля і в сусідні села. Між горбами, посередині села, протікає потік Кальничок, поділяючи село умовно на дві частини. Двори розташовані з обох боків вулиць (зрідка з одного), житла наближені до вулиці, присадибні ділянки здебільшого мають форму витягнутого у глибину прямокутника. На певній відстані від однієї з вулиць бачимо ще й окрему групу хат, родове гніздо під спільним прізвищем Цоцко⁴⁹. Цікаво, що біля потічка Кальничка до 50-х років ХХ ст. ще стояв цілком самотній двір; раніше тут, за розповідями старожилів, знаходилася ціла група дворів родичів; народна традиція відносить існування старішої частини села саме до цього місця – до цих пір його називають “селом” (“Іду на село”), хоч будівель там вже немає. Наявність відокремленої групи жител родичів свідчить про те, що село на початковому етапі могло розвиватися як скупчено-гніздове, вулиці виникали пізніше – як наслідок урядових землевпорядкувань – поділу присадибних земель на видовжені, майже прямокутної форми ділянки, посередині яких прокладалася дорога, що забудовувалася з обох боків.

Форма цього поселення на початок ХХ ст. (карти за 1907 рік)⁵⁰ змінилася мало: ущільнилася забудова з обох боків вулиць, присадибні ділянки набули цілком правильної прямокутної форми, будівлі ще більше наблизилися до вулиці, кінці двох вулиць (з півночі села) почали забудовуватися. У 50-60-ті роки ХХ ст., згідно з польовими дослідженнями, вони з'єдналися повністю, поступово забудувалася ще одна вулиця, яка вела в поле, таким чином, поселення набуло досить складної форми. Нерідко паралельні вулиці з'єднувались провулками і села набували квартального планування. Яскраво виражений вуличний характер з елементами квартальної забудови мало вже в 60-ті роки ХІХ ст. село Великі Лучки Мукачівського району⁵¹.

Слід відзначити, що морфологічні особливості місцевості також накладають відчутний відбиток (особливо в початковий період) на форму та розвиток вуличних поселень, про що свідчать численні картографічні та польові матеріали.

3. ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД ПОСЕЛЕНЬ

З архівних джерел, опублікованих наукових праць, художніх творів і творів малярства, поштових листівок і фотографій (в основному 20-30-х років ХХ ст.), а також польових матеріалів можна скласти узагальнене уявлення про зовнішній вигляд традиційних сільських поселень Закарпаття. На зовнішній вигляд села, крім природно-географічних умов та соціально-економічних факторів, значний вплив мали місцеві будівельні традиції (особливості планування хат, використання будівельних матеріалів, обмазка і побілка жител чи їх відсутність, форми даху і способи його покриття, характер орієнтації жител і господарських будівель та їх розташування одне відносно одного, місце знаходження церкви і т. д.).

Щодо зовнішнього вигляду закарпатських поселень можна виділити кілька географічних зон, які в основному співпадають з етнографічними районами.

Рівнинна зона співпадає з етнографічною групою долинян, основним заняттям яких було землеробство. У гірській зоні можна виділити такі

історико-етнографічні райони, як Гуцульщину, Бойківщину і Лемківщину (в наш час основна територія Лемківщини знаходиться в Словаччині і Польщі, на Закарпатті лемківські села розташовані в Ужанській долині – у Велико-березнянському та Перечинському районах).

Південна рівнина – суха і спекотна влітку, з м'якими зимами, обробленими ділянками землі як у поселеннях, так і навколо них, нечисельними вкрапинами-острівками лісів – зумовила їй відповідний зовнішній вигляд сіл. Гірські райони, навпаки, – край суворого клімату, просторих лісів, пасовищ, вузьких міжгірних долин, великої кількості струмків і потоків, невеликих придатних для землеробства ділянок.

На рівнині, як правило, переважали вуличні, рядові чи скупчені села, з досить широкою головною вулицею, вкритою влітку товстим шаром пилюки, іноді з площею в центрі села. З обох боків вулиці від двору до двору тягнулася невисока плетена огорожа, за якою на певній відстані розміщувались селянські будівлі – хати, здебільшого ближче до вулиці, переднім фронтом (частіше) або фасадом (рідше) до неї, господарські будівлі – переважно у глибині двору (за хатою, в один ряд з нею, у вигляді букви Г, напроти неї – у вигляді букви П з незв'язаними між собою будівлями або без будь-якої системи). Хати обмазані та побілені, з чотирисхилими дахами, вкритими соломою. Особливою мальовничістю відзначалися житла, дахи яких знизу до верху (або кути даху) покривалися солом'яними снопами (“жупами”) у вигляді східців. Неповторного вигляду сільським вулицям надавали колодязі з журавлями. Двори знаходились в оточенні садів. Простір між хатою і вулицею (кертик) найчастіше використовували для квітів. На найвищому місці знаходилася церква, вона була вертикальною домінантою, що композиційно об'єднувала все село і надавала йому архітектурної довершеності.

Рівнинні поселення за зовнішнім виглядом дуже близькі до подільських сіл, а в етноконтактних зонах (або селах із змішаним населенням) – схожі до угорських, румунських, словацьких.

Передгір'я і широкі міжгірні долини є перехідною зоною між рівниною і гірською областю, але населення тут за зовнішнім виглядом ближче до низовинного. Особливо мальовничими в цій зоні були українські поселення в Іршавському, Мукачівському та Перечинському (долина ріки Тур'ї) районах, де хати білили в сині кольори і покривали соломною у вигляді східців. Тут села за зовнішнім виглядом особливо близькі до подільських. Не останню роль у цьому відіграв, на наш погляд, історичний фактор – переселення з Поділля разом з князем Федором Корятовичем у кінці XIV ст. значної кількості селян, і їх розселення у вказаних районах. У нижніх течіях рік Тересви і Теремлі зруби хат залишалися відкритими, але колориту садибам надавали обведені в синій колір стики брусів стін, вікна і двері хат.

У гірській зоні поселення мали інший вигляд, незважаючи на типологічну близькість будівель з будівлями рівнинних та передгірних районів: вклинені у вузьких долинах, біля потоків і верхніх течій річок, іноді серед лісів, витягнені у формі ланцюга або вільно розкидані по схилах гір. Особливо це стосується гуцульських поселень, розкиданих одиницями дворами на значній відстані один від одного та на широкому просторі; тільки біля церкви концентрація будівель була значнішою. У більшості випадків огорожі були відсутні. На відміну від низовинних і передгірних поселень, які потопали в зелені фруктових дерев, садів тут не було, лише окремі плодові дерева знаходилися біля хати. Житла небілені, з відкритими зрубами (з півколад чи брусів) темно-сірого або темно-бурого кольору, часто з відкритими або закритими знизу галереями. Дахи на Гуцульщині – чотирихилі з невеликими фронтонами, вкриті драницею, у бойківських і лемківських – соломною. Особливо високі дахи побутували на Бойківщині (пропорція видимої частини зрубу і даху 1:3). На фоні всього поселення виділялася дерев'яна церква; розташована на видному місці, вона у значній мірі сприяла цілісному сприйняттю якщо не усього села, то, принаймні, його центру. Неповторною деталлю збагачували вигляд гірських поселень водяні млини, яких на одному потоці могло бути і декілька (3-5), залежно від величини села та місцевих господарських потреб.

4. РОЗВИТОК ПОСЕЛЕНЬ

З СЕРЕДИНИ 40-х РОКІВ ХХ ст.

У гірських районах ще й у 50-ті роки поширеними були розкидані села, в яких щільна забудова концентрувалась біля центральної дороги, а самотні двори були розсіяні по навколишніх горах. Так, у 1953 році в Рахівському районі нараховувалось біля 5 тис. хутірських дворів, у Міжгірському – близько 1,5 тис., у Хустському – біля 4 тис.⁵² Така кількість нових хуторів залишила помітний слід у характері і формах поселень.

За роки радянської влади чимало хуторів було перенесено вниз, до основного ядра села, де розміщались школи, клуби, бібліотеки, лікарні й амбулаторії, дитячі садки і спортивні майданчики. Все ж, в окремих гірських поселеннях хутори залишаються донині, зберігаючи риси колишнього заселення, водночас вони є базою для обслуговування тваринників, зокрема на полонинах.

З інших форм поселень у наш час побутують рядові, ланцюгові, а особливо поширені вуличні і скупчені з квартальною забудовою вулиць.

Побутування ланцюгових поселень зумовлене факторами географічного характеру: вузькі міжгірні долини, між якими протікає річка, змушують розташовувати село у довгий ланцюг біля дороги, яка тягнеться вздовж річки і повторює обриси останньої (села Нижнє і Верхнє Студене, Тюшка, Розтока Міжгірського, Латірка Воловецького, Гусний, Сухий, Тихий Великоберезнянського районів та інші).

Однак, і в гірських поселеннях відбулися суттєві зміни. У більшості з них чітко виділяється центр з площею, забудованою адміністративними, соціально-культурними, торговими спорудами (сільрада, клуб і бібліотека, школа, лікарня чи фельдшерсько-акушерський пункт, пошта, магазин). У композицію площі вписуються і пам'ятники воїнам та односельчанам. У центрі сіл знаходяться автобусні зупинки. Виробничі частини (колгоспні, радгоспні, лісокомбінатівські і т. д.), як правило, були винесені за село, в окреме місце, і становили самостійну зону поселення.

На низині поселення здебільшого вуличні, окремі мають 5-6 і більше вулиць. Розташовані вони, зазвичай, на дещо підвищених місцевостях, на пагорбах, які не затоплюються під час повноводдя, хоча окремі з них (біля Тиси) іноді зазнають шкоди від повеней. Паралельно до головної вулиці (через неї проходить шосе) часто тягнеться ще одна або дві вулиці, з'єднані з головною провулками. Тому такі села ніби діляться на два квартали, що нагадують у мініатюрі міський тип планування. Деякі села, повторюючи обриси горбів, на яких вони розташовані, мають округлу форму і здаються на перший погляд безсистемно скупченими. Але і в них, як правило, вирізняється центральна вулиця, від якої в різні боки відходять бічні вулиці. У центрі більшості сіл виділяється площа, на якій розміщуються адміністративні і соціально-культурні заклади.

Передгірні райони (особливо передгір'я вулканічного хребта) заселені дуже густо. Села тут знаходяться одне від одного досить близько (на відстані 3-4 км), розташовані вони в долинах рік, часто на невисоких горбах. Форма поселень у цих районах переважно вулична, мають вони чітко виражений центр з подібною до низовинних сіл забудовою. Характерним для деяких поселень є розташування їх на двох протилежних горбах, між якими протікає річка чи потік. У більшості випадків заселені горби мають приблизно однакові конфігурацію і висоту. Такі села не затоплюються навіть при великих повенях.

Значні зміни відбулися за останні десятиріччя у зовнішньому вигляді закарпатських поселень. Сучасні села забудовані комфортабельними житлами (серед них чимало мансардних і двоповерхових), зведеними в основному з цегли і саману, рідше з дерева, з художньою штукатуркою і малюванням стін, дахами, вкритими переважно черепицею і шифером. Акуратністю і добротностю відзначаються огорожі і ворота, які роблять, як правило, з металу. Більшість доріг заасфальтовано, а в загальну панораму всіх без винятку сіл органічно вписалися електричні та телефонні стовпи. Різниця в природних умовах накладає відбиток на вигляд сіл, тому в кожній зоні вони своєрідні. Мала кількість фруктових дерев у гірських поселеннях компенсується надзвичайною

мальовничістю навколишніх краєвидів, і навіть поодинокі хати, що знаходяться високо в горах, до яких ведуть лише окремі стежки чи вузькі дороги, не здаються в цій величній панорамі самотніми, вони органічно сприймаються разом з красою ландшафту. На низовині і передгір'ї двори потопають у садах і виноградниках, перед кожною хатою з боку вулиці посаджено квіти.

Таким чином, незважаючи на зміни в соціально-економічних умовах, своєрідність закарпатських поселень залишається, вона зумовлюється як природними, так і етнічними факторами.

5. РОЗМІРИ ПОСЕЛЕНЬ

Розміри поселень значною мірою залежали від соціально-економічних та історичних чинників, безвідносно до того, якого типу вони є: міського чи сільського.

Закарпатські містечка ще і в першій половині XIX ст. являли собою малонаселені пункти, забудовані житлами з солом'яними або дерев'яними дахами. Вони мали яскраво виражений аграрний характер. Їх населення складалося з ремісників, торговців, представників привілейованих верств (дрібна і середня шляхта, священики, купецька і цехова верхівка), дрібних господарів-міщан і кріпосних селян. Найчисельнішу (близько 50%) групу населення містечок складали кріпаки (желяри і піджеляри) – найбільш бідна й експлуатована верства, до якої входили дворова челядь міської шляхти, оброчні селяни, сільські паупери, що добували засоби до існування головним чином за рахунок сезонних і поденних заробітків чорною працею, а також як наймані робітники торговців, заможних ремісників і дрібних власників-міщан, які займалися сільським господарством і перевізництвом.

На відміну від сіл, населення закарпатських містечок за своїм національним складом було надзвичайно строкатим. Поряд з угорцями, німцями, закарпатськими українцями (русинами), в них нараховувалась значна кількість євреїв, а також греків, румун, циган тощо. Офіційна статистика не виділяла закарпатських русинів, які мешкали в містечках, в окрему національну групу.

Тому дані про кількісний склад корінного українського населення в містечках відсутні. Про це можна скласти тільки приблизну уяву на основі допоміжних відомостей – за прізвищами мешканців і об'єднанням їх за релігійною ознакою, враховуючи, що переважна частина русинів належала до греко-католицької церкви. Аналіз цих даних дозволяє зробити висновок, що в 40-і роки ХІХ ст. закарпатські українці складали 20-25% населення містечок⁵³.

За даними на 1850 рік, в Ужгороді з 8015 осіб було: греко-католиків – 2214, православних – 24, римо-католиків – 2800, кальвіністів і лютеран – 477, іудеїв – 2500⁵⁴. Таким чином, русини складали в цей час близько 27% населення Ужгорода, німці і угорці – 41%, євреї – 32%.

Слабий розвиток промисловості, торгівлі й суспільного розподілу праці обумовили і малочисельність населення містечок. За даними переписів, на 40-і роки ХІХ ст. в найбільшому з них – Ужгороді – нараховувалось 6677 осіб, Мукачеві – 6612, Мараморш-Сиготі – 6336, Берегові – 3297, Хусті – 3190, Севлюші – 3140, Вишкові – 2880 осіб⁵⁵. Загалом, в основних закарпатських містечках у цей період мешкало біля 40 тис. осіб, що складало 9% загальної кількості населення Закарпаття.

Більшість населення проживала в селах. Щодо національного складу, основну масу їх складали: в українському етнічному масиві – українці, угорському – угорці, румунському – румуни, німецькому – німці. Щоправда, на другу половину ХІХ – початок ХХ ст. значну частину сіл населяли євреї, серед яких виділялись ремісники (кравці, шевці, бляхарі, кушніри, ковалі, столярі), корчмарі тощо⁵⁶.

Слід мати на увазі велику різницю в розмірах сільських поселень ХІХ – поч. ХХ ст. порівняно з періодом раннього і навіть пізнього феодалізму.

Археологічні матеріали свідчать, що слов'янські поселення другої половини І тис. н. е. на терені сучасної Закарпатської області були невеликими. Вони займали площу від 1 до 2 га, на кожному з них розміщалося по 8-15 жител разом з господарськими будівлями. Групи будівель розташовувались гніздами –

по 2-4 гнізда в кожному поселенні. Великих поселень цього періоду не виявлено⁵⁷.

У нашому розпорядженні немає даних про розміри сільських поселень XII-XIV ст., але в XV ст. вони були невеликими. Податковий список 1427 р. фіксує в 205 селах Ужанського комітату 2605 дворів⁵⁸, що складало у середньому 13 дворів на село. Зустрічались і більші поселення: у Великому Березному нараховувалось 33 двори, Малому Березному – 25 дворів.

Треба відзначити, що однією з причин малої кількості дворів у гірських селах в період феодалізму були географічні умови (значні площі лісів, непридатні для поселень схили гір або вузькі міжгірні долини тощо). У той же час слід пам'ятати, що територія Закарпаття упродовж віків була ареною численних спустошливих війн. Зокрема, після придушення селянського повстання в Угорщині під проводом Дьєрдя Дожі (1514) і нищівної поразки Угорщини від турків під Могачем (1526) з лиця землі було стерто чимало населених пунктів, значно скоротилось і число населення. За переписом 1553 року в згадуваному Ужанському комітаті нараховувалось вже лише 627 дворів у 205 поселеннях⁵⁹. У кожному дворі на цей період проживало, як правило, по 2-3 сім'ї. Вже у кінці XVI ст. (за даними перепису 1598 р.) чисельність дворів в Ужанському комітаті знову значно зросла – до 4527⁶⁰.

XVII століття увійшло в історію Закарпаття як період великого лихоліття. Про спустошення, яких зазнав край від війн, свідчать такі дані. У Мукачівській домінії в 1682 р. нараховувалось 145 сіл і 3739 кріпаків; через 6 років залишилось тільки 115 сіл і 955 кріпаків⁶¹. В Ужгородському державному маєтку з 1195 селянських дворів було зруйновано 608, тобто більше половини⁶².

Тільки внаслідок карального походу польських військ було спалено 4 міста і 300 сіл. Якщо до цього додати, що у XVII ст. край зазнав декількох згубних епідемій, можна зрозуміти, чому не збільшувалося, а, навпаки, зменшувалась кількість дворів і розміри сіл у цілому. Наприклад, на Марамороській Верховині у панстві Липчая на 1646 рік нараховувалось: в селі Лісковець 12

господарств (без попівського), в селі Келечин – 12, в селі Студений Потік – 10, в селі Волове – 6 (без попівського), в Річці – 4 (без попівського), в Репинному – 4, в Старій Гаті – 3 і 3 родини кріпаків (без попівського), в Липчі – 4 господарства⁶³.

Початок XVIII ст. ознаменувався великою війною угорського народу під проводом Ференца Ракоці II проти Габсбургів (1703-1711), якою була охоплена й територія нинішнього Закарпаття. Це не могло не пригальмувати зростання розмірів поселень. Наприклад, дікастеріальний перепис 1717 року зафіксував у 208 селах Ужанського комітату такий стан⁶⁴:

Округ	Кількість сіл	Кількість поселенців	Кількість желярів
Ужгородський	59	295	69
Собранецький	50	176	30
Павловецький	52	244	34
Ужгородське панство	47	152	78
Всього	208	867	211

Таким чином, у середньому в селі були 4 поселенці й 1 желяр. У деяких селах згаданого комітату на означений час було від 2 до 10 поселенців. Окремі села налічували й більшу кількість. Зокрема, у Великому Березному було 12 поселенців і 6 желярів, у Худльові – 12 і 8, у Лютій – 16 і 6, Тур'я Пасіці – 18 і 5, Туричках – 10 і 1, Зарічові – 17 і 3⁶⁵. У цей час такі села, як Собранці, Середнє, Ляхівці, залишались взагалі пустими, оскільки селяни через згадану війну втекли в ліси і довго не повертались⁶⁶.

За даними 1720 р. розподіл закарпатських сіл за числом дворів був таким⁶⁷:

Назва комітату	Число сіл	Число дворів					
		1-5	6-10	11-25	26-50	51-100	Понад 100
Унг	194	25	160	68	8	–	–
Берег	249	102	60	61	10	2	–
Угоча	66	4	16	20	8	–	–
Мараморош	130	3	19	44	49	11	2

З наведеної таблиці видно, що в комітаті Берег, де система так званих висаджених сіл була найпоширенішою, понад третину всіх поселень складала малі сільця з 1-5 дворів, понад 25 дворів було тільки в 10 селах. У комітаті Мараморош, який менше страждав від війн, майже в половині сіл було понад 25 дворів. У комітатах Унг і Угоча більшість населення мешкало в селах, які нараховувало 6-25 дворів.

Говорячи про кількість дворів, слід мати на увазі різницю в кількісному складі родини-двора з однієї сім'ї і двора із залишками старої родинно-дворищної форми співжиття. Наприклад, у згаданому описові панства Липчя на Марамороській Верховині знаходимо такі дані: в селі Келечин на однім “лані” жили Мороз Ігнат з кількома синами і своїм молодшим братом Морозом, прозваним Гагульком Андрійом, в Студеному Потоці два брати проводять нерозділене господарство на однім лані і разом виконують панські повинності, аналогічні два випадки у селі Лісковець, у названому селі Студений Потік і чужі один одному люди, спільно об'єднані на одному лані – Федір Кепсіч, Роман Кепсіч, Михайло Ліскович, Яцько Рошкович⁶⁸. Водночас, слід підкреслити, що побутування ще й у XVIII ст. збільшеного складу родини-двора було викликане і причиною сплати податків. Оскільки підданих оподатковували подвірно, було загальним у Мукачівсько-Чинадіївській домінії звичасм (на середину XVIII ст.), що більше сімей гуртувалося в один двір – як правило, родичі і жонаті сини⁶⁹.

Повільно збільшувались розміри поселень і в другій половині XVIII – на початку XIX ст.:⁷⁰

Села	Кількість дворів	
	1775 р.	1807 р.
Мала Бистра	7	15
Завадка	36	45
Верб'яж	37	58
Нижні Ворота	59	85

У той же час слід відзначити, що розміри сільських поселень на різних етапах історичного розвитку не залишались чимось консервативно статичним, традиційно незмінним. Їх розвиток проходив в основному шляхом збільшення кількості дворів і ущільнення забудови, що було обумовлено приватною власністю селян на землю. Але процес збільшення розмірів поселень в епоху феодалізму був дуже сповільненим. Тільки з другої половини XIX ст., у зв'язку з посиленням проникненням капіталізму в сільське господарство, спостерігається тенденція до стрімкого розвитку сільських населених пунктів. Наприклад, якщо у 1816 р. в селі Іршава нараховувалося 106 будинків, то у 1900 р. тут уже було 266 будинків, у селі Довге у 1872 р. було 286 житлових будівель, а у 1900 р. – 535, в селі Воловому у 1873 р. нараховувалося 234 житла, а в 1900 р. – 539, в селі Керецьки на той же час – відповідно 273 і 435 будинків⁷¹ і т. д. Таким чином, прискорений ріст розмірів сіл особливо інтенсивно проходив у кінці XIX – на початку XX ст. Його спричинили не тільки природний приріст населення та нові поселенці, але й відокремлення родин, які жили в одному дворі. Новий двір утворювався на батьківській садибі, якщо дозволяли її розміри, або в кінці села. У першому випадку кількість дворів зростала за рахунок ущільнення поселень, у другому – за рахунок розширення його території.

ПРИМІТКИ:

1. Історія міст і сіл Української РСР: Закарпатська область. – К., 1982, – С. 11-13.
2. Там же. – С. 13.
3. Там же. – С. 13.
4. Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст. – К., 1980. – С. 170.
5. Мицюк Олександр. Нариси... . Т. 1. – С. 17-23.
6. Краль Юрій. Історія колонізації Підкарпатської Русі //Підкарпатська Русь. – 1924. – № 2. – С. 41.
7. Коломиец І. Г. Очерки по истории Закарпатья. – Т. 1. – Томск, 1953. – С. 44.
8. Там же. – С. 44.
9. Балагурі Е. А., Пеняк С. І. Закарпаття – земля слов'янська. – Ужгород, 1976. – С. 85.
10. Perfeckij Eugen. Sociálně–hospodárski poměry Podkarpatské Rusi ve století XII-XV. – Bratislava, 1924. – С. 91-102.
11. Perfeckij E. Названа праця. – С. 92-110; Ласло Дэже. Очерки по истории закарпатских говоров. – Будапешт, 1967. – С. 25-26.
12. Пеняк С. І. Названа праця. – С. 94.
13. Леонтович Ф. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве //Журнал министерства народного просвещения. –1896. – № 3. – С. 34.
14. Viderman H. Вказана праця. – С. 75. И. Ф. Симоненко. Пережитки патронимии и брачные отношения украинцев Закарпатской области //Советская этнография. – 1947. – № 1. – С. 75-83. Г. Ю. Стельмах. Історичний розвиток сільських поселень на Україні. – С. 51-55. М. П. Тиводар. Залишки великої сім'ї на Закарпатті //НТЕ. – 1967. – № 2. – С. 67-68.
15. ДАЗО. Ф. 125, оп. 6, од. зб. 17.

16. Перекази про село Велятино //Наш рідний край. – 1926. – № 1. – С. 32.
17. ДАЗО. Ф. 125, оп. 1. од. зб. 3, 299, 1756, 3773, 3999, оп. 6, од. зб. 22 та інші.
18. Бібліотека Закарпатського краєзнавчого музею. Інв. № 11908. Урбарій села Бобовище (1775 р.), перший пункт, §1, §2, §3, сьомий пункт, §19.
19. До сьогодні на Закарпатті зберігся як релікт інструмент для викорчовування – “ортувка”, “іртівка”.
20. ДАЗО. Ф. 125, оп. 1, од. зб. 3018, 451, 1853, 3993, 1277; оп. 2, од. зб. 436, оп. 6, од. зб. 2, 69.
21. Стрыпский Я. Гдн документы старшей истории Подкарпатской Руси. – Ужгород, 1922. – С. 35.
22. Perfeckij E. Названа праця, – С. 110-111.
23. Урбар, урбарій – документ, який визначав взаємовідносини селян і феодалів.
24. Дэже Ласло. Очерки по истории закарпатских говоров. – С. 85.
25. Коломиец И. Г. Очерки по истории Закарпатья, ч. II. – Томск, 1959. – С. 62.
26. Анучин В. А. География Советского Закарпатья. – М., 1956. – С. 117.
27. Мандибура М. Полонинське господарство Гуцульщини. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 111-113; Тиводар М. П. Традиційне скотарство Українських Карпат... – С. 105-157; Podolak L. Zimovanie dobytka na Norehroni //Slovenský národopis. – 1960. – č. 8. – С. 268-300; його ж: Poloninske gospodarstvo huculov v Ukrajinskych Karpatach //Slovenský národopis. – 1966. – č. 2. – С. 280-284.
28. Стрипский Я. Гдн документы старшей истории Подкарпатской Руси? – Ужгород, 1924. – С. 20.
29. Мицюк О. Вказана праця, т. II. – С. 297.

30. ДЗАО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 4359, оп. 6, од. зб. 118; оп. 1, од. зб. 308, 299.
31. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 3018, 3993, 4283; оп. 6, од. зб. 5, 105, 111.
32. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 3018, лл. I, 29.
33. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 3993, л. 4, 5; ф. 125, оп. 6, од. зб. 105, лл. 5, 10.
34. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 4283, л. 6; оп. 6, од. зб. 111, л. 6.
35. Ж. «Наш рідний край». – 1937. – № 8. – С. 147.
36. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 3, од. зб. 451, од. зб. 465, од. зб. 2765, од. зб. 912, од. зб. 1241, од. зб. 1895, од. зб. 2313, од. зб. 3317, од. зб. 3773, од. зб. 3389, оп. 6, од. зб. 18.
37. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов. – У кн.: Восточнославянский этнографический сборник. – М.: Изд-во АН СССР. – 1956. – С. 41.
38. Бломквист Е. Э. Названа праця. – С. 41.
39. Гурков В. С. Развитие сельских поселений и усадеб Белорусии (вторая половина XIX-XX вв.). – Автореферат кандидатской диссертации. – Минск, 1976. – С. 11.
40. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 79, од. зб. 828, од. зб. 1197; оп. 6, од. зб. 26, од. зб. 17.
41. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 1197, оп. 6, од. зб. 26.
42. Бломквист Е. Э. Названа праця. – С. 47.
43. Там само.
44. Раннесредневековые восточнославянские древности. – Л.: Наука, 1974.
45. ДАЗО, ф. 125, оп. 6, од. зб. 76.
46. ДАЗО, ф. 125, оп. 6, од. зб. 108.
47. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 352.
48. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 1936, од. зб. 3813, од. зб. 2850, оп. 6, од. зб. 69.

49. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 1936.
50. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 1937.
51. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 4569.
52. Анучин В. А. География Советского Закарпатья. – М.: Госиздат географической литературы, 1956. – С. 228.
53. Коломиец И. Г. Вказана праця. – С. 65.
54. Сова П. Прошлое Ужгорода. – Ужгород, 1937. – С. 274.
55. Коломиец И. Г. Вказана праця – С. 65.
56. Chmelař J., Klima S., Nečas J. Podkarpatska Rus. – Praha, 1923. – S. 131-133.
57. Балагурі Е. А., Пеняк С. І. Вказана праця. – 86.
58. Сова П. Вказана праця. – С. 75.
59. Ласло Дэже. Вказана праця. – С. 77.
60. Там же. – С. 79.
61. Коломиец И. Г. Вказана праця. – т. I. – С. 60.
62. Там же. – С. 61.
63. Magyar gazdaságtört. Szemle, 1894. – С. 340-342.
64. Габріель Ф. Господарське положення Підкарпатської Русі на початку XVIII століття //Науковий збірник Товариства “Просвіта” в Ужгороді. – Річник X. – Ужгород. – 1933. – С. 9.
65. Habriel František. Pohyb obyvatelstva v byvale Užske župě v prvni polovici 18 století. – Užhorod, 1936. – С. 20 (окремий відтиск)
66. Там же. – С. 7-8.
67. Габріель Ф. Господарське положення Підкарпатської Русі на початку XVIII століття //Науковий збірник Товариства “Просвіта” в Ужгороді. – Річник X. – Ужгород. – 1933. – С.10.
68. Magyar gazdaságtört. – Szemle, 1894. – С. 340-342.
69. Шаш А. Нарис соціальної і господарської історії Шенборнської лати-фундії //Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Ужгород, 1930. – С. 120.

70. Шульга І. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – Ужгород, 1965. – С. 77.

72. История городов и сёл Украины. Закарпатская область. – С. 245, 246, 261, 284, 431.

РОЗДІЛ III САДИБА, ТИПИ ДВОРУ, ФОРМИ ЙОГО ЗАБУДОВИ

В українців Закарпаття характер садиби, способи забудови двору житловими і господарськими будівлями відзначалися спільними рисами з типами забудов у східних слов'ян взагалі та в українців зокрема.¹ Разом з тим, тут склалися свої особливості, зумовлені історичними, соціально-економічними та фізико-географічними факторами.

Характер садиби та її планування були тісно пов'язані з етнічними традиціями, етно-культурними впливами, формами поселень, розмірами і конфігурацією ділянки під забудову, рельєфом місцевості, майновим станом забудовника тощо. Взаємозв'язок, порядок і послідовність розміщення будівель на обійсті залежали також від особистих потреб і смаків селянина.

Неважаючи на різноманітність варіантів, можна виділити три типи забудови двору: найпоширеніший відкритий двір з незв'язаними або частково зв'язаними між собою будівлями у кількох варіантах (однорядний, Г-подібний, П-подібний, з паралельною та безсистемною забудовами); замкнутий двір (гуцульські гражди); однорядний з блоковим зв'язком будівель, об'єднаних спільним дахом (довгі хати).

Основою для вивчення типів і варіантів забудови двору стали архівні документи, зокрема карти кадастральних округів сіл, та польові етнографічні матеріали.

Вивчення садиби в історичному розрізі тільки на основі польових матеріалів, як це робили окремі дослідники, дає неправильну картину, оскільки, незважаючи на стійкість етнічної традиції, зміни форм двору (іноді значні) відбувалися під впливом комплексу названих причин, найбільше під впливом

соціально-економічних факторів. Скажімо, села, що тривалий час розвивалися у безсистемно-скупчених формах, відзначалися і безсистемною забудовою дворів, з часом вони перетворювалися на вуличні, а деякі (Горінчево, Велятино) поступово набували квартальної форми, внаслідок чого і садибна ділянка, на якій проводили забудову, набувала вузької, прямокутної чи квадратної форми.

1. ВІДКРИТИЙ ДВІР З НЕЗВ'ЯЗАНИМИ БУДІВЛЯМИ

Відкритий двір з незв'язаними (або частково зв'язаними) між собою будівлями за основними рисами схожий на загальноукраїнський і має дуже глибокі корені, які сягають у часи східнослов'янської єдності. Зона його поширення була значною і охоплювала більшу частину Українських Карпат і їх передгір'їв, а в низовинних районах утворювала майже суцільний масив (за винятком випадків побутування тут довгих хат).

Архівні матеріали надають можливість визначити забудову двору у ХІХ столітті. Існувало декілька варіантів забудови відкритої форми двору: безсистемна, паралельна (дворядова), однорядова, Г-подібна, П-подібна. Кожна з вказаних форм складалася упродовж певного часу, мала деякі свої особливості і традиції, які значно залежали від конкретних соціально-економічних факторів, відповідні ареали поширення.

У гірських поселеннях Гуцульщини, Бойківщини і Лемківщини, безсистемно розкиданих по схилах гір, забудова садиби носила такий самий безсистемний характер. Розташування і взаємозв'язок будівель тут не залежали від розміру ділянок, на яких вони були зведені, тому й розміщення їх було довільним, хоча житло завжди орієнтувалось фасадом на теплий, сонячний бік. Господарські приміщення будувалися так, як було вигідно господарю і як дозволяв рельєф місцевості. У деяких випадках, переважно у бідних родин, крім

хати, жодних господарських будівель не було. Але у той самий час побутували садиби з двома, трьома, а то й чотирма господарськими будівлями.

У селі Богдан Рахівського району (кадастральні карти за 1863 рік), крім поодиноких гражд, довгих хат, а також дворів з П- і Г-подібною зблокованою забудовою, більшість дворів була відкритого типу, часто без господарських будівель взагалі. Там, де на садибі знаходились дві, три або чотири господарські будівлі, порядок їх розміщення був довільним².

У селі Косівська Поляна, яке знаходиться в цьому ж, гуцульському, районі (кадастральні карти за 1865 рік), Г-подібні забудови двору і довгі хати траплялися зрідка, чимало садиб – без господарських будівель³.

У відомому гуцульському селі Ясіня (кадастральні карти за 1863 рік), крім незначної кількості гражд, П- і Г-подібних садиб зі з'єднаними будівлями і довгих хат, так само чимало жител, де немає господарських забудов, а там, де такі забудови є, вони розміщені відносно хат довільно, Г-подібно або паралельно⁴.

У селі Требушани (нині Ділове) Рахівського району в середині XIX століття більшість садиб було розкидано в горах, хати знаходились в центрі ділянок, а господарські будівлі зустрічались рідко і розміщувались довільно⁵.

Безсистемне розташування будівель на садибі в середині XIX століття переважало і в гірських бойківських селах Абранка Воловецького району (кадастральні карти за 1864 рік), Лісковець, Торунь (карти за 1864 рік), Рекіти (карти за 1864 рік) Міжгірського району, Руська Мокра (карти за 1864 рік) Тячівського району, лемківських сіл Волосянка, Домашин, Люта (карти за 1859, 1860, 1865 роки) Великоберезнянського району⁶. У названих селах огорожені не всі садиби. У придорожних поселеннях житлові будівлі переважно знаходилися ближче до дороги, а господарські – у глибині двору. Подекуди господарські будівлі розташовані ближче до дороги, а житло знаходиться в глибині двору.

У гірських поселеннях Рахівського, Міжгірського, Воловецького, Великоберезнянського, Тячівського районів у тих садибах, де двір не був огороже-

ний, його територія визначалася рівною площадкою на схилі гори, біля потоку або дороги, на якій стояли будівлі. Навколо двору знаходився город, на якому садили переважно картоплю.

У гірських селах з вузькою садибною ділянкою (біля доріг) будівлі розташовували в один ряд і Г-подібно, житло торцевим боком було повернуто до вулиці, а господарські будівлі стояли перпендикулярно до хати, поперек всього двору або в один ряд за хатою. За двором і надвірними будівлями знаходився город. Зрідка в гірських районах, коли садибна ділянка була ширшою, траплялась і паралельна забудова двору. Таким чином, садиба поділялась на дві частини – двір з будівлями і город. Садів тут майже не було, росли лише окремі фруктові дерева поблизу будівель і в городі. Простір між житлом і дорогою займав палісадник. У низовинних і передгірних районах вузькі садибні ділянки ділилися на дві (двір з током і город) або три (двір з током, город і сад) частини.

Тут до середини ХІХ століття переважав безсистемний спосіб розміщення надвірних будов, у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. таких садиб було вже небагато. Наприклад, у селах Хижа (карти за 1864 рік)⁷ і Черна (карти за 1865 рік)⁸ Виноградівського району двори розміщувались безсистемно на ділянках неправильної конфігурації, переважала вільна безсистемна забудова, значний відсоток складали садиби з 4-5 надвірними будівлями.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ століття значного поширення набули однорядові та Г-подібні забудови двору, а паралельних і П-подібних стало значно менше. Два перші типи забудов переважали внаслідок малоземелля, зокрема через те, що садибні наділи були досить вузькими, хоча не слід забувати і про етнічні фактори. При однорядному розміщенні будівель вузька смуга перед ними служить за проїжджу частину з боку вулиці в город. При Г-подібній забудові хата (рідше) або головна господарська будівля (хлів і стодола під спільним дахом) розташовувалися впоперек двору і займали майже всю його ширину. В обох випадках житло частіше було повернуте торцем до вулиці, знаходилось ближче до неї, а господарські будівлі – в гли-

бині двору, хоча зрідка зустрічались варіанти, коли житло знаходилося в глибині двору. При паралельному розташуванні будівель господарський блок знаходився напроти житла, а простір між ними, який утворює двір, був проїжджою частиною.

П-подібне розташування будівель було досить рідкісним. Таке планування можливе тільки при наявності широкої садибної ділянки, на якій можна розмістити хату і декілька господарських будівель. Двори з П-подібною забудовою належали, як правило, заможним селянам. Тому думка деяких дослідників, що П-подібний двір був характерним для багатьох сіл Хустського, західної частини Тячівського, а також Мукачівського районів, є помилковою⁹. Як свідчать кадастральні карти, найпоширенішими в середині XIX – на початку XX століть були однорядна і Г-подібна забудови. П-подібна забудова в межах одного поселення траплялась досить рідко, а часто була відсутня (села Данилово, Стеблівка, Іза, Липча, Копашнево, Велятино, Горінчево Хустського, Лохово, Бобовище, Кальник, Кайданово, Лецовиця, Пацканьоно, Ракошино Мукачівського, Тербля, Чумалево Тячівського районів та інші)¹⁰. Об'єднання П-подібною забудови з Г-подібною, як це бачимо у праці І. Ф. Симоненка¹¹, неправомірне, оскільки вони мають відмінний характер.

Слід відзначити, що навіть в межах одного поселення побутувало різноманітне розташування надвірних будівель. Безсистемну, паралельну, однорядну і Г-подібну забудову бачимо в селах Арданово, Осій (карти за 1865 рік) Іршавського, Бобовище, Лохово, Лецовиця (карти за 1865 рік) Мукачівського, Стеблівка, Велятино (карти за 1865 рік) Хустського районів¹².

У селах Ужгородського, Мукачівського, Виноградівського районів, підгірних селах Іршавського, Свалявського, Хустського, у ширших річкових долинах Тячівського районів у другій половині XIX століття переважали Г-подібна та однорядна забудови садиби¹³.

У більшості сіл названих районів житла знаходилися ближче до вулиці, а господарські будівлі в глибині двору, хоча на деяких садибах хати зведені у глибині двору, а господарські будівлі – ближче до вулиці (Доробратово, Ар-

даново, Осій Іршавського, Керецьки Свалявського, Кайданово, Ракошино, Бобовище Мукачівського, Нересниця Тячівського, Ірлява Ужгородського районів). У деяких селах Іршавського району (Арданово) житла знаходилися з одного боку вулиці, а господарські будівлі – з іншого. У всіх районах краю хати орієнтовані головним фасадом переважно на південь, південний схід, а до вулиці повернуті торцевим, рідше – поздовжнім фасадом.

Польові матеріали дозволяють простежити за розвитком дворів цього типу з кінця ХІХ – початку ХХ століть.

У гірських районах у зв'язку з геоморфологічними особливостями і повільними змінами в побутовому укладі характер садиби надалі залишався майже незмінним. У поселеннях, безсистемно розкиданих по схилах гір, і забудова двору мала безсистемний характер. У міжгірних долинах, крім безсистемної, траплялись Г-подібна, однорядна, паралельна, зрідка П-подібна забудови. Це стосується і таких гірських гуцульських, бойківських і лемківських поселень, як Ясіня, Чорна Тиса, Богдан, Білин, Кваси, Костилівка, Ділове Рахівського, Колочава, Негровець, Синевір, Лісковець, Рекіти, Торунь, Верхній Бистрий Міжгірського, Гукливе, Скотарське, Верхні Ворота, Нижні Ворота, Кичерний, Тишово Воловецького, Волосянка, Домашин, Княгиня, Стужиця, Вишка, Люта, Черногорова, Буківцеве, Смерекова Великоберезнянського, Руська Мокра Тячівського районів, хоча в окремих з названих сіл побутували і замкнуті, і однорядні двори з блоковим зв'язком будівель, об'єднаних спільним дахом¹⁴.

У селах Гуцульщини (Рахівський район), крім житла, до складу садиби входили хлів ("шталів"), у заможніших – хлів (стайня) з двох приміщень (під спільним дахом) для корів і коней. У незаможних селян, крім житла, на садибі знаходились лише окремі невеликі за розмірам господарські будівлі, головним чином хлівець ("шталів", "шталовик") і приміщення для дров ("шопа").

У селах Бойківщини (Міжгірський, Волівецький райони) та бойківсько-лемківського пограниччя (Великоберезнянський район) на садибі, крім житла, знаходились хлів і стодола під спільним дахом; зрідка ці господарські бу-

дівлі зводились одна від одної окремо. Іноді господарські будівлі, особливо при Г-подібній забудові, розташовувались ближче до вулиці, ніж житло. Але так чи інакше, хата завжди орієнтувалась фасадом на південь, південний схід, що часто зумовлювало і порядок розміщення інших садибних будівель. Крім головної господарської будови, що об'єднувала, як правило, хлів і стодола в одному блоці, на садибі в гірських районах розміщувались хлівці (“куча”, “кутець”) для свиней, курник (здебільшого на горищі хлівця), обороги для сіна, колодязь, яма (“рупа”) для зберігання картоплі.

Подальше подрібнення присадибних ділянок у кінці ХІХ – на початку ХХ століть спричиняє збільшення загального числа однорядних і Г-подібних дворів у селах, розміщених в широких міжгірних долинах, передгір'ї і низовині. Садибні ділянки набули форми вузької, витягнутої, переважно в довжину, смуги. Разом з цим, продовжують побутувати й інші варіанти забудови – паралельна, безсистемна, зрідка П-подібна. Поділ садиби, в основному, такий: двір з усіма будівлями, тік (“гумення”, “гумно”, “гологумниця”), город і сад (іноді саду немає).

Однорядна і Г-подібна забудови переважали з кінця ХІХ до середини ХХ століття в селах Тересвянської (Ганичі, Нересниця, Терново, Біловарці, Вільхівці, Добрянське, Бедевля) і Тересвянської (Чумалево, Тересвя) долин, хоча спорадично траплялись тут і паралельна, і безсистемна, і П-подібна форми двору¹⁵.

Аналогічна картина спостерігалась і в селах Хустщини (Велятино, Вишково, Стеблівка, Сокирниця, Крайниково, Данилове, Кошелево, Золотарево, Копашнево, Іза, Липча, Монастирець, Горінчево), а також Іршавщини (Білкі, Ільниця, Довге) і Свалявщини (Тибава, Плав'є, Дусино, Березники, Сусково)¹⁶. З господарських будівель тут переважали хлів і стодола (“хлів” і “чур”) в одному блоці і під спільним дахом.

Однорядна і Г-подібна форми забудови двору переважали з кінця ХІХ – початку ХХ століття і в селах Мукачівського району (Ракошино, Кайданово, Бенедиківці, Кальник, Зняцево)¹⁷. Функціональний поділ садиби подібний до

поділу в інших низовинних і передгірних районах краю: вздовж будівель з фасадного боку знаходився вузький двір, між вулицею і торцевим боком хати – квітник, напроти переднього фасаду хати, через двір – невеликий город (для петрушки, моркви, цибулі, часнику) і в кінці двору – тік, за двором – сад і город. У дворах з однорядною забудовою за хатою знаходився плетений з лози кіш для кукурудзи, за ним хлів і стодола під спільним дахом, іноді курник, шопа на дрова. При Г-подібній забудові головна господарська будівля (хлів із стодолю) розташовувались поперек двору, у глибині, переднім позовжнім фасадом до вулиці.

У селах Перечинського (Зарічево, Порошково, Тур'я Ремети, Тур'я Поляна, Туриця, Турички, Ликицари, Вільшанки) та Ужгородського (Невицьке, Кам'яниця, Великі Лази, Гайдош, Худльово, Анталовці) районів, крім довгих хат, були різні варіанти забудови відкритого двору з переважанням однорядної і Г-подібної¹⁸. При однорядній забудові хату частіше клали ближче до вулиці, торцем до неї, за хатою знаходились хлів і стодола (“пеливня”) під спільним дахом.

При Г-подібному плануванні головна господарська будівля (хлів із стодолю) зводились в глибині, поперек двору.

2. ЗАМКНУТИЙ ДВІР

(ГУЦУЛЬСЬКА ГРАЖДА)

У північно-східній частині Рахівського району, у селах Ясіня, Чорна Тиса, Лазещина, Стебний, а також у селах Богдан і Луги поряд з іншими формами двору побутував тип відкритого зверху, але замкнутого по периметру, двору – гуцульський осідок чи гуцульська гражда, який самі гуцули називають “хата з граждою”, “хата з граждами”, “хата з брамами”, “хата з брамов”, “хата в брамах”, “осідок”, “гражда”, “гражди”. Хата з граждами – це комплекс житлових і господарських будівель, обнесених високою зрубною стіною, він творить єдине архітектурно-конструктивне ціле. При цьому стіни будівель у відповідних місцях служать за зовнішні

стіни, як і дерев'яний зруб (гражда), який не є стіною якоїсь будови комплексу, а заповнює проміжки між будівлями, утворюючи разом з ним глуху стіну. І зруби будівель, і гражди рублені з однакового дерева (смереки або ялиці, рідко червоної смереки, остання використовувалась переважно для будівництва культових споруд), мають здебільшого однаковий діаметр та кріплення на кутах. У комплекс входить тридільне житло (хата-“лівачка”+сіни+хата-“правачка”), притули для овець (кошари, дах), стайні для коней і корів (стайня, шталів), комори, дереворуб (“дровітня”), шопа для дров, комора і т. ін. Здебільшого хати з граждами прямокутні, майже квадратні, але іноді трапляються і більш складної конфігурації, зокрема у формі неправильного шестикутника (з невеликими зрізами на кутах з півночі)¹⁹. Побутували також гражди цілком неправильної геометричної форми (с. Стебний), що зумовлювалось особливостями терену та характером перебудов. Часто будівлі були розташовані в один ряд – з північного боку, а гражди (огорожі) з навісами в середину двору – з трьох інших боків. Був ще один варіант (очевидно, більш пізній), коли будівлі були розташовані в два ряди – перший ряд складала житло з притулами з півночі та коморами по боках, другий – стайні, комора, дровітня, які знаходились з південного боку²⁰. Як правило, житло знаходилось з північного боку комплексу з тим розрахунком, щоб вікна були спрямовані на південь, а стайні та деякі інші господарські будівлі – з півдня, з орієнтацією переднім довгим фасадом на північ. Решту садиби, тобто всю незабудовану частину всередині, займав двір. Він найчастіше мав один вхід, через ворота (браму), іноді були ще бокові дверці (хвіртка) або двоє воріт (переважно в більш нових будовах)²¹. Широкі ворота (брама) вели до двору, часто викладеного великими кам'яними плитами.

Побутував і варіант, коли житло зводили так само з північного боку, а господарські будівлі – кошари, хлів, “амбари” (комори), піддашся для інструментів (“шопа”), дровітня й інше – з двох інших боків двору²².

Все ж класичним і найдавнішим варіантом замкнутого двору слід вважати такий, коли всі будівлі розміщені у спільному блоці, в одному ряду і під

спільним дахом, а гражди (огорожі) з навісами у бік двору – з трьох інших боків.

Після Першої світової війни у заможних селян побутували забудови з трьох або навіть чотирьох боків. Володимиром Січинським зафіксовано хати з граждами, що мали два двори, обидва замкнуті, один з яких вважався чистим, парадним (“подвір’я”), а другий – чисто господарським (“задвір’є”), навколо якого знаходилися найбрудніші господарські споруди (стайня і под.)²³.

Житлова частина садиби подібна до звичайних гуцульських хат і найчастіше складалася з двох кімнат, розділених посередині сіньми (“сіни”, “хороми”), а вздовж усього фасаду з півдня під житлами простягалася галерея (“танок”), хоча у старіших будовах (XVIII ст.) вона відсутня.

Цікава історія утворення трикамерного житла, зокрема в гуцульських граждах. Трикамерне житло в українців Закарпаття і в інших регіонах України утворювалось шляхом прибудови комори до сіней або до кімнати з’єднанням проходу між поруч розташованими однокамерним житлом і кліттю-коморою та шляхом сегментації сіней у двокамерному житлі. Своєрідний шлях утворення пройшло житло в гуцульських граждах: дві кліті зблизилися з сіньми, які у давні часи були основним житловим і виробничим осередком, про що свідчать їх великі розміри, традиції функціонального використання і назва “хороми”, яка збереглася у прикарпатських гуцулів. Крім того, гуцульське житло в граждах, яке складається з двох теплих кімнат (хати-лівачки і хати-правачки) і широких холодних сіней поміж ними може бути віднесене до окремого підтипу українського народного житла.

Навіси та притули навкруг хати утеплюють і створюють, особливо взимку, зручний зв’язок з приміщеннями для худоби та з усім двором, що особливо важливо в гірських умовах Гуцульщини.

Виникнення і побутування цього типу двору зумовлені характером господарства (пастівництво), особливостями фізико-географічних умов (часті замети, вітри), потребою захисту від звірів і небажаних гостей, специфікою сімейних відносин у цьому регіоні.

Слов'янське пастуше кочове населення в Українських Карпатах відоме з XII-XIII століть. Саме скотарський характер господарства зумовив відсутність у гуцулів упродовж тривалого часу постійних поселень. Водночас пастухи мали традиційні місця стоянок, на яких будували для сімей зрубні утеплені житла, а не звичайні колиби. Над мешканцями таких стоянок тяжіли традиції поширеної домашньої общини. Основним виробничим осередком була велика нерозділена сім'я, яка складалася з декількох шлюбних пар. Такі родини селилися окремими групами, садиби були розкидані по горах і гірських долинах на значній відстані одна від одної. Ізольованість сімейних побудов, специфіка ведення господарства, до того ж суворий клімат зумовили необхідність огороджувати садибу високою дерев'яною стіною.

Федір Вовк, з огляду на загальну архаїчність гуцульської етнографії, вважав гуцульський осідок за найдревніший, початковий тип житлового будівництва і тільки від нього виводив цілу еволюцію сільського двору на Україні. Він вказував, що гуцульські осідки, перенесені з гір в долину, втрачають свій первісний вигляд. Гражди, маючи спільні конструкції з іншими будовами, зникають, і замість них з'являються звичайні огорожі (здебільшого вориння), як правило, тепер уже на віддалі, іноді значній, від будівель²⁴.

Володимир Січинський у своєму рефераті про етрусський дім і гуцульський осідок на II з'їзді слов'янських етнографів і географів у 1927 році вказав на дивовижну подібність гуцульської хати і етрусського дому. Ця подібність спостерігається в характері планування, загальній концепції всієї будови, взаємовідношенні і пристосуванні окремих частин, використанні господарських приміщень і т. д. Грунтуючись на особливості, виключності етрусського дому в історії стародавнього житлового будівництва, В. Січинський доходить висновку, що і гуцульський осідок як тип будови, для еволюції розвитку цивільного будівництва має своє глибоко генетичне значення²⁵.

Радянський дослідник І. Ф. Симоненко заперечив генетичне значення гуцульського осідку, пов'язавши його виникнення з опришківським рухом на

Гуцульщині. Він стверджував, що гуцульська гражда не є древнім типом двору і має такий же вік (якщо не менший), як і інші типи житла в горах. Це, нібито, новий, пізній варіант східнослов'янського двору²⁶.

Не заперечуючи, що на Гуцульщині побудова частини осель пов'язана з опришківським рухом, пояснювати появу хат з граждами цією історичною подією помилково. По-перше, як за такий короткий відрізок часу зміг скластися композиційно-єдиний, конструктивно-архітектурний, житлово-господарський і, зрештою, художній ансамбль. Таке витворення досконалої форми повинно було, природно, пройти довгий, принаймні кількасотлітній відрізок часу, протягом якого виробилися усталені форми, навички, традиції в плануванні, функціональному використанні, в загальній концепції будови тощо. Чому, зрештою, нема цього типу будови у краях, близьких до Гуцульщини, скажімо, у їхніх сусідів бойків і східних лемків, де опришківський рух був також поширений? Стародавність цього типу садиби підтверджує і факт проживання в ній у минулому декількох шлюбних пар, на що вказує наявність в осідку кількох комор ("клітей"), які у літній період використовували як спальні. Таким чином, в гуцульських граждах в окремих випадках могло жити 5-6 шлюбних пар.

Хоча думка про генетичне значення гуцульських гражд в історії українського народного будівництва і не підкріплена достатньою кількістю фактів, тим більше, що поселення на цій території виникли в основному лише у XIV-XVI століттях, стародавність цього типу будови не викликає сумнівів. Про це свідчать як довершеність архітектурно-художньої форми, конструктивних деталей і технічних прийомів, так і історична тяглість загальної оборонної концепції всього комплексу, що сягає традицій оборонного зодчества Київської Русі, а також традиції великої нерозділеної родини (наявність більшого числа комор для снання – кімнат та клітей). У той же час, не викликає сумнівів наявність впливу на витворення цього типу двору пастівницького характеру господарства, фізико-географічних умов тощо.

Подібні типи замкнених дворів побутували в гуцульських селах Івано-Франківської, Чернівецької областей, на Поліссі, Волині (околиці Бродів і Ковель), в губерніях Київській, Чернігівській, частково Подільській, в Західному Сибіру, в гірських селах Румунії, Словаччини, Польщі²⁷. Подібні за формою замкнуті чотирикутні двори були поширені також в Орловській, Брянській, Курській, Воронежській, Тамбовській, Пензенській, Рязанській, Московській, Тульській, Калузькій, Смоленській областях Росії. Цей тип будови, який є своєрідним варіантом південноросійської садиби, отримав назву “двора-крепости“. Такі двори були поширені вздовж усєї колишньої засічної лінії Московської держави і відомі переважно на верхньому Дону, до місця впадіння в нього ріки Воронеж (південна частина Рязанської і північна частина Воронежської областей), а також в Орловській (в районі міста Орла), Тамбовській і Курській (Рильський і Суджанський райони) областях²⁸. Там, як і у гуцульській хаті з граждами, вхід у житло – з двору, а огорожі, що оточують двір, є водночас зовнішньою стіною для господарських надвірних будівель – кліті, сараю, закут, повіток і т. д., хата вікнами і входом звернена у бік двору²⁹. Різниця полягає в тому, що південноросійські двори-фортеці утворювали вулицю і, оскільки двори щільно прилягали один до одного, то являли собою глуху стіну з навислою солом'яною покрівлею, а гуцульські осідки в умовах гірського рельєфу розкидані на значній відстані один від одного і, таким чином, вулиці не творять, стоять осібно і нагадують своєрідну дерев'яну рублену фортецю. Отже, зв'язок гуцульських гражд з традиціями стародавнього оборонного зодчества очевидний.

Був поширений цей тип двору і в Білорусії під назвою “веночный”³⁰. Переважав він у другій половині XIX – на початку XX століть в північно-східній частині Білорусії (Вітебська, Могилевська, частково Гомельська області), рідше – в центральних районах (Мінська область) і тільки спорадично і значно пізніше – в західній і південно-західній Білорусії (Гродненська і Брестська області)³¹. Білоруські вчені на підставі того, що “віночний” двір протягом довгого часу повсюдно побутував у північно-східних областях Білорусії і навіть збе-

рігся до наших днів, вважають його у цьому регіоні найстаровиннішим і таким, з якого на цій території розвинулись усі інші форми забудови³².

Варто підкреслити, що причини виникнення і побутування “віночного” двора і гуцульських хат з граждами схожі. Це – оборонний характер, а також зручність у користуванні за умов життя в невеликих поселеннях з 2-3 дворів, розкиданих далеко один від одного³³. Правда, у віночних дворах Білорусії, крім єдиного входу через браму, назовні виходять вікна (як правило два) житла, а в хатах із граждами вікна виходять у двір. Таким чином, замкнутий двір гуцулів повністю ізольований від зовнішнього світу і справляє враження рубленої фортеці, яка підтримує зв’язок із зовнішнім світом лише через єдину браму.

Замкнуті двори побутували і в Швеції, Норвегії, Фінляндії, Данії та деяких інших країнах Європи³⁴, але вони відрізнялись від гуцульської хати з граждами. Якщо в замкнутих дворах, скажімо Данії, забудовані всі чотири ряди, то у гражді – здебільшого один, зрідка два і тільки в новіших граждах три або чотири боки, решту сторін займає гражда (огорожа) з навісами у бік двору (останні пристосовані для господарських потреб). Такий тип двору, наприклад у Данії, утворився досить пізно і набув поширення головним чином у ХІХ столітті, а гуцульський осідок, як уже було сказано, давнього походження.

З виникненням на селі капіталістичних відносин побутування і зміст гуцульського осідку значно змінилися. Гражда здебільшого стає житлом багатих, бідніша частина селян будує звичайні дводільні або тридільні хати, часто взагалі без жодної господарської будівлі. Заможні селяни, для яких залишилась вироблена віками старовинна форма осідку, продовжують зводити замкнуті двори. Окремі осідки починають розміщувати ближче до доріг, вони в значній мірі втрачають замкнутість і перетворюються на звичайні, найхарактерніші для східних слов’ян, двори з незв’язаними між собою будівлями. Ці зміни проходили під впливом не тільки соціально-економічних факторів, але й давньої української традиції відкритого двору.

У селах Стебному і Лазещина Рахівського району нами виявлено і досліджено кілька хат з граждами. Розміри садиб, наявність великих господарських будівель для овець, великої рогатої худоби, багатий інтер'єр, дощата підлога в двох житлових кімнатах, просторі сіни з дощатою підлогою та інше дозволяють дійти висновку, що в них жили заможні гуцули. Це підтверджували і літні мешканці та власники хат з граждами (Верб'ящук Василь, Спасюк Василь, Поштин Іван, Митничук Іван та інші)³⁵. Так, батько Верб'ящука Василя (Верб'ящук Василь, 1899 року народження) мав 30 гольдів землі, понад 100 овець, пару коней, свій сільськогосподарський реманент тощо.

Про побутування цього типу двору саме серед заможних верств гуцульського селянства згадував і Володимир Гнатюк у своєму нарисі про гуцулів³⁶.

У науковій літературі до цього часу стосовно типу замкнутого двору вживається термін “гражда”. Внаслідок обстеження гуцульських поселень, де побутував цей тип двору, зафіксовано, що місцеве населення здебільшого називало його “хата з брамов”, “хата в брамах”, “хата з граждою”, “хата з граждами” (хата з воротами, хата з огорожею), зрідка “гражда”, “гражди”, що, на наш погляд, точніше відображає й суть цього типу садиби. Слово “гражда”, цілком очевидно, означає огорожу, а не весь комплекс замкнутого двору, який становить своєрідний усталений тип.

З огляду на те, що на нинішній день гуцульських замкнутих дворів у традиційному вигляді уже майже не збереглося, вважаємо за доцільне подати короткий опис окремих з них на основі польових досліджень, проведених нами у 70-ті роки ХХ століття.

1. Хата з граждою (“хата з брамов”) Спасюка Василя, село Стебний, 661, побудована у 1901 році і являє собою замкнутий з усіх боків чотирикутник, близький до квадрату (14 x 18 м). У комплекс забудов з північного боку, які розташовані в один ряд, входить трикамерне житло (хата+сіни+хата) та приміщення для овець (дах на вівці). На місці однієї з кімнат (“лівачки”) раніше була комора, таким чином, план житла виглядав так: хата+сіни+комора. З півдня розташовані комора та пивниця під одним дахом, з західного боку –

шталів (стайня), зі сходу – дерев'яний навіс у бік двору – шопа на дрова. З південного боку, між шталовом і коморою, знаходилась брама шириною 5 м, якою входили до двору. З заходу, між житлом і шталовом, була влаштована вузька брама-хвіртка 1,7 м завширшки, через яку виганяли худобу. Через брами здійснювався зв'язок з навколишнім світом. Двір неправильної форми, оскільки нема чіткої симетрії між будівлями. Вздовж житлового ряду тягнеться призьба. Будівлі комплексу та гражди рублені із смереки, кріплення на кутах у житлі – в “німецький угол”, у господарських будівлях – у прості замки з випусками³⁷.

2. Хата з брамою Ковбаснюк Василяни, село Стебний, 143, побудована в 60-х роках ХІХ століття, точніше, у той час було побудоване лише житло, а граждами (огорожами) хата обнесена в 20-ті роки ХХ століття. Весь комплекс зовні близький до квадрату (15 x 14,8 м) і складається з двох паралельних рядів – житлового і господарського. З півночі знаходиться трикамерне житло (хата+сіни+хата) і дах для овець, з півдня – комора і шталів, з заходу – шопа для дров і сільськогосподарського реманенту, зі сходу, посередині стіни – брама, а з обох її боків – навіси у бік двору. Двір прямокутний (15 x 7,35 м), симетричний, покритий травою. Стіни хати і господарських будівель виготовлені зі смерекових протесів. Кріплення на кутах у замки. За хатою з західного боку – пивниця на ріпу (картоплю), зі сходу – три обороти для сіна³⁸.

3. Колишня хата з граждою (з неї зроблено копію в експозиції Закарпатського музею народної архітектури та побуту) Клочуряка (на час польового обстеження в ній вже ніхто не жив) збудована в 40-і роки ХІХ століття. З садиби залишилось з північного боку (виходом вікон на південь) трикамерне житло (хата+сіни+хата) і комора – в одному ряду, з півдня – комора (окремий зруб), напроти сіней. Решта будівель, а також гражди (огорожі) не збереглися. Житло і комора рублені з смереки, яка на час дослідження ще чудово збереглась. Раніше до хати (до житлової частини) з північного боку прилягали притули для овець, а до комори – шталови (стайні) для худоби, решта двору була обнесена глухою дерев'яною стіною-граждою з навісами у бік двору³⁹.

4. Хата з брамою Верб'ящука Василя, село Стебний, побудована в 20-30-ті роки XIX століття, є одним з найстародавніших і найдовершеніших архітектурно-художніх зразків з-поміж тих, які залишилися. Як і інші хати з граждами, цей комплекс будівель зовні наближається до квадрату (20 x 21 м). З північного боку (розміщення вікон на південь і в двір) знаходиться трикамерне житло (хата+сіни+хата) та приміщення для овець (дах на вівці) – в одному ряду, з південного боку переднім фасадом на північ і в двір, паралельно до житла – два шталови і комора між ними. З заходу між будівлями тягнуться огорожі-гражди з навісами у бік двору, місце під якими використовується як шопи на сільськогосподарський реманент, і дверці (хвіртка) посередині стіни, зі сходу – брама і гражди з навісами всередину двору (шопа на дрова). Вздовж житла тягнуться галерея зі стовпцями (ганок). Через своєрідну забудову двір має Г-подібну форму⁴⁰.

5. Хата з граждами Митничука Івана Семеновича (село Лазещина) побудована у XVIII ст. і належить до найстародавніших і найдовершеніших архітектурно-художніх зразків з-поміж хат, що збереглися. Будови розташовані в два ряди. Перший, житловий ряд, з південного сходу складають хата-лівачка, сіни, хата-правачка і притули (кошари) для овець з обох боків житла (раніше кошара була і вздовж житлового ряду з тильного боку), другий, господарський – комора, шопа для інвентаря, воза, дров, ще одна комора, куча. З двох протилежних (сходу і заходу) боків гражди є ворота (брами).

Частині житлового ряду (хаті-лівачці і сіням) понад 200 років. Інші будови зведені у другій половині XIX століття. Загальний вигляд двору дуже архаїчний. Гражда справляє враження досконалої, напрочуд гармонійної, функціонально і художньо довершеної дерев'яної фортеці, що підтримує зв'язок зі світом лише через браму зі східного боку. З архаїчних деталей хати дійшли до наших днів двері на веріях і бігунах, відсутність стелі й древній замок у сінях, відсутність ганку (є лише призьба) вздовж старої частини житлового дому, стіни зі смерекових напівколод (протесів) тощо⁴¹.

Слід відзначити, що замкнуті двори на території Закарпатської Гуцульщини у другій половині XIX – на початку XX століття значного поширення вже не мали, на що вказують не лише польові етнографічні матеріали, а й карти кадастральних округів сіл 50-60-х років XIX століття⁴². Звичайно, виникали гражди і в кінці XIX та на початку і навіть в 20-30-ті роки XX століття, що було зумовлено традицією, але в цей час вони побутували як садиби заможних гуцулів.

Зникнення хат з граждами зв'язане із перенесенням розпорошених людських осель до доріг, групуванням їх у села, внаслідок чого втрачають ізольованість і родинні кутки, якими були хати з граждами. У селах вздовж доріг глухі огорожі стають зайвими і зникають, холодні прибудови (притули, комори та інше) поступово відокремлюються від хати, перетворюючись в окремі будівлі. І хоч порядок розташування будівель залишається, нагадуючи в загальних обрисах стародавні типи садиби, основа цього типу двору змінюється.

У 1977 році у селі Стебному, а в 1979 році – в Лазещині нами зафіксовано кілька замкнутих дворів, побудованих у 30-ті та 50-60-ті роки XX століття. Ці знахідки підтверджують думку про те, що нерідко у змінених соціально-економічних умовах етнічні традиції продовжують жити, виявляючи інколи дивовижну стійкість і глибину. Говорити у наведеному вище прикладі про специфіку ведення господарства та про оборонне значення гуцульських гражд не доводиться, оскільки двори знаходяться біля дороги, близько один від одного.

3. ОДНОРЯДНА ЗАБУДОВА САДИБИ З БЛОКОВИМ ЗВ'ЯЗКОМ БУДІВЕЛЬ, ОБ'ЄДНАНИХ СПІЛЬНИМ ДАХОМ (ДОВГІ ХАТИ)

Досить поширеним на Закарпатті у XIX – на початку XX століття була однорядна забудова садиби з блоковим зв'язком будівель, об'єднаних спільним дахом (довгі хати). Цей тип побутував на західній Бойківщині (західна частина Міжгірського, Воловецький, північ Свалявського районів), на лемківсько-бойківському пограниччі та у східній частині Лемківщини (по течії

Ужа в сучасних Великоберезнянському та Перечинському районах), а також в західній частині Ужгородського і спорадично в Рахівському, на півночі Тячівського, Хустського, Іршавського, Мукачівського районів. При цій забудові житло і господарські будівлі об'єднуються в один ряд під спільним дахом. Ширина всіх будов однакова, за винятком хіба що стодоли, яка часто не має своїх зрубних стін, а лише плетені чи дощаті, і дещо “виступає” з фасаду у двір. Такі садиби називають на Закарпатті “довга хижа”, “довга хата”, подібно до назви цього типу будівлі на Британських островах (long house), яка там вважається найдревнішою і яка за основними рисами внутрішнього планування подібна до середньоєвропейського типу будинку⁴³.

Спорудження всіх будівель під одним дахом було викликано насамперед потребою захисту людей і худоби від морозів узимку, господарською доцільністю, зокрема можливістю виконання різних робіт, догляду за худобою, не виходячи за межі будови, а також потребою економії будівельних матеріалів і малоземеллям. Дехто з дослідників вважав, що появу цього типу забудови спричинило виключно малоземелля. Як на нас, таке твердження не аргументоване. Скажімо, у гірських районах, де широко побутував цей тип забудови, через нерівність терену, легше було б розділити будівлі, але їх часто об'єднували під одним дахом, хоча й не завжди в один ряд, а під прямим кутом (“глаголем”). У гірській зоні побутування такої садиби не було пов'язане (навіть у кінці ХІХ – на початку ХХ століття, коли капіталістичні відносини на селі утвердилися повністю) з вузькою ділянкою, оскільки визначення такої тут було неможливе через особливості терену.

Частково можна пояснити побутування довгих хат і високою ціною на ліс, внаслідок чого для економії будівельного матеріалу господарські будівлі “нав'язували” на житло в один ряд. Але основною причиною побутування і поширення цього типу двору на передгірські і частково низовинні райони була етнічна традиція, яка в різних соціально-економічних та природних умовах трансформувалася, видозмінювалася, набувала нових рис, стаючи в свою чергу традицією цих районів. Цьому сприяли також міграції з північних, гір-

ських районів до передгір'я і низовини: переселенці, осідаючи на нових місцях, переносили сюди і свою будівельну традицію. Певною мірою позначилися і впливи з лемківської етнічної території та із Словаччини, де довгі будинки також досить поширені.

Аналіз архівних матеріалів, зокрема кадастральних карт 50-60-х років XIX століття, дозволяє визначити ступінь побутування і ареал поширення довгих хат на Закарпатті в середині XIX століття і раніше. Зокрема, карти фіксують довгі хати в селах Верхнє і Нижнє Студене, Рекіти, Торунь Міжгірського, Нижні Ворота, Абранка, Буковець, Верб'яж Воловецького, Сухому, Тихому, Вищі, Лютій, Волосянці, Княгині Великоберезнянського, Зарічеві, Туриці, Туричках, Вільшанках, Тур'я Пасіці Перечинського, Доманинцях, Баранинцях, Великих Лазах Ужгородського, Березниках Свалявського, Косівській Полянні, Білині, Ясінях, Богдані Рахівського, Руській Мокрій Тячівського районів⁴⁴ та деяких інших, зокрема у всіх сусідніх до вказаних сіл. В окремих селах поряд з довгими хатами зустрічалася глаголеподібна забудова під спільним дахом, яка є варіантом перших, зумовленим нерівністю терену, який змушує розташовувати господарські будівлі перпендикулярно до житла, тобто у вигляді букви Г. Найбільше довгих хат побутувало у Великоберезнянському, Перечинському, заході Ужгородського районів, на межі етнографічних груп бойків і лемків. Ці дані підтверджуються й польовими етнографічними матеріалами, зібраними автором у згаданих районах⁴⁵.

При вивченні довгих хат вдалося зафіксувати різноманітні варіанти розташування будівель, кількість і величина яких завжди залежала від заможності селянина. Бідніші сім'ї, як правило, мали одну хату з двох приміщень: кімнати ("хижа", "хыжа") і сіней ("сіни"). Останні часто використовувались під хлів. Іноді добудовували до житла ще й хлівець для свиней чи кози. Залежно від заможності родини, кількість господарських будівель в одному ряді з житлом і під однією з ним стріхою збільшується. Характерним для більшості таких будівель є так званий "прибік", "прибочок", "половник", "загата", "газовба" (вузьке місце для різноманітних господарських знарядь, соломи чи

сіна), який охоплює їх з тильного боку (крім житла), іноді з двох, а то й з трьох боків.

Найчастіше довгі хати на бойківській території Закарпаття (Міжгірський і Воловецький райони) зустрічалися в таких варіантах⁴⁶:

1. Хата (“хижа”)+сіни+комора+стайня.
2. Хижа+сіни+стодола (“боїще”)+стайня.
3. Хижа+сіни+комора+стайня+стодола.

Інші варіанти цього типу забудови:

1. Хижа+сіни+комора+стайня+стодола+хлівець (“стаєнка”).
2. Хижа+сіни+хлівець (“стаєнка”).
3. Комора+хижа+сіни+стодола+стайня.
4. Сіни+хижа+комора+стайня+стодола.
5. Хижа+сіни+комора+боїще+стайня.
6. Сіни+хижа+комора+стайня⁴⁷.

Іноді з торцевих боків дводільного житла (х+с) нав’язуються хлівці (“кучі”) для свиней, кіз (с. Майдан Міжгірського району)⁴⁸.

Зрідка трапляється варіант (с. Торунь Міжгірського району), коли за тридільним житлом комора+хата+сіни за сіньми розташована стайня (комора+хижа+сіни+стайня)⁴⁹.

Зустрічалося й таке планування, коли до тридільного житла (с. Нижній Студений Міжгірського району) до власне житла (“хижі”) під прямим кутом (на однаковій ширині з кімнатою) прибудовувалася стодола (“боїще”) і стайня. У більш заможних господарів була ще більша кількість господарських будівель, розташованих під одним дахом з житлом. Так, у с. Верб’яз Воловецького району до тридільного житла (х+с+к) поступово приєднані в один ряд стайня, стодола, перило, колишня (хижа+сіни+комора+стайня+стодола+перило+колишня)⁵⁰.

У Великоберезнянському районі характер і загальний вигляд довгих хат, послідовність розташування і використання окремих приміщень, в основному, такі ж, як і у Воловецькому та Міжгірському районах. Щоправда, в біль-

шості сіл Великоберезнянського району (за винятком сіл Гусний, Сухий, Тихий, Ужок) переважав тип довгої хати з розташуванням житлової кімнати на краю будови, а тому в боковому фасаді вирубувалось одне або два вікна⁵¹. Ця деталь характерна для всієї Південної Лемківщини, де побутують довгі хати (середня і східна Лемківщина), і відрізняє лемківські довгі хати від бойківських⁵². Це стосується кількох сіл, розташованих у верхів'ях течії річки Уж (Гусний, Сухий, Тихий, Ужок). За плануванням жител вони належать до бойківських, оскільки в більшості з них власне житло знаходиться між сіньми і коморою (остання має окремий вхід з галереї). Поширеним варіантом довгих хат в окремих селах Великоберезнянщини був такий: хата (хижа)+сіни+комора+стодола (пелевня)+стайня. У стайні, як правило, влаштовують загородки для овець і кіз. При більшій кількості овець для вівчарні вибудовують окреме приміщення, яке сполучають зі стайнею (хижа+сіни+комора+пелевня+стайня+вівчарня). Однак, поряд з таким розвинутим планом існували хати, коли до житла типу сіни+хата або сіни+хата+комора добудовували лише одну господарську будівлю, як правило, стайню.

Цей варіант був особливо поширений на захід від верхньої течії р. Уж, тобто у західній частині Великоберезнянського району та вздовж річки Лютянки (с. Вишка, Люта, Буківцево, Смерекова, Черногорова)⁵³. Такий варіант зафіксовано нами й у с. Княгиня, там же побутували садиби глаголеподібної форми під спільним дахом (хата+сіни+комора+пелевня+стайня). Більша частина селянства зводила житла з меншою кількістю господарських будівель, а іноді і взагалі без них. Так, у с. Вишка Великоберезнянського району побутували хати, коли до житла типу хата+сіни прибудовували невеличку стайню (“стаєнку”), а позаду – вузьке огорожене місце для соломи або сіна (“половник”) – хижа+сіни+стаєнка+половник⁵⁴. Деколи з боку житла добудовувався ще невеликий хлівець. У цьому ж районі у хаті нерідко комора взагалі відсутня, а господарські будівлі зводилися до довгого ряду за сіньми⁵⁵. Наприклад, у селі Сіль побутував варіант: хижа+сіни+пелевня+стайня+половник. Подібний варіант зафіксовано нами у с. Домашин цього ж району: хижа+сіни+пелевня+стай-

ня+хлівець. У цьому ж селі був такий варіант: хижа+сіни+пелевня+стайня, а також варіанти, коли до житла, точніше до сіней або комори, прилягав один половник: хижа+сіни+комора+половник, а також хижа+сіни+половник⁵⁶.

У селах Ростоцька Пастіль, Бегендянська Пастіль, Костринська Розтока поширеним був варіант, коли до житлової частини типу хата+сіни добудовувалася стайня (хижа+сіни+стайня), причому у перших двох селах вона однакової ширини з житлом, а в Костринській Розтоці – вузла, тому й називається “стаєнка”.

Такий же варіант побутував у Свалявському районі (с. Голубине), тобто до житла типу хата+сіни прибудовувалася стайня (хата+сіни+стайня), хоча в цьому ж районі (село Березники) можна було побачити варіант довгої хати, коли стайня розташовувалась за коморою (хижа+сіни+комора+стайня)⁵⁷.

Спорадично будувались довгі хати в Іршавському районі. Зокрема, у с. Білки до дводільного житла (хата+сіни) добудовувались хлів і стодола (“чур”) – хижа+сіни+хлів+чур⁵⁸.

Побутували довгі хати і в Рахівському районі, де, подібно до інших районів, до житла типу хата+сіни+комора прибудовувався хлів (“шталів”) для худоби (села Білин, Кваси, Чорна Тиса)⁵⁹. Поширеним було спорудження господарських будівель (“притулів”) з метою утеплення з тильного (північного) боку житла. У бойків, а також на бойківсько-лемківському пограниччі з тильного боку влаштовується вузьке приміщення з дощок, плетива або тичок (“половник”, “прибочок”, “газовба”, “прихата”, “захата”), яке, крім іншого, виконує також утеплювальні функції.

Окремі довгі хати побутували і в гуцульському селі Богдан Рахівського району (кадастральні карти села за 1863 рік)⁶⁰.

У гірських селах садиби здебільшого були не огорожені, чіткого визначення двору і площі садибної ділянки немає, хоча селяни знали, де закінчуються ділянки одного і починаються іншого. Іноді площа наділу визначалася за природними ознаками (яр, дерево, потік, камінь тощо). Відсутність огорожі, як, до речі, і замків на хатах, є, очевидно, ознакою залишків колективізму.

Зрідка будувались садиби, огорожені примітивними, горизонтально покладеними жердинами (“воринами”, “воринням”). Якщо вони прилягають до дороги чи вулиці, їх огорожено плотом. Про те, що садиби у гірських селах огорожувались рідко, свідчать і архівні матеріали (села Волосянка, Гусний, Домашин, Княгиня Великоберезнянського, Лісковець, Рекіти, Торунь Міжгірського, Руська Мокра Тячівського районів та ін.).⁶¹

Як уже сказано, довгі хати були поширені і в передгірських, а іноді траплялися і в низинних районах. З наближенням з гір в долину обриси хат стають м'якшими, солом'яні дахи нижчими, зруби білять, двори огорожують. Такі хати зберігалися до початку 90-х років ХХ століття у Перечинському районі, а поодинокі – в західній частині Ужгородського району. Поширеним варіантом довгої хати був такий, коли до дводільного житла (хата+сіни) безпосередньо прибудовували хлів і стодолу (“пелевня”): хижа+сіни+хлів+пелевня (села Тур'я Поляна, Туриця), хоча в Тур'ї Полянні були хати без стодоли (хижа+сіни+хлів)⁶². У новіших хатах (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) стайню і пелевню міняють місцями, тобто стайня виноситься на кінець будівлі, углиб двору (хижа+сіни+пелевня+стайня).

З соціальних причин тут побутували і хати незначних розмірів, коли до дводільного житла (хата+сіни) добудовувались лише невеличких розмірів стайня – “стаєнка” (село Тур'я Поляна) або стайня більших розмірів (село Зарічево).

Поширеним був варіант, коли стодола і стайня прибудовувались до тридільного житла типу хата+сіни+комора (село Зарічево), іноді за стайнею добудовували ще хлівець, хоча здебільшого знаходився він усередині стайні (села Туриця, Турички, Вільшанки, Тур'ї Ремети, Тур'я Поляна та інші)⁶³. Характерним є й те, що в цих хатах з двох боків (тильного північного та з торцевого – біля стайні) дошками або тичками (чи плетивом) огорожували вузьке місце (“газовба”) для сіна, яке захищало водночас приміщення для худоби від холоду.

Якщо у гірських районах ділянки часто були неправильної форми, то в долині вони вузькі, видовжені, майже прямокутної форми, хата знаходилася близько до вулиці і звернена до неї здебільшого торцевим боком⁶⁴.

На вузькому наділові (12-14 м) розташовані в один ряд будівлі, далі дуже вузький двір (3-4 м) і город (“грядки”, “керт”, “кертик”). За хатою знаходиться сад. Господарський двір, так само як і в гірських районах, майже не виділяється. Вважати однозначно, що побудова у передгірських районах довгих хат викликана виключно малоземеллям, необхідністю правильного межкування наділів і утворенням вулиці, не можна, оскільки в цих же селах знаходимо такі ж садиби, розташовані не біля вулиці, а розкидані по ґрунках і гірках, де дороги взагалі відсутні і куди ведуть тільки стежки.

На Перечинщині характерною особливістю будівель пізнішого періоду (кінця ХІХ – початку ХХ століть) є і те, що під хатою влаштовували погріб (“півницю”) для зберігання овочів, молока. Для цього робили високу підмурівку, з боку якої заходили до півниці. Хата з цього боку ставала вищою від звичайної⁶⁵. У більш старих хатах ями викопували або під ліжком у хаті, або у дворі (“рупа”). Іноді у комплекс садиби входили також колодязь, дворова піч (“пец”), шопа на дерево, курник та оборіг для сіна, які були розташовані, як правило, у кінці садиби.

Такими ж були довгі хати в Ужгородському районі. Розташовувались вони вздовж вулиці торцем до неї, отже від вулиці завжди було вікно (іноді два). У комплекс входили хижа, сіни, хлів і стодола (“пелевня”). Іноді за сіньми знаходилась комора. У селі Глибоке, як і в інших селах Ужгородського району, поширеним був такий варіант: хижа+сіни+пелевня (остання ділилась на власне стодолу (“пелевню”) і “сінашув” чи “сакаст” для сіна⁶⁶. У селі Невицьке зафіксовано такий варіант: хижа+сіни+комора+стайня+пелевня з сакастом. Ділянка тут також вузька (12-15 м), на ній знаходилось житло і двір, за житлом і двором – город і сад⁶⁷.

Слід підкреслити, що житло у довгих хатах завжди займало краще і вигідніше місце щодо орієнтації, функціонального зв'язку з іншими будівлями

та зручного огляду двору і вулиці. З метою кращого обігрівання і освітлення довгі хати, незалежно від напрямку під'їзних шляхів, орієнтували переднім довгим боком (головним фасадом) найчастіше на південь, південний схід, іноді на південний захід. На сонячний, теплий бік, орієнтувалося не лише житло, але й господарські будівлі, що в умовах суворої зими мало важливе значення.

Орієнтація будівель відносно комунікацій (в селах вздовж доріг у гірських районах та вуличних поселеннях на низовині і в передгір'ї) значною мірою залежала від місцевої морфології: напрямку вулиці, форми земельної ділянки, її топографічних особливостей тощо. У вузьких гірських долинах, на ділянці з нерівним тереном, житла будувались довгим фасадом до вулиці, оскільки орієнтація їх торцем була пов'язана з необхідністю високої підмурівки. Все ж у деяких селах Перечинського району (Зарічево) у хатах кінця XIX – початку XX століття була така підмурівка, внаслідок чого житло спрямоване чільним (торцевим) боком до вулиці⁶⁸. На низовині вздовж вулиць вибудовувались довгі хати в один ряд, одна за одною, торцем до вулиці, через що мешканці мали добрий огляд вулиці.

Компактність таких садиб, з'єднання усіх будівель, які сприймаються як єдине архітектурне ціле, органічне злиття з природою обумовлюють їх строгу зібраність, співрозмірність, стрункість і композиційну довершеність.

У передгір'ї та низовині довгі хати у своїх обрисах здаються м'якшими і теплішими у порівнянні з монументальними, суворими обрисами хат верховинців. Таке враження створюється за рахунок того, що хати побілені, а також за рахунок зменшення висоти даху.

На садибній ділянці в гірських районах знаходилися будівлі, двір (часто неогороджений) і город. Чітко виділеного саду тут немає, поодинокі дерева розкидані по всій території садиби. У передгір'ї і низовині цей поділ такий: будівлі, огороджений двір, город (“грядки”, “керт”, “кертик”) і сад. Коли ж хата орієнтована жилою частиною до вулиці, проміжок між ними засаджується квітами, а іноді й виноградником та самотніми деревами. У

садибах правильного вуличного планування, що розташовуються на вузьких прямокутних ділянках, цей поділ такий: по поздовжній осі наділу житло повернуто торцем до вулиці (під спільним дахом розміщуються усі будівлі, вздовж будівель, перед ними – двір, за ним – город). Садиба з трьох боків огорожена. За хатою, двором і городом знаходиться сад; спеціального виділення чистого і господарського двору тут немає, хоча всі брудні служби розташовані в глибині двору (стайня, хлівець, курник тощо)⁶⁹.

Які ж умови сприяли утворенню цього типу садиби, наскільки він давній і в яких місцевостях поширений?

Ми вже частково вказували на поширення його в північній частині Бойківщини та на Лемківщині, що підтверджують і дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених⁷⁰. На його схожість з довгими хатами, навіть в деталях, особливо уздовж правої течії Ужа у Великоберезнянському, а також в Перечинському та Ужгородському районах, на середньо- і східнолемківських територіях нинішньої Східної Словаччини вказують матеріали досліджень словацьких етнографів⁷¹. Цей тип будов був поширений також на інших українських землях, зокрема на Поліссі (до речі, С. А. Таранушенко називає його “бойківським”), на півдні України (українські дослідники визначають його як “однорядний погонний”), спорадично на Поділлі⁷². Побутовував цей тип забудови садиби і в Західному Сибіру, куди він був занесений переселенцями з європейської частини, зокрема з середньо- і північноросійських губерній, де він поширений в зоні тайгових лісів⁷³. Досить поширений цей тип двору і на Білоруському Поліссі (білоруські вчені називають його “погонний двір” і вбачають причину погонного розміщення будівель не в тісноті і малоземеллі, а в народній традиції)⁷⁴.

Однорядний тип двору з блоковим зв'язком будівель, об'єднаних спільним дахом, зводили і в угорських селах Закарпаття, зокрема в Ужгородському районі, де він, на думку дослідників, увійшов у побут з кінця першої половини ХІХ століття і був зумовлений економічними причинами (вузька ділянка, економія будівельних матеріалів, утеплення приміщень)⁷⁵. Таке пояснен-

ня видається нам недостатнім, оскільки такі ж економічні причини при тотожних географічних умовах не зумовили поширення цього типу двору на інші райони з угорським населенням. Скоріше це можна вважати наслідком впливу слов'янського етносу, зокрема українців і словаків.

Однорядна форма зв'язку житла і господарських будівель була поширена у Словаччині⁷⁶, області Гечей (Угорщина)⁷⁷, Румунії (Трансільванія)⁷⁸, східних і південних районах Польщі⁷⁹.

У народів Європи довга хата (крім Британських островів, про що вже згадувалось) побутувала в Данії (тут однорядний двір з розташуванням будівель в один ряд під спільним дахом є найстародавнішою формою датського довгого будинку)⁸⁰, в північній частині Задунайського краю, у палатів і на Альфельді (Угорщина)⁸¹, Німеччині, Австрії, Голландії, Бельгії⁸².

Незважаючи на різноманітність думок щодо часу виникнення довгого будинку в Карпатському регіоні, зокрема у західній частині Бойківщини, східній і центральній частинах Лемківщини, найвірогідніше, на нашу думку, що типологічно він бере початок від давніх форм будівель, відомих вже принаймні в період Київської Русі. Чисто етнічним, тобто таким, яке виробилося в одного якогось народу чи окремої етнографічної групи, це явище вважати також не можна. Скоріше тут маємо справу з деякими архаїзмами, реліктами колишнього будівництва, яке велось з урахуванням суворих умов життя, зокрема суворого клімату, можливого нападу диких звірів на худобу та інших природних стихій в умовах рідкого заселення гірської області Карпат, а також для створення зручності в господарюванні.

Це стосується довгих хат у передгір'ї, а місцями і в низовині, де їх поява пояснюється комплексом причин. По-перше, як ми вже відзначали, традиція будівництва довгих хат могла бути привнесена переселенням з гірських районів Карпат та внаслідок впливу зі Словаччини. По-друге, цьому сприяли і причини економічні – зростаюче безземелля селян, внаслідок чого наділи набували вузької прямокутної форми, що й змушувало розташовувати будівлі в

один ряд. Такий спосіб будівництва також дозволяв економити будівельні матеріали і утеплювати всі приміщення.

Цікаве пояснення виникнення довгих хат у бойків та лемків з гуцульської хати з граждою дав відомий український етнограф Федір Вовк: первісний чотирикутний двір у бойків і лемків послідовно розгорнувся глаголем, а потім усі його будівлі витягнулись в одну лінію під спільною стріхою. Ця оригінальність розташування, як вважав вчений, є наслідком впливу німецького будівництва і прищепилась безпосередньо від словаків⁸³. На перший погляд, така еволюція замкнутого двору цілком можлива і логічна. Тим більше, в зоні побутування хат з граждами трапляється (за матеріалами карт) і П-подібна із замкнутими будівлями (що могло бути першим етапом у цій еволюції) і Г-подібна за будови під спільним дахом (що могло бути наступним етапом у розкритті “гражди”) і, навіть, довгі хати (що могло бути дальшим етапом у цьому процесі). Якщо це так, то чому майже немає довгих хат у найближчих сусідів гуцулів – східних бойків, де вплив гуцульського будівництва мусив бути найбільш відчутним?

Думка про виключно німецький вплив є не зовсім переконливою. По-перше, побутування довгої хати в Карпатах у минулому, як і інших явищ народної культури, відзначалося значною консервативністю у зв’язку з важкодоступністю цих місць, внаслідок чого сторонні впливи доходили сюди дуже повільно. По-друге, довгих хат майже не було на Західній Лемківщині, яка мусила б піддатися німецьким впливам у більшій мірі, ніж середня і східна частини Лемківщини та західна частина Бойківщини. Таким чином, довга хата, на нашу думку, у Закарпатті, як і в інших Карпатських областях, виникла в умовах несприятливого суворого клімату і у зв’язку з специфікою ведення господарства.

Цікаво, що цей тип садиби побутував і у гірських районах Грузії, де теж суворий клімат і відносно сніжна зима, тобто подібні природні умови⁸⁴. Поширення довгої хати на передгір’я і низовину викликане комплексом різних причин, про які вже згадувалось раніше.

Подальший етап розвитку цього типу садиб (з 20-х років ХХ століття) полягав у тому, що при зміні будівельних матеріалів (виведення стін із саману, покриття даху залізом, черепицею тощо) у західних районах краю, особливо в Перечинському та Ужгородському, значною мірою залишається традиція зведення житла і господарських будівель в одному довгому ряді і під спільним дахом.

Загальний процес зміни сільського житла з другої половини 40-х років ХХ століття у районах поширення довгих хат проходив так, як і в інших регіонах. Це, зокрема, простежувалось у поступовому відокремленні господарських будівель від житла, утворенні у зв'язку з цим чистого двору і, обов'язково, палисадника перед хатою з боку вулиці, у підвищенні комфортабельності житла, збільшенні розмірів хати, зміні функціонального характеру господарських споруд тощо.

Створення виробничих осередків у колгоспах і наявність там тваринницьких та інших господарських будов зумовило значне скорочення, а в багатьох випадках і повне зникнення на селянській садибі окремих господарських будівель, зокрема хліва, комори, возівні тощо. Згубні наслідки такої політики для села з плином часу очевидні.

Таким чином, у ХІХ – на початку ХХ ст. і в дальші десятиліття в українців Закарпаття переважав відкритий, з незв'язаними або частково зв'язаними між собою будівлями, двір, схожий в основних рисах з загальноукраїнським відкритим двором. Такий тип двору є національною особливістю українців, серед дослідників він отримав назву українського типу забудови⁸⁵. Цей тип двору був поширений серед усіх етнографічних груп українців Закарпаття, як у низовинних та передгірних, так і в гірських районах. Найпоширенішими його варіантами були однорядна і Г-подібна забудови. Побутували також безсистемна (найстародавніший вид забудови), паралельна і П-подібна форми забудови двору.

Разом з цим, у гірських районах побутували й інші типи забудови: замкнутий двір гуцулів – гражда (Рахівський район) – і однорядна забудова з бло-

ковим зв'язком житлових і господарських будівель, об'єднаних спільним дахом, – довга хата – у лемків і західних бойків (Великобerezнянський, Воловецький, західна частина Міжгірського районів). Ці типи є також древніми, їх виникнення і побутування зв'язане з суворими кліматичними умовами, традиціями оборонного будівництва, господарською специфікою та особливостями сімейних відносин.

Довгі хати побутували і в деяких передгірних і низинних районах (Перечинському, Ужгородському, спорадично в Мукачівському, Свалявському, Іршавському) як наслідок впливу гірських етнографічних груп і окремих причин соціально-економічного характеру (звуження садибних наділів, економія будівельних матеріалів тощо).

Розміри і кількість надвірних будівель завжди вказували на соціальну належність селян. Часто бідні господарі взагалі не мали господарських будівель або мали єдиний хлівець для кози, вівці чи свині.

Великі зміни відбулися в характері забудови садиби та функціональному використанні будівель в останні десятиріччя. Насамперед, скоротилася кількість господарських будівель. Основна роль при плануванні садиби тепер відводиться функціям житла. Будинки розташовуються ближче до вулиці, а господарський двір – в глибині садиби. Майже повністю зникли давні форми двору – гуцульські гражди і довгі хати. Садиби огорожені гарними металевими огорожами. Проміжок між хатами і вулицею заповнений квітами. Зросло значення чистого двору, який чітко виділяється перед фасадом будинку.

ПРИМІТКИ

1. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов // Восточнославянский этнографический сборник. – М., 1956. – С. 62-63.
2. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 308, арк. 101, 109, 117.
3. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 2242, арк. 53, 54, 57, 59, 63.

4. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 4359, арк. 49, 63, 64.
5. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 4598, арк. 2, 11, 17.
6. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 3, арк. 4, 5, 6; од. зб. 2313, арк. 4; од. зб. 3773, арк. 4, 5; од. зб. 3317, арк. 2; од. зб. 3389, арк. 91; од. зб. 465, арк. 3; од. зб. 1241, арк. 7; од. зб. 2286, арк. 37.
7. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 3993, арк. 4.
8. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 4283, арк. 4, 5.
9. Симоненко І. Ф. Поселення, садиба та житло на Закарпатті //Матеріали з етнографії та художнього промислу. Випуск II. – К., 1956. – С. 76.
10. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 1484, арк. 39; од. зб. 4569, арк. 18-24; од. зб. 1802, арк. 18; од. зб. 2505, арк. 24; од. зб. 2203, арк. 14-16; од. зб. 264, арк. 5; од. зб. 1936, арк. 7; од. зб. 1926, арк. 3, 4; од. зб. 2369, арк. 38; од. зб. 3153, арк. 15; од. зб. 3327, арк. 4; од. зб. 3850, арк. 9.
11. Симоненко І. Ф. Вказана праця. – С. 76.
12. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 79, арк. 3; од. зб. 3018, арк. 1, 2, 9; од. зб. 264, арк. 5; од. зб. 2381, арк. 7; од. зб. 2369, арк. 38; од. зб. 4569, арк. 18 – 24; од. зб. 828, арк. 9.
13. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 1756, арк. 6; од. зб. 352, арк. 4; од. зб. 4240, арк. 9; од. зб. 1367, арк. 6; од. зб. 678, арк. 1; од. зб. 1936, арк. 7; од. зб. 264, арк. 5; од. зб. 2381, арк. 7; од. зб. 2365, арк. 38; од. зб. 1926, арк. 3, 4; од. зб. 3327, арк. 4; од. зб. 4569, арк. 18-24; од. зб. 829, арк. 9; од. зб. 1484, арк. 39; од. зб. 1197, арк. 30; од. зб. 2203, арк. 13; од. зб. 2505, арк. 24; од. зб. 2850, арк. 30-32; од. зб. 1277, арк. 4; од. зб. 2042, арк. 14.
14. Архів автора (далі АА). Польові дослідження 1968-1980 рр. Зошити № 1, 2, 3, 4.
15. АА. Польові дослідження 1973, 1977 рр. Зошити 1, 4.
16. АА. Польові дослідження 1973, 1977 рр. Зошити 1, 4.
17. АА. Польові дослідження 1976 р. Зошит 4.
18. АА. Польові дослідження 1978 р. Зошит 3.
19. АА. Польові дослідження 1972, 1975, 1977 рр.

20. АА. Польові дослідження 1977 р.
21. АА. Польові дослідження 1975, 1977 рр.
22. АА. Польові дослідження 1975 р.
23. Sičynskij Vladimír. Drevěne stavby v Karpatské oblasti. – Praha, 1940. – S. 48-79.
24. Вовк Федір. Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1927. – С. 88-89.
25. Січинський Володимир. Етрусський дім і гуцульський осідок. Окремий відбиток. – Прага, 1930.
26. Симоненко І. Ф. Поселення, садиба та житло на Закарпатті. – С. 72; Симоненко І. Ф. Об историко-этнографических районах Закарпатья //Советская этнография. – 1958. – № 14. – С. 50.
27. Вовк Ф. Вказана праця. – С. 90; Sičynskij V. Drevěne stavby. – S. 62-63; Данилюк А. Замкнуті двори на Поліссі //Народна творчість та етнографія. – 1975. – № 4. – С. 102-103; Самойлович В. Народна творчість в архітектурі сільського житла. – К., 1961. – С. 12.
28. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов. – С. 192.
29. Там же. – С. 192.
30. Бэларускае народнае жылле. – Мінськ, 1973. – С. 23-26.
31. Там же. – С. 25.
32. Бэларускае народнае жылле. – С. 25.
33. Там же. – С. 25-26.
34. Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. – М., 1968. – С. 331, 338-340, 347-348.
35. АА. Польові дослідження 1972, 1977, 1979 рр.
36. Гнатюк В. Гуцули //Підкарпатська Русь. – Ужгород, 1924. – № 3. – С. 82.
37. АА. Польові дослідження 1977 р.
38. АА. Польові дослідження 1977 р.

39. АА. Польові дослідження 1977 р.
40. АА. Польові дослідження 1979 р.
41. АА. Польові дослідження 1979 р.
42. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 4359 , л. 49, 63, 64; од. зб. 308 , л. 95, 101-109, 112, 117; оп. 6, од. зб. 118, л. 63, 64, 67, 79, 90.
43. Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. – С. 312.
44. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 494, л. 3; од. зб. 3317, л. 2; од. зб. 3773, л. 4, 6, 8, 9, 10; од. зб. 2765, л. 7; од. зб. 3, л. 4, 5, 6; оп. 6, од. зб. 12, л. 21; од. зб. 18, л. 6; оп. 1, од. зб. 912, л. 5; од. зб. 1241, л. 8; од. зб. 1853, л. 9; од. зб. 465, л. 9, 10; оп. 2, од. зб. 46; оп. 1, од. зб. 451, л. 7; од. зб. 1670, л. 9; од. зб. 3817, л. 9, 13; од. зб. 3825, л. 8; оп. 2, од. зб. 436, од. зб. 106; од. зб. 149; од. зб. 306; оп. 6, од. зб. 76, л. 7, 8; оп. 2, од. зб. 116, л. 1; од. зб. 352, л. 3; од. зб. 678, л. 1; оп. 6, од. зб. 7, л. 55; оп. 1, од. зб. 2242, л. 54, 57, 59, 63, 66; од. зб. 299, л. 15, 21-30, 36; од. зб. 4359, л. 49, 63, 64; од. зб. 308, л. 101, 109; од. зб. 3389, л. 91.
45. АА. Польові дослідження 1976-1980 рр.
46. АА. Польові дослідження 1974-1975 рр.
47. АА. Польові дослідження 1974-1975 рр.
48. АА. Польові дослідження 1975 р.
49. АА. Польові дослідження 1975 р.
50. АА. Польові дослідження 1976 р.
51. АА. Польові дослідження 1976-1979 рр.
52. Sičynskij Vladimir. Drevěne stavby v Karpatské oblasti. – S. 73. Райнфусс Р. Народная архитектура лемков //Карпатский сборник. – М., 1972. – С. 48-50.
53. АА. Польові дослідження 1975-1979 рр.
54. АА. Польові дослідження 1976 р.
55. АА. Польові дослідження 1976 р.
56. АА. Польові дослідження 1976 р.
57. АА. Польові дослідження 1976 р.
58. АА. Польові дослідження 1977 р.

59. АА. Польові дослідження 1977, 1979 рр.
60. ДАЗО, ф. 25, оп. 1, од. зб. 308, л. 101-103.
61. ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 465, л. 9-10; од. зб. 912, л. 5, од. зб. 1241, л. 8; од. зб. 1853, л. 9; од. зб. 3773, л. 9, 6, 8, 10; од. зб. 2313, л. 4; од. зб. 2217, л. 2; од. зб. 3389, л. 31.
62. АА. Польові дослідження 1973 р.
63. АА. Польові дослідження 1973-1979 рр.
64. АА. Польові дослідження 1973-1980 рр.
65. АА. Польові дослідження 1976, 1978-1980 рр.
66. АА. Польові дослідження 1977 р.
67. АА. Польові дослідження 1977 р.
68. АА. Польові дослідження 1976, 1978-1980 рр.
69. АА. Польові дослідження 1976-1980 рр.
70. Райнфусс Р. Народная архитектура лемков. – С. 48-50; Sičynskyj V. Названа праця. – С. 68, 69, 73, 74; Зубрицький М. Селянські будинки с. Мшанець Старосамбірського повіту //Матеріали до української етнології. – Львів, 1909, т. XI. Данилюк Архип, Шпак Микола. Традиційне й нове у бойківському житловому будівництві //НТЕ, 1972. – № 4. – С. 38-39.
71. Сополига Мирослав. Народна архітектура українців Східної Словаччини. – Свидник, 1976. Він же. Народне будівництво українців Східної Словаччини //Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Свидник, 1976. – С. 387- 470. Він же. Horizontálne členenie ľudového domu v slovensko-pol'sko-ukrajnskom pohraničí na vychodnom Slovensku //Slovenský národopis. – 1976. – № 2. – S. 290-297.
72. Таранушенко С. Хата на Єлисаветинському провулку під ч. 35 в Харкові. – Харків, 1921. Він же. Давнє поліське житло //НТЕ. – 1969. – № 1. – С. 22. Данилюк А. Г. Особливості розвитку традиційного житла Волинського Полісся //НТЕ. – 1977. – № 1. – С. 50-56. Приходько Микола. Житло українців у межиріччі Дністра та Дунаю //НТЕ. – 1972. – №3. – С. 32. Космина Т. В. Общность архитектурно-художественных традиций украинского народного

жилища северо-восточных склонов Карпат и Подолья //Карпатский сборник. – М., 1976. – С. 42.

73. Липинская В. А. Типы застройки усадьбы русского населения Западной Сибири //СЭ. – 1975. – №5. – С. 31-41.

74. Белару́скае народнае жылле. – С. 26 – 29. Гурков В. С. Развитие сельских поселений и усадеб Белоруссии. – М., 1976. – С. 14.

75. Драгун В. И. Народное жилище венгров Закарпатья XIX-XX веков. – М., 1976. – С. 15.

76. Грацианская Н. Н. Жилище и хозяйственные постройки словацкого крестьянства в XIX – нач. XX вв. – С. 233.

77. Tóth János. Cőcsey népi építésze. – Budapest, 1965. – 19-44. old.

78. Ioan Tosa. Contributii la cunoasterea surilord in Transilvaniá. – Muzeul judetului Satu Mare, 1975. – С. 207.

79. Materialy Múzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. – Sanok, 1970. – №12. – С. 6-12; 1974. – № 19. – С. 5-13; Стефанівський Павло. Хати на Лемківщині //Науковий збірник музею української культури в Свиднику. – Т. 6, кн. 1. – 1972. – С. 189-196

80. Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. – С. 332.

81. Там же. – С. 65.

82. Там же. – С. 171.

83. Вовк Федір. Студії з української етнографії та антропології. – С. 89.

84. Гараканидзе Михаил. Грузинское деревянное зодчество. – М.: Искусство, 1995. – С. 53.

85. Бломквист Е. Э. Вказана праця. – С. 195.

РОЗДІЛ IV ЖИТЛО

1. БУДІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ, ТЕХНІКА БУДІВНИЦТВА, КОНСТРУКТИВНІ ПРИЙОМИ

У XVIII – на початку XX ст. в українців Закарпаття переважало дерев'яне будівництво. Зрідка, у низовинних і підгірних селах, траплялися глинобитні чи саманні хати. Тому щодо типології народне будівництво українців Закарпаття можна віднести до загальнокарпатської рубленої архітектури. Слід відзначити його загальноукраїнський характер, а також схожість у багатьох рисах з народним житлом західних слов'ян та інших народів (угорців, словаків, румунів), з якими закарпатські українці перебували у культурних зв'язках упродовж століть.

Незважаючи на подібність основних архітектонічних форм, конструктивних прийомів тощо народного житла різних районів Закарпаття, не можна не побачити наявності у ньому регіональних особливостей, окремих деталей, які свідчать про багатство, самобутність і багатогранність народної архітектурної творчості.

Будівельні матеріали. Основним чинником в окресленні характеру народного будівництва Закарпаття були природні умови (наявність лісів, клімат, рельєф).

З дерева зводились житла, господарські і культові будови, виготовлялись знаряддя праці, меблі, предмети хатнього вжитку, засоби транспорту тощо.

Основними породами дерев, з яких зводились житла, були: на Гуцульщині і Бойківщині – хвойні (ялиця, смерека), зрідка листяні (ясен, бук), на бойківсько-лемківському пограниччі – хвойні і листяні (найчастіше бук, рідше вільха, береза, тополя, осика), в долинах і підгірних районах – переважно листяні (дуб, бук, вільха, береза, тополя тощо).

Слід мати на увазі, що чим заможнішим був селянин, тим з якіснішого матеріалу споруджувалася хата. Багатші зводили житла з дуба, ясена, рівних стовбурів ялиці й смереки, бідні – з низькосортних, переважно змішаних, порід. Найгостріше соціальна диференціація закарпатського селянства відчувалася в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Будівництво хати починалося із вибору місця, заготівлі дерева і доставки його на садибну ділянку.

Як правило, матеріал для будівлі селяни заготовляли взимку самі, всією сім'єю (якщо вона була велика) або ж користувалися допомогою родичів та сусідів (“помуч”, “поміч”, “толока”), на таких же традиційних засадах завозили дерево до місця будівництва і будували хату.

Подібні принципи організації і проведення будівництва були характерні для інших регіонів України та всіх східних слов'ян.

Інструмент для обробки дерева. Основним інструментом при виконанні різноманітних будівельних робіт з деревом була сокира, застосування пили в народному будівництві Закарпаття слід віднести до другої половини ХVІІІ століття. У той же час більшість селян ще і в кінці ХІХ та на початку ХХ ст. проводили будівництво в основному за допомогою сокири (рублені, струблені хати).

Ще в давніх літописах на означення поняття чи процесу “побудувати” вживалося слово “срубить”, звідки і назва основного елемента селянських будівель – зруб (“зруб”, “сруб”, “струб”, “оструб”). Спосіб зведення стін з горизонтально кладених одна на одну дерев'яних колод-кругляків, відомий слов'янам з давніх-давен, був характерним і для Закарпаття. Окремі зразки хатніх будівель цього типу з початку ХVІІІ століття дійшли до наших днів. Наступним етапом розвитку цього типу будівництва було розколювання колод навпіл і складання стін з напівкругляків (протесів), а далі – з отесаних з чотирьох боків брусів.

Для обробки дерева на Закарпатті побутовали різні види сокир. Спочатку для обробки (тесання) привезеного дерева користувалися звичайною сокирою (“сокира”, “сокыра”, “балта”), пізніше, оскільки така сокира була занад-

то вузькою и малоефективною для цієї роботи, значно розширюють її лезо (цей вид сокири, спеціально призначений для стісування дерева, називається на Закарпатті “планкач”). Далі, для зручності, закривили вбік ручку (“порисько”, “топорисько”), у цьому випадку сокира має назву “фарагув” (цей же топір з короткою ручкою використовувався для тесання коротких чи легких предметів і називався “фарагувчик”, тобто малий “фарагув”).

Фундамент. Після вирівнювання майданчика під житло на кутах клали великі камені, на які встановлювали основу зрубу – підвалини (“підвалини”, “пудвалины”, “споды”, “спідки”, “талпи”, “трами”, “трам’є”); по закінченні будівництва хати камені підкладали під усю будівлю. Зрідка підвалини укладали просто на землю. Іноді, здебільшого при нерівному терені, робили кам’яний фундамент з сухою в’язкою.

На Бойківщині, якщо хату будували на вологих місцях, під підвалини іноді закопували дерев’яні дубові обсмалені колоди, їх підкладали під кожним вуглом житла. Особливості влаштування фундаменту відображено у відповідних місцевих назвах: з каменя – “камінь”, “бовван”, “плита”, “підвугольник”, “цоколь”, “підліжник”; з дерев’яних підкладок – “кимак”, “ковбиця”, “медвідок”, “банка”, “штандар”.

Підвалини виготовлялись з твердих порід дерева (дуба, ясена). Колоди, заготовлені на підвалини, стісували з двох або чотирьох боків, їх товщина іноді досягала значних розмірів. Наприклад, в хаті початку XVIII ст. з села Кевелева Рахівського району довжина поздовжніх підвалин досягає 11 м, а поперечний розріз – 60 x 30 см².

Спочатку встановлювались поздовжні підвалини, потім зверху в них врубувалися поперечні (три у двокамерному, чотири – у трикамерному житлах). Кінці поперечних підвалин часто випускались за площину стіни, у бік головного фасаду у вигляді консолей, на яких згодом зводилась галерея (“танок”). Іноді випускали і краї поздовжніх підвалин, таким чином, галерея охоплювала два боки хати. На підвалини лягали інші вінці.

Зруб. Основою всіх будівель був прямокутний зруб (“зруб”, “струб”, “оструб”), який складався з вінців – горизонтально кладених один на одного у вигляді прямокутника колод, напівколод (протесів) чи брусів, які в’язалися на кутах врубками різних систем. Для міцнішого конструктивного зв’язку в підвалини вдовблювали два вертикальні стовпи (“стовпи”, “сулаки”, “очапи”), які були основою обрамлення дверей. Часто такі ж стояки установлювали і з протилежного боку (наскрізні двері), а також посередині двох поперечних внутрішніх підвалин (двері в кімнату і комору). В цих стовпах з обох боків видовблювали пази для закладання в них колод чи брусів зрубу³.

Для народного житлобудування Закарпаття характерним було зведення стін з випусками за них вінців, тобто, коли кінці колод, плениць чи брусів виступають за зовнішні площини зрубу. Цей прийом, очевидно, був зумовлений кліматичними умовами, оскільки, як відомо, промерзання деревини вздовж волокон відбувається значно швидше і глибше, ніж уперек, Тому промерзали випуски, а кути будинку залишалися теплими. При цьому способі кріплення виникає опір поздовжнім (у напрямку стін) і поперечним (боковим) силам тиснення (вітри, землетруси, зсуви⁴ тощо).

Такий спосіб кріплення називається на Закарпатті “в угол”, “на вугла”, “на вуглы”, “на угол”, “на замок”, “попросту”, “в простый угол”, “в руський угол”.

Одним із найпростіших і найдавнішим є спосіб в’язання кругляків у чашу (“в цівку”). В окремих будівлях початку XIX ст. (с. Тибава Свалявського, с. Гукливе Воловецького, с. Верхній Бистрий Міжгірського, с. Руська Мокра Тячівського районів) чашу вирубували в нижній колоді і в неї опускали верхню колоду⁵. У більшості жител другої половини XIX – початку XX ст. така чаша вирубувалась у верхній колоді і опускалась на нижню колоду. Останній спосіб кріплення є пізнішим і значно досконалішим, бо при ньому в чаші не затриму-

мується вода і кути довше зберігаються від загнивання. У звичайні замки, в основному, кріпилися і вінці, рублені з протесів та брусів.

В'язання кутів у житлах, рублених з пластин, побутувало у двох варіантах. При першому виріз робився у нижній півколоді, а в нього опускалась верхня; при другому овальний виріз робився у верхній півколоді і опускався на нижню півколоду.

Кріплення брусів у замки також побутувало у двох варіантах. Перший полягав у тому, що в одному з брусів, приблизно до половини його висоти, робиться прямокутний виріз, у який заходить сусідній брус своєю неvirіза-ною частиною; другий – коли в кожному з брусів робляться двосторонні ви-різи прямокутної форми, які накладаються один на одного.

Іноді замки набували складної форми, як це бачимо на прикладі пере-везеної в музей під відкритим небом в Ужгороді гуцульської хати початку XVIII ст. з села Кевелева Рахівського району (“вікотом на зуб”), рубленої з пів-колод. Щоб збільшити опірність і стійкість зрубу, кожен пару колод, пластин чи брусів з'єднували між собою дерев'яними кілками (“тиблями”, “чопами”).

Іншим, пізнішим, способом з'єднання вінців були гладкі кути, які зустрі-чалися в двох варіантах: перший – “у лапу”, “риб'ячий хвіст”, “німецький угол”, “по-лептарськи”; другий – “канюки”, “на каню”. При першому способі (“в лапу”, “в рибу хвіст”) кінці брусів акуратно стесані і щільно прилягають один до одного у вигляді рибу хвостів або ластівчиних хвостів, бруси, крім цього, з'єднані дерев'яними коликками. При цьому зовні хати утворюється більше простору, ніж при рубленні “на вугол”, крім того, маючи одну й ту ж довжину брусів, можна збільшити розмір камер житла, а також обшальовувати житло при потребі гонтом. При другому способі (“канюки”) вживаються складніші, досить кмітливі, замки із внутрішніми зазубринами, які зовні не видно. Недоліком канюків є те, що вони досить складні, ви-магають багато копіткої роботи з долотом, а окрім цього, їх опорні частини крихкі й іноді ламаються по волокнах деревини. Тому ці два способи не

набули значного поширення і, взагалі, з'явилися у сільському житлобудуванні Закарпаття порівняно пізно і з давніми традиціями не зв'язані.

Щодо зовнішнього вигляду стін територію Закарпаття можна поділити на кілька зон. Хвойні породи мають рівні, прямі, майже однакової товщини стовбури, тому вінці щільно прилягають один до одного. В житлах з кругляків вінці почергово укладали один на одного то коренем, то верхівкою, тобто на товщий вінець колоди кладеться тонший сусіднього, чим регулюється висота стін.

Житла з хвойних порід переважали на Гуцульщині, Бойківщині, лемківсько-бойківському пограниччі, а також у верхів'ях ріки Тересви.

З метою утеплення хати стики між колодами затикали мохом, рідше замазували глиною. Зруб тут відкритий як зовні, так і зсередини. Зрідка трапляються на цій території хати, обмазані всередині, іноді і зовні, жовтою глиною. Це явище спостерігалось при переході з гір у долину.

Листяні породи, як правило, не дають таких рівних стовбурів, і в більшості випадків їх доводиться обтісувати з усіх боків. Стіни таких хат обмазували глиною і білили як зовні, так і зсередини. Ця зона охоплювала низовинні райони (Ужгородський, Мукачівський, Виноградівський, південні частини Іршавського, Хустського, Свалявського районів⁶).

Перехідною зоною можна вважати долини річок Терєблї, Терєсви, окремі села долини Рїки, де житла будували і з хвойних, і з листяних порід⁷. Хату тут білили тільки зсередини, зовні зруб залишався відкритим. Тільки в Терєв'янській і Терєблянській долинах стики брусів ("плах") обмазували шаром глини, а потім обводили синьою фарбою. Це деталь, коли чисто функціональний прийом (утеплення) набирає цікавої естетичної форми, надає житлам мальовничого і самобутнього вигляду.

Своєрідний район становить Перєчинщина, зокрема долина рїки Тур'ї⁸, де житла зводились з нерівних тонких букових кругляків (або з нерівних стовбурів берези, вїльхи, тополї чи з комбїнації їх), тому у зрубї завжди зали-

шалися щілини (“шпари”). Стіни тут “шпарували”, обмазували жовтою глиною, змішаною з половиною, а потім білили у синій колір. За зовнішнім виглядом хати тут дуже подібні до подільських (як і у багатьох селах Мукачівського та Іршавського районів)⁹.

У названих нами зонах були і винятки. Наприклад, на Гуцульщині (села Кевелів, Білин) нами виявлено кілька хат XVIII ст., рублених з ясена¹⁰. Особливої уваги заслуговує хата початку XVIII ст. із села Кевелева Рахівського району. Рублена з монументальних ясенових пластин (біля 60 см у розрізі), з важкими, значно виступаючими вуглами, з системою цікавих внутрішніх замків, вона належить (у плані традиції) до початкових форм староукраїнського дерев’яного зодчества¹¹.

Каркасна конструкція стін у житлі XIX – початку XX ст. майже не вживалась, виняток становили хіба що окремі господарські споруди.

Плетіння (“ліски”) вживалось лише при зведенні дрібних господарських будівель, воріт до стодоли, перегородок на горищах, огорож. Як виняток, на Перечинщині, у селі Ворочеві, нами зафіксоване житло середини XIX ст., в якому, внаслідок того, що розібрали прилеглий до житла хлів, утворився фронтон, який у свій час обплели пруттям¹².

Висота зрубу у півкурних хатах становила 2,2-2,5 м, але, оскільки частина його прикривалася схилами покрівлі, він здавався значно нижчим. Особливо високі зрубні стіни були у курних хатах (т. зв. “дымнянках”), які сягали майже трьох метрів¹³.

Стеля. У народному житлі Закарпаття побутував тільки горизонтальний тип стелі (“стеля”, “стелина”, “повала”, “під”, “плафон”). Зустрічалися кілька конструктивних різновидів стелі.

Найдавніший – коли після завершення зведення зрубу на верхні проти-лежні торцеві вінці, посередині хати, по поздовжній її осі, врубувався товстий чотиригранний брус, який був основою стелі і на якому трималася, по суті, вся її конструкція. У різних районах краю він називався по-різному: “геренда”, “мештергеренда”, “трагар”, “грагар”. Геренду, як дуже важливу части-

ну конструкції житла, в деяких селах Турянської долини (Тур'я Поляна) називають матір'ю хижі, а іноді просто “матиця”¹⁴. На матиці трималася вся сте-ля. Геренду завжди акуратно обтісували зі всіх боків і часто орнаментували сонячними знаками у вигляді чотирьох шестипелюсткових розет. На ній та-кож вирізали хрести, іноді – дату спорудження хати, ім'я майстра-будівель-ника. Крім цього, вона відігравала й естетичну функцію, а знаки-обереги та різного виду орнаменти мали також охоронне значення – за народними ві-руваннями вони приносили в дім щастя, радість, багатство, берегли житло від усього злого.

Стеля в житловому приміщенні побутувала в найдавніших (XVIII ст.) зраз-ках, які дійшли до наших днів; у сінях вона була відсутньою, а іноді не було її і в коморах. У житлах другої половини XIX ст. в коморах стеля спосте-рігається вже повсюдно, в той же час нею закриваються поступово зверху і сіни, за винятком квадратного отвору для входу на горище (“на під”). Виня-ток становлять гуцульські гражди, в яких стеля була відсутньою ще й на по-чатку XX століття. Верхня частина зрубу хати над герендою завершувалася одним-двома брусами (“обрубинами”), краї яких значно виступали за площин-ну стіни переднього фасаду у вигляді консолів.

У старих курних хатах вздовж торцевої і поздовжньої стін, нижче герен-ди, було встановлено по два тонших бруси (“гряди”), на яких сушили дрова, фрукти тощо.

За свідченням інформаторів, найдавніші стелі робилися з круглих жер-дин (“жирдя”, “патики”, “патича”). Додамо до цього, що така стеля до остан-нього часу влаштовувалася в окремих господарських будовах, зокрема стодо-лах (“стодола”, “пелевня”, “боїско”, “боїще”, “чурь”), де вона називалася “под-ря”, а також у сінях старих хат, де вона складалася з кількох круглих жердин і займала лише частину цього приміщення (села Рекіти, Торунь Міжгірського, Гукливе, Скотарське Воловецького, Ужок Великоберезнянського районів)¹⁵.

Дальшим етапом у розвитку стелі стала заміна жердин розколотими нав-піл кругляками (“плениці”, “повалини”, “обаполи”, “протеси”), покладеними

гладким боком всередину хати, а округлим – у бік горища (пода). Потім з’явилися товсті дошки (“плахи”, “форшти”, “тертиці”).

Важливим етапом розвитку стелі була поява поперечних балок-сволоків (“гряди”, “фульовки”, “трагарчики”, “селемена”), здебільшого трьох, хоча зустрічались і дві, і чотири, і п’ять. Визначити точний час їх появи важко, хоча вони фіксуються у житлах долини і передгір’я з другої половини ХІХ, а в хатах гірських районів – з кінця ХІХ ст.¹⁶ Поперечні сволоки укладали на геренду і зарубували в поздовжні стіни, на них настеляли дошки.

Після Першої світової війни у традиційних селянських житлах зникає геренда, її повністю замінюють балки-сволоки – основа стелі.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. траплялися хати, в яких стеля трималася не на сволоках (вони були відсутні), а споруджувалася з настелених на поздовжні стіни половиць (“плениць”, “повалин”, “протесів”, “стелиці”) або товстих (6-8 см) дощок (“плах”, “фоштів”). Побутувала й стеля, у якій балки клялися тільки для того, аби до них кріпити крокви, а плениці чи плахи укладалися на поздовжні стіни і виповнювали проміжки між балками.

Для стелі, крім плениць, плах, жердин і дощок, використовувалися патики, закладені в пази балок (“рігли”, “ригли”, “дилі”). Іноді такі патики обмазувалися глиною, а іноді перепліталися пруттям (“щитом”, “плотом”, “лісою”). З метою утеплення та з протипожежних міркувань зверху на стелю насипали шар розрідженої глини, змішаної з дрібно нарізаною соломною, і добре утрамбовували її.

Дошки стелі укладали щільно одну до одної або ж на певній відстані, а проміжки між ними закривали зверху другим рядом дощок. Плениці і плахи також щільно укладали одна біля одної і з’єднували їх загостреними з обох кінців кілочками (“тиблями”, “кілками”, “чопами”). Іноді кінці плах запускали в пази (“жолоби”, “борти”) балок стін (“бортниць”, “жолобниць”).

Висота від долівки до стелі коливалася від 2 до 2,8 м і залежала від висоти зрубу, старовинності житла, місцевих традицій. Найбільшою – близько

трьох метрів, була вона у курних хатах. У таких житлах у стелі був невеликий квадратний або прямокутний отвір (“димник”) для виходу диму.

Дах, його конструкція і покрівельні матеріали. На більшій частині Закарпаття дах називається “верх”, “вирьх”, в гуцулів і бойків “дах”, “покрівля”, “крівля”. Для солом’яних дахів була поширеною назва “стріха”, “жупа”, “побій”, “побуй”.

Найпоширенішою формою в усіх районах Закарпаття був чотирихилий, на Гуцульщині – чотирихилий з трикутними фронтончиками у верхній частині торцевих боків (“дах з заломом”, “заломаний дах”), які становили третину, а іноді половину висоти даху. Ці фронтони відзначалися різноманітністю форм, багатством різьблених прикрас. Вони також були одним з елементів творення загального вигляду будівель, який асоціюється з ялицями і смереками.

З кінця ХІХ ст. у низовинних і передгірних районах появляється, а після Першої світової війни поширюється дах з усіченими зверху з торцевих боків фронтонами (так званий “німецький дах”). Після згаданої події така форма даху з’являється і у житлі гірських поселень. Двосхилі та односхилі дахи в житлах постійного характеру не побутували.

Основу даху складали крокви (“кізлі”, “роги”). Кроквяна конструкція даху в українців Закарпаття була єдиною. Крокви врубувалися своїм нижнім кінцем (п’ятою) або у верхню обв’язку вінців, або у спеціальні балки, укладені на випуски плениць чи брусів верхнього вінця, або, нарешті, – у виступаючі за стіни поперечні сволоки-балки. Варіантом слід вважати таке встановлення крокв, коли вони врубуються безпосередньо у верхній вінець зрубу, але при цьому використовується ще одна допоміжна, коротка кроква (“припусниця”), яка одним кінцем кріпиться до основної крокви, а другим – до балки, встановленої на випусках верхніх вінців (“острішник”). Внаслідок цього утворювався ламаний профіль даху з більш пологим схилом знизу.

При зведенні чотирихилого даху крайні крокви встановлювалися не на кінцях брусів поздовжніх стін, а дещо, близько двох метрів, з відступом від ку-

тів. На кутах встановлювалися додаткові крокви (“поріжниці”, “порожниці” – від слова “ріг” – кут), які з’єднували зверху з крайньою парою основних крокв. Між кутовими кроквами, з торцевих боків, врубувалося по одній крокві. Верхні кінці крокв з’єднувались таким чином, що на одній з них видовбувався жолоб, на другій витісувався шип (“зуб”), який вкладався у жолоб. Для більшої міцності кожна пара крокв з’єднувалась поперечиною (“бант”, “бантина”), яка вривувалася у верхній третині крокв. Зверху крокви прикривалися трикутним у розрізі брусом (“буркниця”), в якому видовбували паз і запускали в нього верхні краї драниць чи гонту, цим запобігалось проникнення в хату вологи. Поверх крокв встановлювалась решітка з лат, безпосередньо до якої кріпився покрівельний матеріал (солома, дранка, гонт тощо). Подібне влаштування даху характерне для народного житла всіх етнографічних груп українців Карпат¹⁷.

Основним матеріалом для покриття хат служили дерево і солома. Солом’яне покриття було поширене на більшій території Закарпаття (Ужгородський, Мукачівський, Перечинський, Великоберезнянський, Свалявський, Воловецький, Міжгірський, Виноградівський, Іршавський, південь Хустського і Тячівського районів), дерев’яне покриття (“драницями”) – у гуцулів (Рахівський р-н), у верхній течії ріки Тересви (Тячівський р-н) та верхів’ях Терєблї (Міжгірський р-н)¹⁸. Нами зафіксовано цікавий випадок – солом’яне покриття двох гуцульських хат у с. Білині Рахівського району¹⁹, що не характерно для даної місцевості, причому покриття це є старим, оскільки хати Кобаля Василя та Сагайди Ілька побудовані у XVIII ст. Можливо, що причиною цього явища стали економічні фактори (дорожнеча лісу), але не слід виключати й фактори етнічні, оскільки предки власників цих хат – вихідці з Бойківщини. Та й за зовнішніми обрисами житла ці нагадують бойківські.

Переважало покриття із житньої соломи, якою накривали дахи двома способами. Перший полягав у тому, що крили дах зв’язаними снопиками (“китиця”, “жупа”), повернутими гузирем (“падолок”) униз (таке покриття називається “під гребінь”, “на гарадичі”). Снопики-“китиці” утворюють рів-

ний низ покрівлі. Сходоподібне (уступами-“гарадичами”) покриття є одним з елементів самобутнього художнього вирішення житла, на якому акцентується зовнішня увага. Таке покриття побутувало у Великоберезнянському, Перечинському, Воловецькому, Міжгірському районах²⁰. Інший спосіб – гладке покриття (“попросту”). Для цього використовували снопики з м’ятої соломи, яка краще лягає на лати. Снопики укладали колоссям униз, прикріплюючи їх, як і в першому випадку, до лат солом’яним жгутом-перевеслом або ликом. По закінченні роботи поверхню даху зачісували і вирівнювали граблями, а низ покрівлі, як і в першому способі, підрівнювали гострою косою. Цей вид солом’яного покриття був поширений у Виноградівському, Іршавському, Свалявському (спорадично), Мукачівському (поряд з першим видом), Хустському (південна частина) районах²¹.

У Великоберезнянському, Свалявському, Мукачівському районах, на Міжгірщині та Воловеччині траплялися хати, у яких уступами покрито лише кілька (3-4) нижніх рядів, решту покрівлі становило гладке покриття, яке іноді завершувалося гребінцем з драниці, по якому легко стікала вода. У вказаних районах покривали дах м’ятою соломою-“мервою”, накладаючи її на сучкуваті лати (коли немає сучкуватих лат, то в них спеціально вбивають дерев’яні кілки) товстим шаром (60-70 см)²².

Побутувало і покриття, коли східцями (“гарадичами”, “острішками”) викладали тільки кути даху і нижні 2-3 ряди, решта залишалася гладкою. Цей спосіб зустрічався спорадично в усіх районах, де на покрівлю використовували солом’яну.

Зрідка дах покривали комишом (на низині), соломою з вівса, ячменю, проса, навіть травою (Хустщина, Виноградівщина), у цих випадках товщина даху становила 40-60 см.

Для захисту верха даху від вітру по обидва його боки опускали дерев’яні жердини довжиною 1,5-2 м (“кізлини”, “ключини”, “павузини”, “калабини”) з невеликим (70-90 см) проміжком між ними. Чітка симетрія таких ключин на-

давала хатам своєрідного ритму й колориту. Ключини разом з верхніми рядами покрівлі притискалися дерев'яною рамою (“яромом”).

Поширеним на Закарпатті було також дерев'яне покриття хат: на Гуцульщині і у верхів'ях Тересви – здавна, в інших районах – з кінця ХІХ – поч. ХХ ст. На Гуцульщині та у верхній течії Тересви цей вид покриття був основним, на інших територіях спостерігався спорадично²³. Відомі два способи цього виду покриття – драницею і гонтом.

Дранка (“дранка”, “драниця”, “дошки”) – це відщеплена від колоди дощечка довжиною 0,8-1,2 м, шириною 15-20 см і товщиною 1-1,5 см. Виготовлялись дранки в основному з хвойних порід дерева. Крили дах у два ряди, укладаючи дранку щільно одна до одної у такий спосіб, щоб кожний наступний ряд перекривав стики попереднього, що надійно захищало житло від проникнення атмосферних опадів.

Покриття гонтом новішого походження. Виготовлення цього виду покрівельного матеріалу (“шинклі”, “шинглі”) вимагало більших зусиль, оскільки в кожній дощечці-гонтині з одного краю видовбували паз, а другий зістругували до товщини 2-3 мм. Тонший кінець сусідньої гонтини входив у паз. У зв'язку з цим гонтове покриття в селянському житлі траплялося рідко. У низовинних і передгірних районах найбільшого поширення воно досягло після Першої світової війни, а в гірських районах, так само, як і покриття дранкою, зрідка використовувалось до останнього часу.

Покриття черепицею спостерігалось з другої половини ХІХ – початку ХХ ст. лише у заможних селян, з 20-30-х років ХХ ст. воно поступово витісняє інші види покриття.

Чотирихвила форма солом'яного даху на кроквах, конструктивні прийоми його зведення та будівельна термінологія в українців Закарпаття в основному схожі з аналогічними елементами житла інших регіонів України, півдня Росії²⁵, а також українців Східної Словаччини²⁵, а конструктивні прийоми, окремі назви, техніка солом'яного покриття мають багато спільного із житлобудуванням білорусів²⁶. Цю форму даху запозичили від закарпатських укра-

їнців угорці Закарпаття, у яких такий дах, як і окремі назви, знайшов певне поширення²⁷.

Двері і вікна. Розташування дверей і вікон, їх кількість, особливості виготовлення і обробки суттєво впливали на планувальну структуру хати, її зовнішній і внутрішній архітектурно-художній вигляд.

Обрамлення дверей (“одвірки”, “слупи”, “сулаки”, “стовпи”), так само, як і обрамлення вікон (“варцаби”), робилося з масивних брусів. Зверху вони запускались у вінець зрубу (“очап”, “правило”), знизу – у підвалину. Частина підвалин між дверними стояками утворювала поріг (“поріг”, “поруг”). У деяких житлах дверні стояки з’єднувались зверху поперечним брусом, який утворював притолоку. Короткі бруси між кутами хати і дверними та віконними прорізами (“сунці”, “сумці”) з’єднувались з дверними стояками і варцабами вікон у той спосіб, що в останніх видовблювались жолоби, до яких вкладали стесані кінці (“пера”) сумців.

Загальне обрамлення дверей має назву “одвірки”, “одвіри”, “кросна”.

Найархаїчніша форма одвірків (і дверей) побутувала у бойківській частині Закарпаття, зокрема, зафіксована вона ще й у 1976 р. у селі Рекіти Міжгірського району²⁸. Мають вони форму правильної трапеції, утворену невеликим нахилом один до одного стояків. Можливо, така форма є реліктовим явищем – аналогом входу до тимчасового житла-куреня, а цілком можливо, що цей прийом є якимось невідомим функціональним конструктивним архітектурним чи іншим секретом древніх народних зодчих. Як свідчать самі народні майстри, такий прийом забезпечує міцність конструкції стін хати.

Верхня частина одвірків оздоблювалась, як і геренда, шести- і чотирипелюстковими розетками, хрестами, які виконували роль оберегів хати.

Традиція розташування дверей вироблялась упродовж віків і спрямовувалась на організацію і зв’язок приміщень.

На більшій території Закарпаття у старих тридільних хатах бачимо четверо дверей: зовнішні вхідні, що ведуть у сіни, влаштовані з головного фасаду; навпроти них, у сінях, робилися ще одні двері, що вели в город чи до гос-

подарських будівель; зліва чи справа у сінях знаходились двері, що вели в житлове приміщення; напроти них – двері у комору. Таке розташування дверей характерне для тридільних хат Гуцульщини, бойківсько-лемківського пограниччя, підгірної і низовинної зони Закарпаття (крім півдня Хустського і Тячівського районів). На низовині і в підгір'ї (Ужгородський, Мукачівський, Перечинський, Іршавський, Свалявський райони) були поширені хати з трьома дверима (наскрізні двері у сінях були відсутні)²⁹.

Для бойків Закарпаття також характерне влаштування чотирьох або трьох дверей, але тут майже завжди в комору знадвору вели окремі двері, таким чином, вона ні з житлом, ні з сіними безпосередньо зв'язана не була³⁰.

У дводільних житлах (хата+сіни) здебільшого бачимо двоє дверей, але нерідко влаштовувались ще й треті, наскрізні – у сінях.

Цілком відмінним було влаштування дверей у ряді сіл півдня Хустщини (Стеблівка, Крайниково, Сокирниця) та Тячівського (Буштино) районів. Тут робили тільки двоє дверей з головного фасаду, кожні із яких вели в окремі приміщення (“хижу” та “кліть”). Таким чином, камери житла між собою дверима не з'єднані.

Зовнішні двері, як правило, відкривалися всередину, у бік сіней. Так їх завжди зручно відкривати взимку під час снігових заметів чи коли біля дверей зовні утворюється лід. З цих міркувань всередину відкриваються і проти-лежні, наскрізні, двері. Двері, що вели в житлове помешкання, також завжди відкривали у бік сіней, чим економилася площа у житлі (в одному куті житла від дверей знаходилася піч, в іншому – мисник). Двері в комору здебільшого відкривалися всередину комори. Зовнішні двері розташовувались приблизно по осі сіней (посередині зрубу), але часто ближче до дверей, які вели в житлове приміщення. Це дозволяло звільнити частину сіней і використовувати їх у господарських потребах.

Для традиційного житла українців Закарпаття характерні низькі (1,4-1,7 м) двері і високий поріг (20-30 см), чим досягалося менше охолодження хати

взимку. Ширина дверей (80-100 см) забезпечувала прохід при виконанні різних робіт (занесення дров, різних знарядь, посуду, кормів тощо)³¹.

Здебільшого двері мали прямокутну форму, крім дверей у давніх бойківських хатах, що були, як згадувалося, трапецієподібної форми.

Для жител XIX ст. характерні одностулкові двері з грубо тесаних двох-чотирьох вертикальних дощок, скріплених зверху і знизу двома поперечними неширокими латками (“шпугами”, “лайснями”, “іглицями”), запущеними в пази або скріплені з полотном дверей дерев’яними кілочками (“тиблями”). В останньому випадку тиблями кріпилися між собою дошки дверей зверху донизу.

В окремих хатах XVIII-XIX ст. зберігалися архаїчні двері на “веріях” і “бігунах”. Такі двері зверху і знизу мали витесаний круглий шип (“зуб”, “бігун”), який повертався у верхньому і нижньому гніздах, видовбаних у брусах над дверима і в порозі (“верії” – очевидно, від слова двері – “дверії”). Хати із такими дверима побутували у селах Білин Рахівського, Рекіти, Торунь Міжгірського, Гукливе, Скотарське Воловецького, Ворочеве Перечинського, Ужок Великоберезнянського районів³². У селі Лазещина Рахівського району зафіксовані двері, бігуни яких не витесані в крайній дощці, а прибиті до неї, вони обертаються в гніздах дерев’яних брусків, нижній з яких кріпився до порога, верхній – до одвірка.

На початку XX ст., особливо після Першої світової війни, двері починають модернізуватися. Збільшуються їх розміри, одвірки оббиваються тонкими профільованими дошками (“футрами”), зникають “верії”, натомість з’являються металеві петлі (“завіси”) і гачки, на які навішувалися двері.

Розташування вікон також тісно зв’язане з організацією та плануванням житла. Вікна (“вікна”, “оболоки”, “воболоки”, “облаки”, “визори”) забезпечували освітлення житла вдень, його провітрювання та вигляд на двір, вулицю тощо.

Як відомо, для старого зрубного житла слов’ян характерні невеликі волокові віконця; вони прорубувались у двох сусідніх колодах на половину товщини кожної і зсередини засувались (“заволокувались”) дерев’яним щитом-

волоком, який рухався по горизонтальних жолобах. Вони затягувались міхурем чи плівкою з тварин³⁴.

Залишки старих волокових вікон виявлено і в народному житлі Закарпаття – в хатах XVIII – початку XIX ст. з сіл Рекіти Міжгірського, Гукливого Воловецького, Гусного Великобerezнянського, Тибави Свалявського районів: вони складаються з рам і шибок, вільно рухаються в обидва боки по видовбаних у дощечках жолобинах, які кріпилися дерев'яними кілочками над і під віконним прорубом всередині хати³⁵.

Ще яскравішим прикладом старих вікон можна вважати вікна в хаті кінця XVIII ст. з с. Білина Рахівського району (Гуцульщина) та у хаті кінця XVIII ст. з с. Оріховиця Ужгородського району, а також рудименти старих вікон (“роштик”, “продуха”), що збереглися у коморах хат Перечинщини (села Сімерки, Зарічево) і Ужгородщини (Оріховиця)³⁶. У хаті в селі Білин збереглося віконце, прорубане у зрубі з заднього фасаду, розміром 20х20 см, отвір цей закладений одним шматком скла. У селі Оріховиця, в хаті кінця XVIII ст., збереглися два вікна, які закриваються дошками (одне ззовні, друге зсередини). Ці вікна називаються “сліпі”³⁷. Дошки навішуються на вікна за принципом дверей – круглі зуби обертаються у гніздах горизонтально прибитих брусків. У селі Зарічево (Перечинський район) у хатах другої половини XIX ст. побутували проруби (продухи) у коморі, аналогічні могли бути в старих хатах у житловому приміщенні. Це невеликі отвори (15х15 см, 15х20 см, 20х20 см) квадратної чи прямокутної форми, хоча траплялися ще менших розмірів у вигляді вісімки чи серця (“роштик”, “продуха”)³⁸.

Дальший розвиток обрамлення вікон проходив таким чином: спочатку віконний отвір обрамлявся лише двома вертикальними брусками, далі обв'язка вікна замикалася брусками з усіх боків, утворюючи віконну коробку (“варцаби”), в яку вкладалася рама. Згодом обв'язка обшивалася тонкими дошками (“футрами”).

Власне вікно складалося з рами (“рамця”, “рама”) і скляних шибок (“вічка”, “вучка”, “склянки”) – найчастіше чотирьох, рідше – шістьох, хоча подібувалися і одношибкові.

До давніх слід віднести і багатошибкові вікна (9-12-16), які траплялися на бойківській території Закарпаття³⁹. Скельця (“вічка”, “вучка”) вставлялися у дерев’яну раму.

Найчастіше спостерігалися віконні отвори близько 40-50 см завширшки і 50-60 см заввишки. Від долівки житлового приміщення вікна знаходилися на висоті приблизно 80-100 см⁴⁰.

Після Першої світової війни з’являються двостулкові вікна на металевих завісах; у старих хатах збільшують розмір вікна, чим значною мірою втрачався своєрідний зовнішній вигляд житла, порушувалися його пропорції, у той же час поліпшувалося освітлення хати.

Загальна кількість вікон залежала від древності житла, внутрішнього планування помешкання та організації інтер’єру.

У дводільних житлах (хата+сіни; хата+кліть) першої половини ХІХ ст. Перечинського, Мукачівського, Іршавського, Хустського районів було лише два вікна – одне у торцевій, друге у поздовжній стіні. У кінці ХІХ – початку ХХ ст. у хатах цього типу загальна кількість вікон збільшилася до чотирьох – по два у кожній із згаданих стін⁴¹.

У трикамерних житлах (хата+сіни+комора) також прорубувалося по одному вікну у передніх торцевій і фасадній стінах, хоча траплялися і три, зрідка й чотири, вікна. У трикамерних житлах (хата+сіни+комора) у Перечинському, Ужгородському, Великоберезнянському, Мукачівському, Свалявському районах, крім двох основних, було ще одне, прорізане у глухій поздовжній стіні, за піччю, вікно. Така кількість вікон була в житлах сіл Міжгірського (Рекіти, Майдан), Воловецького (Гукливе), Великоберезнянського (Гусний) районів, хоча тут через те, що житлове приміщення здебільшого знаходилося між сіньми і коморою, переважав варіант, коли з головного фасаду було два чи три вікна і одне – у задній стіні, за піччю.

У гуцульських тридільних житлах (хата+сіни+комора) з притулами на головному фасаді було два вікна. У трикамерних житлах (хата+сіни+хата), оточених притулами, та гуцульських граждах з аналогічним плануванням хати прорубувалося, як правило, по два вікна в кожному жилу приміщенні з головного фасаду⁴².

Призьби. Галереї. Для народного житла Закарпаття характерними були призьби (“призьба”, присба”, “підхижа”, “пудхижа”), які утеплювали хату. Призьби (від “при изба”, або від “присипати”) влаштовували здебільшого з головного фасаду, хоча нерідко і з торцевого і навіть з трьох боків хати.

Найпростіша призьба робилась у той спосіб, що до зрубу на рівні нижньої обв'язки-підвалини, іноді трохи вище, насипалася земля; часто основою призьби служило каміння, присипане зверху землею. Особливо поширеними були призьби з камінних плит, які присипалися землею, а зверху гладенько вимащувалися жовтою глиною. Призьбу періодично освіжали, змащуючи глиною, це надавало їй, як і хаті в цілому, охайності, урочистості і затишку.

Іноді призьбу робили так: на відстані 30-40 см від зрубу вбивали у землю кілки і переплітали їх пруттям або закладали за них тонші жердини, латки чи дошки, потім проміжок між цією огорожею і зрубом засипали землею, яку добре утрамбовували. Подібні влаштування призьби були характерні і для білорусів⁴⁴.

Характерною особливістю народного житла Закарпаття був винос даху за рахунок випусків верхніх вінців зрубу, який захищав житло від опадів та перегріву в літні місяці. У тих випадках, коли виноси досягали значних розмірів, вони підтримувалися стовпчиками, утворюючи галерею. Як правило, галереї влаштовувалися з головного фасаду і з торця, а іноді і з трьох боків. Кінці нижнього вінця (“підвалини”) фасадної або фасадної і торцевої стін випускались на 1-1,5 м, чим і визначалась ширина майбутньої галереї (“танок”, “турнац”, “присінки”, “міст”, “поміст”, “дошки”)⁴⁵.

Відомо декілька конструктивних варіантів галерей. У відкритих галереях огорожа між опорними стовпцями була відсутня. Пізніше простір між

стовпцями галереї закривався знизу до рівня підвіконня (0,8-0,9 м від землі) горизонтально укладеними брусами. На відміну від гірських районів, на низовині і в передгір'ї побутував варіант напівзакритої галереї – вертикально покладені дошки завершувалися поручнями. Дошки галереї орнаментували наскрізною прорізною різьбою, основу якої складали геометричні, рослинні або астрологічні мотиви-ромбики, сердечка, тюльпани, місяці, зорі, кола тощо.

Велику увагу художньому вирішенню галерейних стовпців, розпірок тощо приділяли в Хустському, Тячівському та Рахівському районах. Тут галерейки робили у вигляді аркади, що складалася з кількох однакової величини і форми арок і надавала житлу монументальності і художньої виразності⁴⁶.

Вхід в галерею знаходився напроти вхідних дверей у житло, досить часто був ще один боковий вхід, а іноді і два додаткових входи – по одному з кожного кінця галереї.

Галереї були не лише одним з прийомів самобутнього архітектурно-художнього оздоблення житла, а й мали відповідне функціональне призначення. Вони використовувались для тимчасового збереження і сушіння овочів, лікарських трав, виконання господарських робіт, а влітку тут відпочивали і навіть приймали гостей.

Поступово галереї трансформувались у веранди. Цей процес розпочався у 20-і роки ХХ ст. зі збільшення ширини галерей і застосування раніше завжди відкритого простору між дахом і парапетом. Далі, внаслідок функціональної сегментації, на місці застосування галереї виникають додаткові підсобні приміщення, у тому числі і веранда.

Долівка. Підлога. У сільському будівництві Закарпаття XVIII-XIX ст. переважала глиняна долівка, хоча в окремих районах, зокрема на Гуцульщині, побутувала і дерев'яна підлога.

У згаданому регіоні долівку (“земля”) робили з трамбованої ріни, перемішаної з глиною, зверху замащували її глиною. Рінь з глиною засипали до верху поздовжніх підвалин, тобто до нижнього вінця зрубу. Дерев'яну підло-

гу стелили з протесів або товстих дощок по лагах (“риглі”, “лігари”). Останні (з колод чи протесів) укладали на виступи підвалин, а то й просто на підсип з ріни і глини. У хатах кінця XIX – початку XX ст. підлогу гемблювали і натирали воском. Дерев’яний настил (“міст”, “поміст”) зафіксовано у гуцульських житлах кінця XVI – початку XVII ст., в той же час деякі дослідники вважають, що поява дерев’яної підлоги у гуцулів сягає давньоруського періоду.⁴⁷

У бойківських хатах переважала глинобитна долівка (“земля”), її робили у такий спосіб: під підвалини насипали глину, укладали на неї кам’яні плити, далі, до рівня нижнього вінця зрубу, засипали рінню і глиною, трамбували, а зверху заливали рідкою глиною, акуратно розмащуючи її по всій поверхні. У сінях долівка також була глинобитною. У коморах робили дерев’яну підлогу (“міст”, “поміст”) – з плениць або товстих дощок. Для кращого провітрювання під підлогою у коморах підсипу здебільшого не було.

У лемків, на лемківсько-бойківському пограниччі та низовинних районах була поширена глинобитна долівка (“зимля”, “земля”). Для її влаштування простір між підвалиною і землею заповнювали кам’яним муром на глині, засипали глиною, добре трамбували, заливали зверху рідкою глиною, яку рівно розмащували по всій поверхні помешкання, сіней і комори. Перед великими святами (Великдень, Русаля, Богородиця тощо) долівку завжди змащували свіжою глиною.

Розміри житла. Аналіз архівних і польових матеріалів показав, що народне житло українців Закарпаття за основними параметрами було невеликих розмірів. Це значною мірою залежало від місцевих традицій і матеріального забезпечення селян. Вплив останнього фактора був особливо відчутним у кінці XIX – на початку XX ст.

Незважаючи на дію соціальних чинників (у бідних ширина хати становила 3,2-3,5 м, довжина – 6,2-6,5 м; у багатих відповідно – 5,5-6 м x 12-14 м) переважали хати традиційних розмірів: ширина будівлі становила 4,8-5 м,

довжина – 9-11 м. У той же час довгі хати досягали довжини 22-24 м, а окремі – до 30 м.

Помітною була диференціація щодо розмірів гуцульських гражд. Гражди незаможних селян займали площу 110-120 м², в той час, коли гражди багатих гуцулів досягали 400 м², а в окремих випадках і 600 м².⁴⁸

Довжина житлового приміщення становила 4,5-5,5 м; сіней – від 1,8-2 м (у трикамерних житлах хата+сіни+комора) до 3-4,2 м (у двокамерних житлах хата+сіни і гуцульських граждах); комори – від 1,8 до 2,5 м.

Таким чином, пропорції між шириною і довжиною хат витримувались у традиційних межах і становили від 1:1,8 до 1:2,35. В інших районах України це співвідношення було таким: 1:1,25 до 1:2,5.⁴⁹

Житла зі стінами з глини. Крім дерева, у народному будівництві Закарпаття, зокрема в безлісих низовинних районах, вживалася глина.

Поклади придатних для будівництва глин у краї займали великі площі, тому зведення стін з цього матеріалу, починаючи з 70-х років XVIII ст., було досить поширеним.

Найпоширенішим було зведення стін з саману (“вальки”, “вальок”). Для виготовлення виробів з саману використовувалась глина середньої жирності, в яку, щоби надати саману міцності і вологостійкості, додавали дрібно нарізану соломку (“січку”) або полову.

Саманні цеглини (“вальки”) виготовляли кустарним способом. Восени заготовляли глину, взимку вона промерзала, вилежувалася, ставала податливою, після чого її легше було перемішувати, оскільки в ній не залишалося згустків – це мало велике значення для водостійкості саману. За день-два до виготовлення саманних цеглин глину кілька разів змочували і перемішували (перетоптували ногами), додаючи водночас органічні скріплюючі матеріали (січку чи полову), і ретельно перемішували цю масу.

Формували саман у дерев'яних, прямокутної форми саморобних ящикках без дна розміром 30x15x15 см. Форму заповнювали за одним разом, уважно слідкуючи за тим, аби не потрапили згустки. Масу в формах добре

утрамбовували, звертаючи особливу увагу на заповнення і рівність кутів. Одержані у такий спосіб цеглини-вальки складали для просушування, спочатку плазом, а через 2-3 дні – на ребро. Через тиждень їх складали в штабелі і накривали.

Кладку стін робили на глиняному розчині у такий спосіб, що верхній ряд вальків накладався на нижній, перекриваючи стики (шви) нижнього ряду. Глиняні шви між вальками мали мінімальну товщину. Зводили саманні стіни до заморозків.

По закінченню будівництва всієї хати стіни як зсередини, так і ззовні обмазували жовтою глиною, а потім білили. Це був не тільки художній прийом (прикрашення стін), але й функціональний – поліпшення теплоізоляції стін. Обмазку здійснювали шляхом нанесення рідкої глини на стіну, додаючи перед цим у неї різні суміші (гноївку, попіл, сажу тощо) – цим досягалось різних відтінків обмазки.

Зведення стін з саману називають “муровання” (“мурована хижа”), а народних майстрів – “мурниками” (“мурник”).

У низовинних районах житла з саману фіксуються з другої половини XVIII ст., хоча не виключено, що зводились вони і в давніші часи. Цьому сприяли не тільки наявність відповідного будівельного матеріалу – глини, але й фактори економічні: вирубка лісів і використання вивільнених у такий спосіб площ для землеробства, вивезення деревини і її використання, особливо у другій половині XIX – на початку XX ст., для промислової переробки.

Поширенню глини як будівельного матеріалу сприяли і терезіянські будівельні заходи другої половини 70-х – початку 80-х років XVIII ст., які обмежували використання лісу як будівельного матеріалу. Певну роль відіграли й історичні фактори, насамперед війни, адже глина – безпечний у пожежному відношенні матеріал.

Зведення саманних стін завершувалось укладанням на них дерев'яних вінців (тесаних з чотирьох боків брусів), на яких встановлювали одну поздовжню (“теренда”) і 5-8 поперечних (“селемена”, “фульовки”) балок, які становили

конструктивну основу горизонтальної стелі і кроквяного чотирисхилого даху.

У зв'язку з поживавленням у 50-і роки ХІХ ст. економічного розвитку в Березівському, Мукачівському, Ужгородському районах будуються цегельно-черепичні заводи, що дало можливість найзаможнішим селянам використовувати цеглу для формування кутів стін, викладання дверних і віконних прорізів, влаштування димоходу тощо, а черепицю – для покриття даху.

2. ТИПИ І ВАРІАНТИ НАРОДНОГО ЖИТЛА

Однією з найсуттєвіших ознак, які визначають рівень розвитку народного житла, його особливості, ступінь побутування традицій тощо, є планування, залежне від рівня розвитку продуктивних сил, характеру виробничих відносин, історичної еволюції, сімейного укладу.

Народне житло Закарпаття пройшло довгий і складний шлях свого розвитку – від однокамерної будови до сучасних багатокімнатних зручних помешкань. На цьому шляху був не тільки прогрес, але й занепади, викликані частими війнами, пожежами, епідеміями, тяжкими соціально-господарськими умовами тощо. Ці причини, а також специфічні кліматичні, географічні та політичні умови призводили до гальмування і консервації давніх традиційних форм, особливо у горах, хоча творчість народу не припинялася ніколи.

Слід відзначити чимало спільних рис народного житла Закарпаття з народним житлом інших регіонів України, зокрема у плануванні, окремих архітектурних і конструктивних прийомах, влаштуванні даху, інтер'єру, в термінології та ін. Водночас не можна не звернути увагу на регіональні особливості, які є виявом багатогранності і своєрідності народної архітектурної творчості закарпатців.

Великий вплив на планування житла, як і його конструктивне та архітектурно-художнє вирішення, мали соціально-економічні чинники, зокрема розвиток капіталістичних відносин. Ця обставина з одного боку зумовила появу

більш складного планування (у заможних селян), а з другого – стала відчутним гальмом у розвиткові житла бідніших верств населення.

Типи народного житла Закарпаття та їх варіанти виділені на основі горизонтального планування в його історичному розвитку, хоча з початку ХХ ст., зокрема на низовині, набуває поширення розвиток житла по вертикалі.

Найпростішим за планом, а водночас основним типом житла у східних слов'ян, вже у VIII-IX ст. була однокамерна будівля. Такі ж типи, на думку дослідників, були характерні для сільського житла Київської Русі XI-XII ст.

Однокамерних житлових будівель постійного характеру у Закарпатті зафіксувати не вдалося, хоча матеріали з інших областей України (П. П. Чубинського з півдня Київщини, А. А. Русова з Чернігівської губернії) на середину ХІХ ст. засвідчують значне поширення і навіть переважання там однокамерних житлових будівель⁵².

У той же час згадки про примітивні житла на території Гуцульщини знаходимо у В. Шухевича і В. Січинського⁵³. Такі житла називались там “бурдей”. Це була курна хата, яка складалася з одного, зрідка з двох (сіней, які водночас виконували функцію хліва) приміщень, складених з круглих, неотесаних колод. Пологий двосхилий дах з двох рядів довгих дощок-драниць прикріплювався зверху двома жердинами і каменями. Такі житла належали найбіднішим селянам. З опису В. Шухевича (стосується галицької Гуцульщини) дізнаємося, що загальна площа бурдея складала 20 м, у ньому мешкало п'ятеро осіб і чотири вівці, сіни служили за хлів, взимку вівці перебували в кімнаті разом з людьми. Цим же дослідником зафіксовано в гуцулів ще примітивніші житла – “бухні”, а також викопані в землі і накриті дошками “буджигарні”⁵⁴.

Однокамерні житла тимчасового сезонного характеру (“колиби” та “стаї” на полонинах) не можуть бути аналогом давніх однодільних будов так само, як і адаптовані з комор, сінників тощо, а також наведені приклади зразків примітивних жител гуцулів. У першому випадку маємо справу з особливим типом будівлі, викликаним відповідним укладом господарювання та умовами пас-

тівницького життя, у другому – регресивні моменти в народному будівництві, що з'являлися в часи екстремальних обставин (війни, пожежі, повені тощо).

Справді, зразки трикамерних хат XVIII – початку XIX ст., що дійшли до наших днів з регіонів закарпатських Гуцульщини і Бойківщини, свідчать про високу будівельну майстерність народу. Це, зокрема, житла кінця XVIII ст. Кобаль Докії і Галайди Іллі з села Білин на Рахівщині, хата початку XVIII ст. Пігуляк Василини з села Ясіня (присілок Кевелів) цього ж району, гражди кінця XVIII ст. Митничука Івана з Лазещини і початку XIX ст. Верб'ящука Василя з села Стебного Рахівського району, хата початку XIX ст. Марковича Михайла з села Рекіти Міжгірського району та інші⁵⁵. Ці житла за своїми непересічними архітектурно-художніми якостями продовжують кращі традиції українського народного будівництва і належать до золотого фонду світової архітектури.

Тим більше, з досліджень українських етнографів, опертих на архівні матеріали, випливає, що вже в XVI-XVIII ст. у Східних Карпатах зустрічалися і більш розвинуті, ніж дво- чи тридільні типи планування житла⁵⁶.

Двокамерне житло (хата+сіни) було наступним етапом розвитку хати. Цей тип був розповсюдженим на Закарпатті у XIX – на поч. XX ст. так само, як і на значній території інших регіонів України та в українців Східної Словаччини⁵⁷. Його зразки зберігалися до останнього часу в окремих селах Закарпаття (Білин, Богдан, Луги, Косівська Поляна Рахівського, Чумальово, Тербля, Біловарці, Руська Мокра Тячівського, Данилово, Золотарево Хустського, Широке, Черна, Хижа, Новоселиця, Фанчиково Виноградівського, Осій, Бронька, Суха Іршавського, Гайдош, Пацканьово, Руські Комарівці Ужгородського, Туриця, Тур'я Поляна, Турички, Порошково Перечинського, Вишка, Люта, Домашин, Костринська Розтока, Розтоцька Пастіль, Бегендя Пастіль Великоберезнянського, Тишово, Кичірне Воловецького, Сусково, Голубине, Керецьки, Березники Свалявського, Верхній Бистрий, Торунь Міжгірського районів)⁵⁸.

Розвиток вказаного типу, як і на інших східнослов'янських, зокрема українських землях⁵⁹, відбувався шляхом прибудови навісу перед входом, який згодом перетворився у сіни. Таким чином, сіни у двокамерному житлі (хата+сіни) є другим за часом походження елементом житла.

Те, що перехідним від однокамерного до двокамерного типу житла було однокамерне житло з навісом замість сіней або загородкою перед входом до хати, стверджують матеріали середини 40-х років нашого сторіччя з Чернігівської області.⁶⁰

Про походження сіней від навісу свідчить їх назва “сени” (російське), “сіни” (українське), “сенцы” (білоруське), тобто від слова “сень”, що означало в староруській мові “покриття”, “навіс”⁶¹.

Ми поділяємо думку, що пережитком еволюції житла від однокамерного до двокамерного є зведення стін сіней з менш міцного і більш дешевого матеріалу, ніж стіни житлового приміщення⁶². Такі хати частково зберігалися на Закарпатті до останнього часу (у хаті Кобаль Докії з с. Білин Рахівського району житлове приміщення рублене з ясеня, а сіни – з бука; у хаті Хмари Г. В. з с. Чумальово Тячівського району житлове приміщення рублене з дуба, а сіни – з бука і т. д.)⁶³. Про це свідчить і влаштування вертикальних стовпів з пазами, за допомогою яких сіни приєднували до хати.

Крім назви “сіни” – найбільш поширеної в ряді районів (Ужгородський, Тячівський, Хустський), побутує й термін “пітвор” – від слов'янського “притвор”, який запозичили від українців й угорці Закарпаття. У деяких селах Ужгородського району (Глибоке, Довге Поле) побутував і термін “приклад”, він підтверджує, що сіни прикладалися до житла.

В окремих селах Міжгірського, Хустського, Великоберезнянського, Ужгородського районів на означення сіней побутували і назви “покліть”, “прикліть”, “приклет”, які засвідчують зв'язок цього приміщення зі слов'янською кліттю, зокрема його безпосереднє прилягання до кліті.

Цей тип є наступним за однокамерним, цілком самостійним, який довго (поява його на території, населеній східними слов'янами, сягає XI-XIII ст.)⁶⁴

побутовав у пізніші часи поряд з трикамерним і дійшов аж до наших днів. Таке житло не створює враження незакінченого трикамерного (як вважав дослідник народного житла Закарпаття І. Ф. Симоненко), а є конструктивно і навіть архітектурно-художньо закінченим (як щодо планування, так і відносно функціонального використання). Так, наприклад, завжди холодні сіни є не тільки тепловим шлюзом, а й господарським приміщенням, що несе на собі деяке навантаження комори (тобто поєднує в значній мірі функцію сіней і комори).

Слід відзначити, що дводільні житла в ХІХ, особливо в кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. належали найбіднішим селянам.

Трикамерний тип житла на Закарпатті в ХІХ – на початку ХХ ст., який є подальшим етапом розвитку двокамерної, а в деяких випадках безпосередньо однокамерної хати, холодної комори (кліті) і сіней, прийнято вважати найпоширенішим в українців і в цілому – у східних⁶⁵ слов'ян та досить давнім (Х-ХІ ст.).

Виникнення третього приміщення (комори), що конструктивно з'єдналося з житлом, викликане, по-перше, потребою додаткового місця господарського призначення (для продуктів, посуду, начиння), по-друге, необхідністю розширення житла для нових членів сім'ї.

У науковій літературі висловлювались міркування щодо генези трикамерного слов'янського житла типу зв'язку (хата+сіни+комора), тобто гіпотези про те, що стало вихідним пунктом цієї форми – однокамерне чи двокамерне помешкання.

Відомий польський етнограф К. Мошинський висловив думку про можливість утворення трикамерного житла безпосередньо з однокамерного. На його думку, кліть (чи комора) ставилася окремо від однокамерного житла, але близько до нього. Згодом простір між цими спорудами (з метою захисту майна, яке знаходилося в кліті) почали огороджувати, а пізніше – весь комплекс накривають спільним дахом. Таким чином, відгороджений між кліттю і житлом простір перетворився в сіни, що зв'язали два інші простори (житло і кліть).⁶⁶

Цю гіпотезу підтримала і розвинула О. Е. Блоквіст. Саме такий шлях розвитку, на її думку, ніби повторюється при побудові зв'язку: на відстані близько п'яти метрів кладуть в ряд два зруби – для хати і кліті – двері напроти дверей – і зв'язують їх передні і задні стіни, врубуючи колоди в пази стовпців; таким чином, для сіней у трикамерному житлі-зв'язку зводять додатково лише дві стіни – передню і задню, для яких часто вживають і дешевший будівельний матеріал.⁶⁷

Іншої думки дотримувався А. Харузін. Він стверджував, що трикамерне житло утворювалося шляхом добудови до сіней третього приміщення, яке сполучене з сіньми, а відповідно – і з житлом, внутрішнім ходом.⁶⁸ Він також вважав, що це третє приміщення раніше взагалі не існувало як самостійне, а розвиток хати відбувався у той спосіб, що первісний хлів, який був на місці сіней чи в них самих, згодом відсувався вбік, але не втратив тісного зв'язку з житлом; потім хлів перетворився в кліть чи комору.

Про що свідчать щодо цього питання матеріали з терену Закарпаття? У ряді районів дійсно зустрічалися житла, в яких за сіньми знаходився хлів (хата+сіни+хлів), іноді з'єднаний із сіньми внутрішнім входом. Крім цього, хлів мав ще й окремий вхід з фасадного або торцевого боку. Хоча тут слід мати на увазі і таке: по-перше, таке з'єднання виходить з чисто практичних міркувань – сполучення сіней і хліва дверима зручне в холодну пору, по-друге, наближення і конструктивне злиття хліва з житлом, з одного боку, утеплює всі приміщення, а з іншого – дає економію будівельного матеріалу та площі під забудову. Крім цього, житла з таким плануванням побутували у невеликій частині селян і хлів тут, за свідченнями інформаторів, утворювався з комори, тому й залишився внутрішній перехід (двері) між сіньми і хлівом. В усякому разі, у давніших зразках (XVIII – початку XIX ст.) тип планування з хлівом на місці комори не зустрічався.

Все ж, якщо врахувати факт, що бідні селяни частко використовували як хлів один з кутків у сінях, можна погодитися з думкою, що в окремих випадках хлів міг виникати відразу за сіньми, а згодом перетворюватися в комору.

Але такий шлях для Закарпаття не типовий. Тому трикамерне житло з коморою (хата+сіни+комора) на всій території краю слід вважати єдиним типом.

Комора утворювалася кількома способами.

У західній частині Бойківщини і на бойківсько-лемківському пограниччі зустрічався перехідний від двокамерного до трикамерного тип планування: комора утворювалася у задній частині сіней за рахунок поділу останніх паралельно гребеню хати.

Переважаючим трикамерним житлом на Закарпатті була хата, що складалася з кімнати (хижа, хата), сіней і комори, розміщених одна за одною по позовжній осі будови. При цьому вхідне приміщення (сіни) знаходилось посередині, з нього направо і наліво входило відповідно у житлове приміщення та комору. Трикамерна горизонтальна проекція з об'єднуючим ланцюгом (сіньми) посередині була характерною для всіх регіонів України, як і для інших східних слов'ян (білорусів, росіян). Утворення комори в цих житлах проходило кількома шляхами. Якщо сіни були вузькі, тобто їх площа рівнялася приблизно половині житлового помешкання, комора добудовувалась до них. Коли ж площа сіней майже дорівнювала площі житлового приміщення, комора утворювалася за рахунок поділу сіней у поперечному напрямку гребеня.

Можна погодитися і з думкою про творення трикамерного житла з однокамерного, тобто з переконливими гіпотезами К. Мошинського і О. Бломквіст.

Виникнення трикамерного житла в гуцульських граждах могло відбутися не лише внаслідок з'єднання двох клітей огорожею-стіною, простір між якими перетворився в сіни, але й іншим шляхом. У замкнутому дворі кліті і житлова будівля між ними (майбутні сіни) були окремими спорудами. Центральна будівля двору (між клітями) могла бути основним виробничим і побутовим осередком, де виконувались різноманітні роботи і готувалася їжа. Вогнище знаходилося або посередині, або в одному з кутів цього простору, як це мало місце в полонинських сезонних житлах – стаях і колибах. З часом кліті зближуються з основною будовою, далі з'єднуються з нею конструктивно. Потім в одну з комор (пізніше в обидві) переноситься вогнище, яке пере-

творюється в піч, а комора (комори) стає постійним житловим помешканням, у той час, коли колишнє основне ядро – сіньми з усіма відповідними функціями цього виду простору. В прикарпатських гуцулів донині збереглася назва “хороми”, “хорімці” на означення сіней, вона вказує на первісне призначення цієї камери як основної, а не допоміжної. Прикметною є і велика площа сіней у граждах – рівна, іноді навіть більша за площу кімнати. Таким чином, сіни в гуцулів могли бути первісним, а не вторинним елементом житла.

В окремий підтип можна виділити трикамерне житло асиметричного планування, коли кімната знаходиться не скраю, а посередині, між сіньми і коморою. У цьому випадку з фасаду будівлі є два входи – у сіни, зв’язані дверима з кімнатою, і в комору, яка з кімнатою входом не зв’язана. Варіантом є трикамерне житло, коли сіни знаходяться посередині, але з коморою дверима не з’єднані, остання має з фасаду окремий вхід. Отже, у цьому підтипі з фасаду будинку є двоє дверей – у сіни і в комору. Побутували такі хати на території Бойківщини і частково на Гуцульщині.

Відомий чеський етнограф В. Фролец пов’язував виникнення асиметричного планування житла з перетворенням сезонних жител в постійні⁶⁹, з чим у принципі можна погодитися.

Таким чином, для Закарпаття характерним був як шлях сегментації двокамерного житла і виділення комори в сінях або її добудова, так і в окремих випадках утворення тридільного житла безпосередньо з однокамерного. В гуцульських граждах сіни могли бути й первісною структурною одиницею житла, яка змінила своє функціональне призначення лише після злиття з клітями, в котрі було перенесено вогнище. У всіх випадках сіни і комора були холодними.

Крім названих, на Закарпатті також зустрічався тип двокамерного житла, яке складалося з житлового приміщення і кліті (пізніше перетвореної на житловий простір) з окремими входами в кожне приміщення з головного фасаду (хата-кліть). Кімната з кліттю дверима не сполучена. Житло має високий дах (у 3-3,5 рази вищий за видиму частину зрубу), вкритий соломною, сіном, драни-

цею чи гонтом (“шинглями”). Уздовж фасадного і торцевого боків простягається напіввідкрита галерея. Стіни хати обмазані і побілені як зсередини (у світліший), так і зовні (в інтенсивніший) голубий колір. Таке ж пофарбування мали хати українців Закарпаття Боржавської та Турянської долин.

Поширеним цей тип у південно-східній частині Хустського, селам Стеблівка, Крайниково, Данилово, Сокирниця, Олександрівка, а також на півдні Тячівського районів.⁷⁰ Побутував він і в північній Румунії, північно-східній Угорщині, в районі Косова (Югославія)⁷¹. Відомий він у науковій літературі під назвою моравського чи паннонського.

За нашими підрахунками, цей останній, двокамерний, тип народного житла Закарпаття становив 15-16%, тоді як традиційний трикамерний і двокамерний (сіни+хата) – понад 80% всіх селянських жител Закарпаття.

Таким чином, у ХІХ – на поч. ХХ ст. на Закарпатті побутовали такі традиційні типи народного житла: двокамерне (хата+сіни), трикамерне (хата+сіни+комора) з різними варіантами, трикамерне (хата+сіни+хата), двокамерне (хата+кліть). В окремі типи слід виділити гуцульські хати з граждою та садби з блоковим зв'язком житлових і господарських будівель, об'єднаних спільним дахом (так звані довгі хати, “довгі хижі”).

Локальні варіанти народного житла (з підваріантами) виділені нами на основі горизонтального розвитку, а також за сукупністю окремих ознак – форми даху, виду будівельних матеріалів, характеру зв'язку житлових і господарських будівель, зовнішньому і внутрішньому вигляду. І. Ф. Симоненко в своїй класифікації виділяв шість варіантів трикамерного типу житла⁷² (двокамерний тип автор не виділяв, а об'єднував його з трикамерним). У цій класифікації зроблено окремі прорахунки, тому вона вимагає докладнішого аналізу.

Перший варіант, виділений І. Ф. Симоненком, це трикамерне (іноді двокамерне) житло, яке знаходиться під одним дахом з господарськими будівлями (т. зв. “довгі хижі”). Слід підкреслити, що це не варіант, а окремий тип, в якому можна виділити (за плануванням) досить чисельні варіанти. Крім цього, за рядом ознак довгі хати горян відрізняються від житла підгірян. Якщо в

горах пропорція висоти чотирихилого солом'яного даху і видимої частини зрубу становить 3:1; 3,5:1, то в підгір'ї вона значно менша – 2:1; 1,5:1. Або, скажімо, якщо в горах відсутня обмазка і побілка житла як зсередини, так і ззовні, то в хатах підгір'я вона обов'язкова. В загальних же обрисах хати в підгір'ї здаються м'якшими, лагіднішими в порівнянні з суворими силуетами хат горян. Тому правомірне виділення в цьому варіанті двох підваріантів: а) довгі хати гірської смуги (північ Великоберезнянського і Воловецького районів, північно-західна частина Міжгірського району); б) довгі хати підгір'я і долини (Перечинський, північ Ужгородського районів, спорадично у Мукачівському, Свалявському та Іршавському районах).

Щодо тридільних хат т. зв. симетричного плану, коли вхід робиться по центру головного фасаду у сіни, а звідти в житлове приміщення і комору, то тут також можна виділити кілька варіантів. Перший: хати верховинців з відкритим зрубом і відсутньою всередині побілкою. Дах високий, чотирихилий, солом'яний (в 3-3,5 рази вищий за видиму частину зрубу). Уздовж фасаду (іноді і торцевого боку) – відкрита (або закрита знизу) галерея. У плані – це тип хата+сіни+комора. Такий варіант поширений у Великоберезнянському, Воловецькому, Міжгірському, на півночі Свалявського, Іршавського районів⁷⁴.

Другий тип – хати долинян з чотирихилим солом'яним дахом, стінами, обмазаними і побіленими як зовні, так і зсередини, ганком (у старіших хатах без нього, тільки з призьбою). Дах низький, трохи вищий за стіни, іноді його висота дорівнює висоті стін. Побутував цей варіант в Мукачівському, північно-східній частині Ужгородського, на півдні Свалявського, в Перечинському, а також в селах Виноградівського районів.⁷⁵

Третій, перехідний варіант: хати в долинах рік Теремлі і Тересви – з високими чотирихилими дерев'яними (драночними чи гонтовими), рідше солом'яними, дахами, з внутрішньою помазкою і побілкою; ззовні обмазані і пофарбовані в синій колір лише стики брусів. План той же, що і в попередніх варіантах. Сюди ж можемо віднести звичайні (маємо на увазі не гражди) гу-

цульські житла з аналогічним планом, хоча в старих гуцульських хатах як зсередини, так і ззовні відсутня побілка.

Окремий локальний варіант становить і тридільне житло (сіни+хата+комора), в якому з головного фасаду влаштовано два входи – у сіни, з'єднані з житловим приміщенням, і в комору, яка не сполучена дверима ні з сіньми, ні з житловим простором. Цей варіант зустрічався в двох підваріантах: 1) сіни+хата+комора, тобто, коли помешкання знаходиться між сіньми і коморою; 2) хата+сіни+комора, коли житловий простір міститься скраю, а посередині знаходяться сіни. Цей варіант з високим чотирихилим солом'яним дахом без будь-якої зовнішньої і внутрішньої обмазки і побілки переважав у селах Міжгірського (крім сіл по р. Теремля) та Воловецького районів; таке ж розташування житла, але в давніх хатах, крім Міжгірщини і Воловеччини, переважало на півночі Великоберезнянщини.⁷⁶ Варіантом можна вважати і трикамерне житло з двох симетричних житлових приміщень, зв'язаних посередині широкими сіньми (хата+сіни+хата).

В окремий варіант може бути виділене житло ускладненого планування як результат розвитку традиційного тридільного будинку. Воно зустрічається з кінця XIX ст., а з 20-х років XX ст. особливо на низовині і в передгір'ї набуває значного поширення. Належало це житло заможним селянам. Свій розвиток воно дістало завдяки перетворенню комори у друге житлове приміщення; сіни виконували спочатку і функцію кухні, надалі взагалі перетворились на неї. Перегородивши паралельно гребеню хати задню частину житлового приміщення, яке утворилося з комори, робили комірчину. Внаслідок цього значною мірою змінився і зовнішній вигляд хати.

Можна ще виділити варіант народного житла з підвалом (півницею), який на кінець XIX – поч. XX століття набув певного поширення у південно-західних низовинних і передгірних районах Закарпаття, зокрема в Мукачівському, Ужгородському, Перечинському. Вхід у півницю влаштовувався з торця житла, а сама півниця була під коморою або меншою житловою кімнатою (з

цього боку виводився високий підмурівок, що значною мірою змінював і зовнішній вигляд житла).

Таким чином, нами виділено десять варіантів житла з окремими підваріантами на основі горизонтального розвитку (один варіант за вертикальним розвитком), а також за сукупністю окремих ознак (форма даху, будівельний матеріал, зв'язок житлових і господарських будівель, зовнішній і внутрішній вигляд).

Звичайно, реальна картина надзвичайно строкатого в етнографічному відношенні Закарпаття насправді значно складніша, ніж запропонована класифікація. Можливо, до неї потрапили не всі будівлі перехідних і змішаних зон, окремі варіанти, видозміни, модифікації, які взагалі важко піддаються систематизації. Все ж, виділення основних типів, варіантів і підваріантів дає уявлення про їх поширення, про залежність народного житла від таких факторів, як історична еволюція, природні умови, господарський уклад, зміни в формі сім'ї, майновий стан селянства, а також про етнічну традицію, ступінь стійкості якої значною мірою був залежним від соціально-економічних умов. З другої половини ХІХ ст. під впливом міста розпочинається процес перетворення сіней у кухню, а комори – у друге помешкання. Про це свідчать окремі зразки жител: хата 1869 року з села Ракошина Мукачівського, хата 1888 року з села Бедевлі Тячівського районів⁷⁷ та інші. Місце великої варистої печі в кімнаті займає невелика піч з плитою. Піч виноситься в кухню. Комора поступово перетворюється в друге житлове приміщення. У гірських селах Гуцульщини, Бойківщини, Лемківщини цей процес проходив після Першої світової війни. Це ж стосується і житла ускладненого планування, яке набуває поширення з 20-х років ХХ ст.

Не дивлячись на згадані процеси, традиційні житла широко побутували в закарпатському селі ще і в 30-40-і роки ХХ століття.

3. ВЕРТИКАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ХАТИ

Вертикального розвитку народне житло Закарпаття у ХІХ столітті не отримало. Зрідка, з початку ХХ ст., переважно у західній частині краю, зустрічалися припідняті з одного боку, знизу, хати. Ядро будинку знаходилося над землею, а інші простори, здебільшого підвали-пивниці – під ним. Таким чином, мова йде про звичайні приземлені будови з вирівняним фундаментом різної висоти.

Головними причинами виникнення цього типу житла був нерівний терен, який спонукав забудовника влаштовувати з одного боку підмурівку, та потреба у додаткових господарських приміщеннях. Зустрічалися два варіанти жител з підмурівкою. У поселеннях, розташованих на схилах гір, хати клали поздовжньою глухою стіною до схилу, а передньою (фасадною) – убік двору, тобто виглядом на долину. У цьому випадку різниця у висоті усувалася шляхом влаштування вздовж фасаду (під кімнатою, сіньми і коморою) кам'яної підмурівки. Зрідка, зокрема, якщо висота фундаменту досягала понад одного метра, знизу влаштовували підвал-пивницю. Здебільшого ж простір під хатою не використовувався. У припіднятих за рахунок фундаменту житлах для входу в хату влаштовували сходи з великих каменів або прикладали невисокі, але широкі дерев'яні драбини (лазива).⁷⁸

Другий варіант, що зустрічався частіше, побутував у передгірних районах. Прикметною його особливістю було те, що житло поверталось до схилу задньою поперечною (вузькою) стіною, в той час, як передня торцева стіна, під якою зводилася підмурівка, – до вулиці. Підвал-пивниця утворювався, таким чином, під житловим приміщенням і вхід до нього був з переднього, припіднятого боку торцевої стіни.⁷⁹ Значного поширення в усьому регіоні припіднятої хати набуває після Першої світової війни.

На виникнення і поширення цього типу будинку, крім вказаного географічного фактора, значний вплив мали й економічні та етнічні чинники. Це, зокрема: 1) розвиток у передгірних і низинних районах овочівництва і виноробства, що вимагало відповідних спеціальних приміщень; 2) етнічні зв'язки, зокрема між українцями і словаками та угорцями, у яких такі будинки також

були поширені; 3) вплив міської архітектури; 4) перетворення комори в друге житлове помешкання і потреби у зв'язку з цим нових приміщень для збереження овочів, фруктів, вина.

До відзначених слід додати і фактори соціальні – хати з підмурівками належали в основному заможним селянам, а також звернути увагу на історичну еволюцію – поява жител з елементами вертикального планування співпадає з їх розвитком по горизонталі (утворення четвертої камери – невеликої кімнатчини – за рахунок сегментації другої житлової кімнати, забудова частини галереї тощо).

Слід підкреслити, що іноді вхід у підвал здійснювався через комору: у ній було залишено отвір (1x1 м), який прикривався дощатими дверима, а з комори в підвал вела дерев'яна драбина.

Варто відзначити, що у 20-30-і роки ХХ ст. у більшості хат підмурівка зводилась з заднього боку хати, таким чином, вхід у пивницю був не з боку вулиці, а з господарського двору або з шопи, яка добудовувалась з торцевого боку позаду хати.

Хоча після Першої світової війни кількість будинків з підвалами значно зросла, подальшого розвитку цей тип народного житла до середини ХХ ст. не отримав. Тільки у 50-і роки з'являються житла мансардного типу – за рахунок утворення кімнати (чи кімнат) на горищному просторі.

4. ВНУТРІШНЄ ПЛАНУВАННЯ ТА ІНТЕР'ЄР

Як зазначалося вище, найпоширенішим типом народного житла Українських Карпат у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття була тридільна хата, яка складалась з житлового приміщення, сіней і комори. Рідше зустрічався двокамерний тип житла хата+сіни (у найбіднішої частини селян). На півдні Хустського і Тячівського районів у цей час побутував відмінний від двох вказаних тип житла, де хата складалась з житлового приміщення і комори, в кожному з камер вели окремі двері з галереї, а між собою входом зв'язані вони не були.

Більшу частину життя сім'я проводила в отоплюваному житловому приміщенні (“хата”, “хижа”, “хыжа”), де готували їжу, відпочивали, приймали гостей, працювали. Помешкання, площа якого в основному не перевищувала 25 м², було тісним. Тому кожен кут, кожна частина хати використовувались дуже раціонально. Тільки таким чином в ній могла розміститися багаточисельна сім'я, а взимку і окремі домашні тварини та птиця.

Житлове приміщення умовно розділялось на такі частини: кухонна (місце приготування їжі) – піч, мисник, ложечник; спальна (ліжко, дитяча колиска); їдальня і репрезентативна частина (стіл, лавки, стільці). За функціональним призначенням все, що знаходилося в житлі, ділилося на три великі групи: меблі, посуд, предмети декоративного і релігійно-культового характеру. До першої належали ліжко, стіл, лавиці, стільці, колиска, скриня, грядка для одягу і рушників, мисник, ложечник; до другої – миски, горшки, ложки, солянки, дійниці, коновки, бербениці тощо; до третьої – настінні миски, тарілки, ікони.

Таке використання житлового приміщення характерне для всіх етнографічних груп Українських Карпат (гуцулів, бойків, лемків), населення прилеглих до них районів (передгірні та низовинні) райони Закарпаття, Львівщини, Івано-Франківщини, Чернівецьчини та й для інших регіонів України⁸¹.

Внутрішнє планування житлового простору є однією з найпосутніших етнографічних ознак і зумовлюється насамперед місцем розташування печі та поворотом її челюстей.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в селянському житлі Закарпаття, як і на всій території Українських Карпат, побутували різні типи печей – курна, напівкурна і з опаленням по чистому (дим відводився на горище). Піч розміщала в одному з кутів біля вхідних дверей (справа або зліва). У гуцулів і бойків челюсті печі повертали до чільної (поздовжньої фасадної), а у лемків – до причілкової стіни. Перший варіант відповідає загальноукраїнському, другий аналогічний до середньоросійського, а також чесько-моравського і словацького⁸². На півдні Хустського і Тячівського районів піч знаходи-

лась у протилежному від дверей куті і була звернена до них челюстями⁸³. Таке розташування печі зустрічалось виключно у двокамерному житлі типу хата+кліть (до кожної камери вели окремі входи з галереї).

Розташування печі у житлі, так само, як і її форми, мало велике значення для внутрішнього планування, характеру інтер'єру, розмежування функцій окремих приміщень і організації способу проживання у хаті взагалі.

Найдавнішою у всьому регіоні була курна піч (“курняк”, “димняк”), яка проіснувала у найвіддаленіших гірських районах як реліктове явище до середини 40-их років ХХ ст. Це піч без димаря, тобто дим виходив безпосередньо в помешкання.

Духова піч, широко відома як “руська” (українці називають її ще “вариста”), складає характерну особливість українського і слов'янського житла взагалі.

Руська піч на території Східної Європи – дуже давній винахід: вже в трипільських житлах, датованих III тисячоліттям до н. е., виявлені глинобитні печі, які являли собою прототип найпростіших з відомих варіантів руської печі⁸⁴. Подібні печі побутували і на Закарпатті. Починаючи з вказаного часу, при всіх розкопках жител наступних епох, в Східній Європі незмінно знаходили печі цього типу.

Аналогічні печі були поширені і на захід від східнослов'янської етнічної території: вони відомі в поляків, словаків, чехів, а на південному заході – у хорватів і словенців⁸⁵, нагадували руську піч і за конструкцією і за окремими деталями.

Відкрите вогнище в житлах постійного характеру на території Закарпаття не виявлене. Побутувало воно тільки в полонинських будівлях (колибах, стаях) сезонного характеру.

Збережені зразки курних печей являли собою глинобитні споруди у вигляді квадрата або прямокутника (1,5x1,5 м; 1,8x2 м; 2x2 м), на якому влаштовано склепіння печі. Висота печі (разом з припічком) становила 0,5-1,2 м. Глинобитна площадка встановлювалась або безпосередньо на землі, або на

спеціально виготовленій дерев'яній рамі, внутрішня частина якої засипалась землею. Склепіння робилось з глини: на основі печі (“поді”) встановлювався дерев'яний куполоподібний каркас. Останній обмазувався товстим шаром глини. Зовні куполу надавали форму квадрата або прямокутника, іноді з закругленими кутами, набиваючи у відповідні місця необхідну кількість глини. Коли піч просихала, її випалювали. Дерев'яний каркас вигорав, глина набувала відповідної твердості й міцності. В окремих селах Міжгірщини замість дерев'яного каркасу клали товсту, стесану з одного боку колоду, обмащували її глиною, яку щільно утрамбовували. Після утрамбовування глини і надання печі зовні потрібної форми, колоду або виймали, або запалювали і вона поступово згорала. Глина обпалювалась до червоного, ставала твердою. Іноді замість дерев'яного каркасу клали мішок, набитий соломною (його після набивки глини спалювали) або половиною (останню після утрамбовування глини вигрібали). У стіні над піччю, як правило, прорубувався невеликий квадратний отвір (“димник”), яким дим виходив у сіни. Аналогічні димники часто прорубувались і в стелі⁸⁶.

Наступним етапом у розвитку печі була напівкурна піч, тобто коли до курної печі встановлювався плетений з пруття широкий пристрішок (“кіш”, “кош”, “куш”), з'єднаний з трубою-“цівкою”, ними дим відводився до сіней.

При зведенні напівкурної печі, спочатку з дощок або обтесаних колод встановлювали форму основи – ладу. У форму довбнями набивали червону глину. Далі, на підготовлену таким чином основу печі, клали товсту, обтесану з одного боку колоду (“кимак”), яку обмащували і поступово оббивали глиною, залишаючи необмащеним кінець з фасаду для отвору-челюстей (“челюсті”, “челюстяник”) і верхню передню частину (для коша). Кіш виплітався з лози і обмащувався товстим шаром глини. Після цього протягом двох-трьох днів випалювали колоду. На четвертий-п'ятий день вже можна було пекти перший хліб. З двох боків печі, на рівні нижньої частини отвору-челюстей, з смерекових дощок робились “припічок” і “запічок”, які підтримувались фігурними підпорами-стовпцями. Для гуцульських печей характерним було

те, що їх конструкція опиралась на дерев'яні балки, врубані у стіни хати, знизу балки підкладалися відрізком колоди або каменем⁸⁷.

Іноді кіш і цівку виготовляли з паличок (“копачів”, “ціпків”), які обмазували глиною, а зрідка – з дощок, які теж обмазувалися глиною⁸⁸.

У пізніший період печі вимуровували з вальків.

Напівкурні печі у кінці XIX – на поч. XX ст. ще переважали навіть у низовинних районах і широких міжгірних долинах.

Челюсті курних, а іноді й напівкурних печей, мали заокруглений верх, хоча побутували й печі з прямокутними, близькими до квадрата, челюстями. Дослідники зафіксували у слов'ян й дуже архаїчну форму челюстей – п'ятикутну⁸⁹.

Припічок і запічок закріплювалися широкими дошками, з'єднаними на кутах за допомогою дерев'яної вставки, яка заокруглювала кут і в яку запускалися дошки у вигляді риб'ячих хвостів.

Наступним етапом у розвитку печі була прибудова до неї плити (“спора”, “спаргета”, “шпаргета”). Цей процес на низині і в підгір'ї розпочався у кінці XIX ст., а в гірській частині – після Першої світової війни. Труба (“цівка”) шпаргета або сполучалася з кошем печі, або виходила на горище. У 20-х роках XX ст. з'являються муровані з вальків або цегли комини, якими виводили дим спочатку на горище, а потім – назовні хати.

І курні, і напівкурні печі були великих розмірів (вони займали близько $\frac{1}{4}$ площі помешкання). У зв'язку з багатофункціональністю печі (обігрівання приміщення, приготування їжі, кормів та ін.), поліфункціональним було і використання житлового простору (для сну й для відпочинку, спільного обіду чи вечері, прийому гостей, відзначення сімейних свят тощо). Форми курної і напівкурної печей зумовлювали і загальний вигляд інтер'єру житла. Характерною його особливістю були нерухомі, конструктивно зв'язані зі зрубом, меблі, форма яких творилася віками і відзначалася дивовижною раціональністю, простотою і зручністю.

У кухонній частині (бабин кут, кут) найважливіше місце відводилось саме печі. На ній сушили зерно, фрукти, гриби, одяг, тут же спали і зігрівались

діти, хворі, старі. На центральній площині кута печі клали плаский камінь, а на нього – скіпу для освітлення хати. На печі та біля неї знаходились предмети, пов'язані з випіканням хліба (лопата, кочерга), окремий посуд для приготування кормів і підігріву води домашнім тваринам, птиці та інше.

Між піччю і дверима на висоті 1,5-1,7 м від підлоги висів ложечник (“ложечник”, “лжичник”, “залыжник”, “льжник”). Найпростіші за конструкцією ложечники побутували у вигляді планки чи дощечки з отворами для ложок. До дошки з отворами прикріплялась спинка, яка відзначалася різноманітністю форм. У безпосередній близькості від ложечника (збоку або знизу) висіла дерев'яна солянка. Орнаментація ложечників і солянок, їх форми надзвичайно розмаїті, бо, крім традиційних мотивів, кожен майстер приносив у декор щось своє. В орнаментиці ложечників і солянок переважають геометричні візерунки, що повторюються, значно рідше зустрічаються стилізовані рослинні мотиви⁹⁰.

У цьому ж куті, біля печі, висів рушник (“ручник”, “рушник”, “втераник”) – шматок домотканого конопляного полотна.

Часто біля печі, ближче до дверей, розміщувалась невелика лавка на чотирьох ніжках, на якій, як правило, сиділи під час прядіння, а у вільний від роботи час на ній знаходився різноманітний посуд (дійниці, барилки, коновки тощо).

З другого боку дверей (між ними і лавою) знаходився мисник (“мисник”, “полиця”, “талож”, “подишур”). Він кріпився на високих підставках або підвішувався на стіну. У своєму розвитку полиця для посуду пройшла кілька етапів. Найдревніші зразки мисників зафіксовані в курних хатах на Бойківщині. Відзначаються вони монументальністю і простотою виконання та вдало вписуються в інтер'єр житла. Конструктивно такі мисники складаються з двох вертикальних, грубо обтесаних масивних стояків, в які вправлено власне полиці – 2-4 товсті дошки.

У кінці XIX ст. еволюція мисника відбувалася двома напрямками. У першому – мисник, зберігши основні конструктивні риси, втратив свою монументальність і виготовлявся із значно полегшених і старанніше оброблених дета-

лей. У другому – його конструкція ускладнюється за рахунок появи дверцят і висувних шухляд. Такий вид мисника (власне це вже невелика шафа), який поширився у низинних і передгірних районах Українських Карпат (на Закарпатті він називається “касня”, “креденц”) у 20-30-і роки ХХ ст., зустрічається в окремих селах ще й сьогодні.

Передня частина мисників часто орнаментувалась. Особливою вишуканістю відзначались гуцульські мисники, які прикрашались плоскою різьбою (геометричним орнаментом) і наповнювались різьбленими барилками, розписними керамічними мисками і тарілями⁹¹.

Біля мисника або під ним, на невисокій дерев'яній підставці, тримали дерев'яне відро з водою. Часто його ставили за мисником, на запусеній у зруб лавиці.

Уздовж глухої стіни, за піччю, знаходилась лежанка (“лежанка”, “піл”, “пріча”) або ліжко. Лежанка конструктивно з'єднувалася зі зрубом і, таким чином, була непорушною. Робили її з тесаних дощок, які настеляли поверх жердин, що спиралися з одного боку на вкопані в землю стовпці, з другого – запускались у стіну зрубу. Зовнішній кінець лежанки обрамлювався, як правило, покладеною на ребро дошкою, щоб не падали малі діти.

Всі складові частини лежанки кріпились між собою без єдиного гвіздка. Поверх дощок настеляли соломі, зрідка сіно або пір'я з кукурудзяних качанів, і прикривали домотканими простирадлами (“верета”, “вериня”). На верету стелили тканий з овечої шерсті ліжник (“ліжник”, “джерга”). Двічі в рік (перед Пасхою і Різдом) міняли соломі, при цьому старанно промивали всі частини лежанки гарячою водою.

З часом нерухому лежанку замінило ліжко, яке складалося з прямокутного дерев'яного ящика на чотирьох високих ніжках. Всі деталі старовинних ліжок з'єднувались між собою шипами-врізками або дерев'яними кілочками (“тиблями”, “чопиками”). Чим старовинніше ліжко, тим воно вище. Зафіксовані дуже високі ліжка у гуцулів (до 1 метра)⁹².

До нерухомих меблів належали і жердини (“жердь”, “грядка”) для одягу та рушників, кінці яких запускалися у протилежні стіни житлового приміщення; таким чином, вони тягнулися над ліжком, уздовж усєї глухої стіни. Жердини для одягу і вишиваних рушників влаштовувались у хатах з напівкурною піччю або з опаленням по чистому. Особливо мальовничі такі жердини у гуцулів, мешканців долин рік Тересви, Теремлі, Боржави, на півдні Хустського району. У курних хатах з двох (іноді й трьох) боків помешкання влаштовували по одній-дві “гряди”, які конструктивно з’єднувалися зі зрубом. Це кругляки (більш давні) або бруси 20-25 см у розрізі, встановлені на відстані 50-60 см од стелі і стін. На грядках сушили дрова, коноплі, льон, зберігали посуд тощо.

Над ліжком (у курних і напівкурних хатах) висіла колиска. Вона кріпилась до стелі, а іноді й до спинок ліжка. Колиску виготовляли напівкруглої або трапецієподібної форми з дощечок чи планок, а також виплітали з ліщинового і вербового пруття або видовбували з шматка дерева. За колиску часто використовували домоткане простирадло, яке підвішували до стелі. З 20-х років ХХ ст. у побут селян увійшли стоячі колиски (“колиска”, “більчів”, “більчув”) двох конструкцій – на дугоподібних рухомих ніжках і на нерухомих підставках. В останньому випадку трималася підвішена колиска на нерухомих ніжках. Ці колиски ставили звичайно біля ліжка. Іноді бильця розписували. В основному на них наносились зображення популярних у народі квітів і птахів⁹³.

Важливе місце в хаті належало столу (“стіл”, “стул”, “стів”). У традиційному житлі він завжди знаходився у протилежному по діагоналі від печі куті, між лавами. Народні вірування приписували йому ряд охоронних функцій: відлякування вогню, злих духів тощо. Ці уявлення є пережитками ще дохристиянських часів. Сідати на стіл, на який клали хліб та їжу чи лежав покійник, у народі вважалося важким гріхом. По закінченні будівництва житла стіл першим вносили в хату і клали на нього хліб. На Свят-вечір на стіл натрушували сіно, застеляли скатертю, клали хліб-сіль, і часник, який

мав охороняти від усього злого, та дванадцять пісних страв. Кут, де стояв стіл, вважався найпочеснішим, найрепрезентативнішим. За столом садовили найпочесніших гостей, тут збиралася під час свят уся родина. Чимало обрядів і ритуалів, пов'язаних зі столом, виконувалось і під час весілля.

Найдревнішим його типом, що дійшов до наших днів і широко побував у минулому, був стіл-скриня. За формою окремих частин і різьбою не завжди можливо встановити час виготовлення таких столів. Безсумнівний лише зв'язок форми, техніки, різьби і мотивів орнаментики з конструктивно-декоративними елементами зовнішнього і внутрішнього оформлення давнього карпатського житла і обладнання.

Як правило, стіл-скриню виготовляли з твердих порід дерева (бука, кле-на). Характерною особливістю такого стола було порівняно вузьке, хоча і масивне, підстілля (ящик-скриня, обшитий дошками, і чотири ніжки) та велика кришка-покривка ("столовина"). Останню витісували з суцільного шматка твердої породи дерева. Довжина її досягала 140-200 см, ширина – 70-90 см, товщина 4-8 см. Часто в одному з кутів столовини утворювалось заглиблення, як наслідок нарізання капусти, хліба і т. д. Всі деталі стола-скрині з'єднувались між собою без гвіздків, за допомогою дерев'яних кілочків і пазів.

За повідомленнями інформаторів (села Лазещина, Стебний, Яблуниця – на Гуцульщині; Рекіти, Прислоп на Бойківщині) ще в кінці XIX – на початку XX ст. зрідка зустрічались столи з заглибленнями у столовинах, т. зв. столи з довбанками. Видовбані ямки (довбанки) правили за миски. Для кращого їх промивання, знизу просвердлювали дірки, які затикали знизу затичками. Таких заглиблень могло бути одне (велике, посередині) або кілька менших.

Під час свят столовина накривалась вишиваною скатертю ("скатерть", "столувка", "обрус").

Підстілля, зокрема передню частину, часто декорували плоскою контурною різьбою, переважно розетками, хрестами і геометричним орнаментом у вигляді рисок та ялинок.

Особливо щедро оздоблювалися столи-скрині в Боржавській долині. Принцип конструктивної побудови залишається тим же, що й у бойківських столах-скринях, але розміри столовини зменшилися, підстілья набрало певної стрункості, з'явилися фігурні ніжки. Шестипелюсткові розети, півкола й інші елементи декору, ритмічно повторюючись, заповнили всю передню частину підстілья-скрині. Пелюсткові орнаментальні мотиви, що заповнюють коло всередині, дають підставу зробити висновок, що у населення Українських Карпат круг-розетка є основною формою сонця. На Закарпатті ці розети називаються ружами (“ружа”). В орнаментиці стола-скрині зустрічаються й інші символічні мотиви: стилізована ялина, колос пшениці, олень і т. д.

Самобутністю відзначалися столи гуцулів. Складалися вони з двох плоских навхрест складених ніжок, які на місці перехрещення з'єднувались дерев'яними клинами. У нижній частині ніжки об'єднані підніжжям (рамою з чотирьох дощок), яке зв'язує їх і не дозволяє розсуватися. На ніжках лежить масивна широка покришка (“стільність”) з м'якої породи дерева, під якою знаходяться один або два висувних ящики (“шуфляди”). Такі столи завжди гарно орнаментовані плоскою різьбою, випалюванням або розписані в червоний колір. Стіл накривався тканиною, рідше вишитою скатертю (“скатерть”).

З 20-х років ХХ ст. стіл-скриня починає втрачати свою монументальність: ящик-скриня поступово замінюється висувним ящиком для зберігання ложок, виделок, ножів, стільниця робиться більш легкою, тоншими стають і ніжки. Для з'єднання окремих частин замість дерев'яних кілочків використовуються гвіздки⁹⁴.

Лавиці були одним з обов'язкових атрибутів народного житла Українських Карпат. Влаштувалися вони вздовж причілкової і чільної стін на висоті близько півметра від землі. Старі зразки лавиць – це нерухомі, масивні (шириною до 50-60 см і товщиною до 10 см), тесані з дерева, дошки, які запускалися кінцями у зруб. Часто опорою для них були закопані у землю колоди (“ковбани”, “ковбиці”). Нерідко у лавицях просвердлювали круглі отвори, у які вставляли прядку (“куделю”). Лавиці використовувались не тільки для сидін-

ня, але і спання, на них тримали окремі види дерев'яного посуду. На свята лавиці накривали домотканими доріжками (“покрівці”).

З кінця XIX – початку XX ст. розвиток лавиць проходив у двох напрямках. По-перше, їх починають виготовляти з різаних і гладко обструганих дощок, до яких прилаштовують спинку. По-друге, простір між ніжками-опорами зашивається дошками і служить для зберігання одягу й посуду. Такий вид лавиць-скринь побутував під назвою “лада”, “шафарня”. Окремі їх зразки відомі вже з кінця 50-х років XIX ст. Верхня дошка лади, тобто власне лава, одночасно виконує роль кришки. Передні площини ящика і спинок лади розписувались різноманітними зображеннями квітів і птахів. Відомі й лади без спинок – вони древнішого походження⁹⁵.

Крім лавиць, у хаті були і короткі лавички на чотирьох ніжках, а також стільці (“стілець”, “столець”) у вигляді різноманітних сидінь з ніжками. Вони могли бути із спинкою, без спинки, складені з однієї широкої або кількох нешироких дощок, видовбані, низькі й вищі, залежно від функціонального використання (сидіння за столом, доїння корів, шевські стільці тощо).

Обов'язковою належністю традиційного житла були декоративні тарілки й ікони. У курних хатах їх на стіни не вішали, робили це тільки в напівкурних житлах. Ікони знаходились щільно одна біля одної, на чільній, іноді і причілковій, стінах, під ними в ряд розвішували декоративні тарілки і миски.

У зимовий час, майже у центрі житлової кімнати, розкладали ткацький верстат (“кросна”).

Важливу роль у житлі відігравав центральний сволок (“геренда”, “грядя”, “мештерниця”, “мештергеренда”, “трагар”) – масивний чотиригранний брус, на якому трималася вся стеля. Геренда часто орнаментувалась, на ній вирізали дату спорудження житла, а іноді й прізвище майстра. Вона також служила місцем складання різноманітних речей, переважно дрібних знарядь праці; на дерев'яні кілки, вбиті у сволок, вішали глеки, горнята, шапки та ін. Біля дверей іноді прибивали вішалки (дощку із

вбитими у неї дерев'яними кілками або козячими ніжками), де вішали повсякденний одяг. Крім того, для одягу використовували і торцеву дошку мисника або зруб біля дверей, над лавицею з боку фасадної стіни та інші місця, набиваючи додаткові цвяхи.

Долівка у традиційному селянському житлі була земляною, і лише в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. у заможних селян з'являється дерев'яна підлога з тесаних або різаних на водяній пилорамі дощок. Глиняну долівку (“землю”) напередодні свят або неділі змащували (“мастили”) рідким розчином глини, змішаної з половою.

Щодо внутрішньої обробки стін, то тут все залежало від форми опалення. У курних хатах, як правило, чистилась і милася (двічі-тричі на рік) частина стін від верху вікон до рівня нерухомих лавиць, тобто добре видимі і вільні від кіптяви місця. В напівкурних оселях без побілки стіни житлового приміщення милися повністю – зверху й донизу.

У передгірних і низовинних районах внутрішня (як і зовнішня) побілка проводилась перед Великодними святами.

Другим приміщенням дво- або трикамерного житла були сіни (“сіни”, “пітвор”, “хороми”, “прикліть”, “приклад”). Сіни як допоміжне приміщення упродовж ХІХ ст. були холодними. У кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. у житлі низовинних і передгірних районів часто перетворюються в кухню, тобто з хати сюди виноситься піч і приміщення поєднує функцію сіней та кухні. У 20-30-і роки ХХ ст. процес трансформації сіней активізується, і вони з часом повсюдно перетворюються на кухню. Вікон у сінях не було. При перетворенні їх у кухню, прорізувався один або два отвори.

Стелі у сінях у житлах кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. не було. У хатах другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. вже зустрічається майже повсюдно, крім гуцульських хат, зокрема, гражд, де вона в цей час здебільшого була відсутня. У більшості районів у стелі в сінях залишали невеликий отвір для виходу диму. У західній частині Закарпаття (Перечинський, Ужгородський райони) над витяжним отвором надбудовували пірамідоподібний, обмазаний

глиною димар (т. зв. “сліпий комин”). Це був своєрідний іскрогасник, оскільки вся його верхня частина, за винятком невеликого отвору, закривалася і була обмазана глиною. Часто отвір у стелі робився у передній частині сіней, до нього прикладали драбину (“лазиво”) для входу на горище (“під”). Найдревніші, відомі за етнографічними матеріалами драбини виготовлялись з суцільного стовбура дерева і відзначились характерною для речей селянського побуту монументальністю і міцністю.

У сінях знаходились жорна (“жорна”, “млинок”, “млинець”), бочка на ропу (перенасичений розчин солі), засіки (“сусіки”) для зерна, ступа (“ступа”, “товчка”) для подрібнення зерна (ніжна або ручна), кошики та інше. Іноді в сінях, особливо взимку, тримали курей, прилаштовуючи для цього у верхній частині дошки.

Комора (“комора”, “кліть”), як і сіни, була холодним, неопалюваним темним приміщенням, призначеним для зберігання продуктів, деяких кормів, посуду, одягу, а в особливих випадках – і снання. Комору, як і сіни, у напів-курних і курних хатах гуцулів, бойків і лемків не білили. Але вона, на відміну від сіней, завжди була чистішим приміщенням. Особливо характерні для комор грядки для одягу – круглі жердини невеликого (10-12 см) розрізу, конструктивно з’єднані зі стінами зрубу. На грядках зберігали більшу частину одягу. З кінця XIX ст. у коморах з’являються невеликі світлові отвори, які з часом (з 20-х років XX ст., коли розпочався інтенсивний процес перетворення комори у друге житлове приміщення) стають вікнами. З перетворенням комори у друге помешкання тут встановлюється чавунна грубка, як правило, місцевого виробництва (Фрідішевського, Довжанського, Кобилецькополянського, Тур’я-Реметівського залізобудівних заводів), а також стіл, ліжка, лавиця зі спинкою та інше.

З перетворенням сіней у кухню, а комори в друге житлове приміщення, відбуваються зміни в розташуванні окремих частин і елементів внутрішньої організації хати, їх функціональній специфікації. Кухонна і столова частини переносяться в кухню, випікання хліба – за межі хати (у двір або шопу, де роб-

лять велику піч). Для снання більше використовується друге житлове приміщення (що утворилося з комори) і кухня. Велика кімната перетворюється у святкову – для прийому гостей та проведення сімейних свят і обрядів. У ній же, якщо сім'я була велика, ночувала одна шлюбна пара, як правило, та, яка недавно взяла шлюб.

Таким чином, внутрішнє планування, інтер'єр, використання житлового простору мають в основному спільний для українців Закарпаття, регіону Українських Карпат та й усієї України характер. Деякі відмінності, зокрема, у розташуванні печі й спрямуванні її челюстей, зустрічалися в окремих районах краю. Селянин завжди виходив з принципу раціонального, найбільш повного і зручного використання внутрішнього простору хати, внаслідок чого склалася чітка й дуже стійка традиція його планування та використання.

5. ДІМ І СІМ'Я

Соціальні аспекти народного житла Закарпаття та, зрештою, й інших районів України, ще не знайшли достатнього висвітлення в етнографічних дослідженнях. А між тим, саме вони спричиняють чимало різноманітних проблем, поміж якими найпильнішої уваги заслуговують питання функціонування і розвитку житла у пов'язі з формами сім'ї.

Як відомо, в Українських Карпатах (в історичному розрізі) побутували дві форми сім'ї – індивідуальна (мала), яка складалася з подружньої пари і їх незаміжніх (нежонатих) дітей, та розширена (велика), в яку входили дві або більше подружніх пар з дітьми. На досліджуваній території вже в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. індивідуальні сім'ї переважали⁹⁶.

Уже було сказано, що найпоширенішим типом житла індивідуальної сім'ї у XIX – на початку XX ст. була хата, що складалася з опалюваного приміщення (“хата”, “хижа”, “хыжа”), вступного комунікаційного простору (“сіни”, “хороми”, “пітвор”, “приклад”, “прикліть”), приміщення для складання і зберігання речей та продуктів (“комора”, “кліть”). Сіни і комора не опалювались. Житла найбідніших сімей склалися, як правило, з

житлового приміщення і сіней. На півдні Хустського і Тячівського районів Закарпаття побутували житла без сіней (хата+кліть).

Селянська сім'я була не тільки соціальним, але й виробничо-споживчим осередком. Тому, крім хати, до складу садиби входили приміщення для утримання домашніх тварин (“хлів”, “стайня”, “шталів”, “вівчарня”, “хлівець”, “куча”), для обмолоту зерна, зберігання сіна, соломи, фуражу і кормів, кукурудзи, картоплі (“стодола”, “пелевня”, “пелевник”, “боїще”, “загата”, “газовба”, “плитарь”, “оборіг”, “сіняник”, “кіш”, “пивниця”, “рупа” і т. д.), тримання знарядь праці, транспортних засобів, дров і т. д. (“шопа”, “возівня”, “возарня”, “колишня” та ін.). Кількість і розміри господарських будівель залежали в першу чергу від економічної і майнової спроможності сім'ї. Як відомо, крім внутрішнього наділу (intravilana), який складався з двора з усіма переліченими вище будовами, саду і огороду, сім'я володіла орними або пасовищними землями за селом (extravilana). У цих рамках і проходила в основному щоденна трудова діяльність селянської сім'ї та її відпочинок.

Слід мати на увазі багатогранність соціально-економічних функцій селянського господарства, що зумовлювали поліфункціональність різних приміщень, в яких зосереджувалась виробнича і соціально-біологічна діяльність родини. У літній час, особливо при великій кількості дітей (підлітків і юнаків), окремі підсобні і господарські приміщення використовувались і для сну, зокрема, комора, стодола, сінник, хлів, оборіг і т. д. У свою чергу, хата, призначена насамперед для мешкання, використовувалась також для виробничої діяльності, виконання різноманітних робіт (приготування їжі і кормів, виготовлення полотна, одягу, взуття, обробки молочних і м'ясних продуктів, зберігання окремих продуктів тощо). Таким чином, виробнича функція і функція власне житла в селянській садибі, як і в господарстві в цілому, тісно перепліталися.

Головним приміщенням для сну, харчування, прийому гостей, відбуття сімейних нарад, свят і обрядів було власне житло (хата, хижа), про виключне значення якого у житті сім'ї свідчить і аналогічна його назва до назви цілого

будинку. Таке провідне становище цього простору було зумовлене тим, що в ньому знаходилася піч.

Оскільки функціональне призначення окремих частин житлового приміщення, його умеблювання і обладнання, а також роль і місце печі в ньому, розглянуто нами у попередньому розділі, торкнемося лише тих питань, які не розглядалися, зокрема, розподілу, точніше, використання площі для спання. На ліжку, як правило, спала подружня пара батьків, іноді разом з ними хтось з молодших дітей. Грудні діти спали в колисці, що висіла над ліжком або стояла біля нього. На печі і на запічку спали діти (при утворенні нової сім'ї на печі спали старі батьки). Коли сім'я була чисельною, діти спали на лавицях, а іноді і на землі, на яку стелили сіно або солому. Якщо в хаті влаштовували лежанку-піл, на ній, крім батька і матері, поміщалося ще і декілька дітей (4-6), спали вони поперек лежанки, ширина якої досягала – 1,5-1,7 м. Влітку юнаки, рідше дівчата, могли спати в stodolі, хліві, на оборозі тощо⁹⁷.

При перетворенні сіней у кухню, а комори – в друге житлове помешкання, проходить перерозподіл просторів для спання. Це зумовлено тим, що виділяється нова сім'я – жениться один із синів, як правило, старший, залишаючись тимчасово у батьківському домі. Цю форму співжиття селянської родини можна вважати перехідною від індивідуальної до розширеної (широко побутує вона ще і зараз, коли жонатий син залишається з батьками, доки не вибудує свою хату). При цьому, в кімнаті, що утворилася з комори (“задня хижа”, “мала хижа”), поміщали одне або два ліжка. Одне ліжко знаходилося у кухні, в яку переносять і скриню зі спинкою (“ладу”, “шафарню”). У другій кімнаті (“передня хижа”, “велика хижа”, “парадна хижа”) також знаходилося одне (зрідка два) ліжко (з тридцятих років, як правило, два). Тепер для спання і виробничої діяльності в основному використовувались кухня і буденна (мала) кімната. У них спали дід з бабою і діти, а у великій – молода подружня пара (здебільшого до народження дитини). Ця кімната служить для сімейних урочистостей, свят і прийому гостей⁹⁸.

Складнішою була ситуація при наявності розширеної (великої) родини. Загальновідомо, що на певному історичному етапі велика сім'я існувала майже у всіх народів. У залежності від ступеня розвитку продуктивних сил, в одних народів раніше, в інших – пізніше вона розпадалася на окремі індивідуальні сім'ї. Цей процес був характерним і для древнього населення Карпат. Незважаючи на переважання індивідуальних сімей вже у XVII ст., розширені сім'ї фіксувались тут і в другій половині XIX – на початку і навіть у першій половині XX ст.⁹⁹.

Чи були великі сім'ї другої половини XIX – початку XX ст. відгомонам первісно-общинних пережитків, чи причиною їх побутування були соціально-економічні умови життя капіталістичного села – ці питання залишаються дискусійними до цих пір. Звичайно, не можна категорично відкидати факту існування великої патріархальної сім'ї як залишку родоплемінної спільності, оскільки досі свідомість родової спільності нерідко зберігається в таких явищах культури і побуту, як сімейні свята і обряди (весілля, народини, похорони), поміч у різних ситуаціях (спільне збирання урожаю, будівництво хати), непорушна авторитативність глави сім'ї і т. д. Все ж на розглядуваний період існування великих (чи розширених) сімей було обумовлено, насамперед, причинами економічного характеру: низьким рівнем економічного становища, непосильними податками, неспроможністю забезпечити нову сім'ю окремою хатою і господарськими будівлями. Це підтверджується аналізом зібраного нами польового матеріалу. Так чи інакше, але факт існування великих сімей у ряді районів Закарпаття й Українських Карпат аж до половини XX ст. є безперечним.

Структура і кількість членів великої сім'ї були неоднаковими. Розгалуження таких сімей відбувалося у той спосіб, що дорослі діти, переважно сини, залишалися у батьківській хаті і після одруження, доти, поки не настав час поділу. Дочки залишалися біля родичів зрідка, у тих випадках, коли в сім'ї не було синів або коли вони виходили заміж за немаєтних чи вкрай бід-

них парубків. В останньому випадку сім'я сина користувалася багатьма привілеями перед сім'єю дочки, що проявлялося, між іншим, і в тому, що син із сім'єю (при ньому, як правило, залишалися батьки) займав велику кімнату, а дочка із сім'єю – малу (колишню комору).

Поділ великих сімей проходив традиційно в кожній генерації. В Українських Карпатах найпоширенішими були нерозділені сім'ї, які склалися з шлюбної пари батьків і двох або декількох шлюбних пар синів із дітьми. Кількість членів такої сім'ї залежала від кількості шлюбних пар і дітей. Вона нараховувала в середньому 12-18 осіб. Після смерті глави сім'ї, одружені брати, як правило, розділялись, утворюючи індивідуальні сім'ї, що склалися з декількох (у одному випадку – з двох, в іншому – з трьох) не розділених пар одружених братів, їх жонатих синів і дітей останніх. Кількість членів такої сім'ї досягала від 16 до 24 осіб. Розділяючись, вона знову перетворювалась в один з варіантів розширеної сім'ї. Поширеними були родини, які склалися з трьох-чотирьох шлюбних пар з дітьми, зрідка зустрічалися сім'ї з п'яти-шести шлюбних пар. Більшій кількості шлюбних пар в одному будинку, за нашими польовими матеріалами, не зафіксовано. Твердження окремих дослідників, що на Закарпатті у другій половині XIX ст. зустрічалася величезна кількість членів нерозділеної сім'ї (30 і більше осіб) навряд чи відповідає дійсності (це заперечували всі наші інформатори з різних районів у віковій від 60 до 90 років), хоча словацькими етнографами такі розгалужені сім'ї зафіксовані в Гонті (Словаччина)¹⁰⁰.

Щодо економічної функції сім'ї, слід мати на увазі, що в умовах натурального і слабопродуктивного селянського господарства потрібна велика робоча сила, чим і зумовлені, з одного боку, висока популяція селянських сімей, а з другого – родинні об'єднання у формі розширених сімей, які ведуть спільне господарство. Характерними особливостями великих нерозділених сімей були колективна праця, колективне використання продуктів виробництва і колективне користування всім сімейним майном.

Важливу роль у складанні принципів спільного проживання великої родини відігравав характер внутрісімейних відносин. Внутрішньосімейні зв'язки базувалися на принципі патріархальності і авторитативності, що знаходило свій вияв у безперечній слухняності жінкою чоловіка, а дітьми – батьків. Главою родини був батько (дід) – природний старшина роду. Його вказівки, прохання і поради виконувались беззаперечно. По смерті батька главою (“газдою”) ставав старший син, а його дружина ставала головною особою по лінії жіночого господарства (“газдинею”). Всі брати мали однакове право на спільне рухоме і нерухоме майно (землю, будівлі, сільськогосподарський реманент, худобу та інше). Незначна частина “свого” майна була у кожної шлюбної пари, перш за все – посаг жінки. Загальним же майном, як уже сказано, розпоряджався газда – глава сім'ї. Він здійснював купівлю-продаж, давав завдання і розподіляв членам сім'ї роботу, репрезентував родину в сільській общині і в юридичних справах.

В умовах натурального способу ведення господарства у період феодалізму патріархальні сімейні устої залишались тривалий час незмінними, а авторитет глави сім'ї – непохитним.

З проникненням на село капіталістичних відносин, сімейно-родинні зв'язки поступово втрачаються, зникає патріархальний порядок у сім'ї, а з ним і непорушний авторитет глави родини, який тримався віками. І хоча в цей період ще досить часто зустрічаються великі нерозділені сім'ї, але вже в основному – з причин економічного характеру (неможливість вести самостійно господарство і обмеженість матеріальних засобів для побудови нової хати).

Особливості структури великої сім'ї, її чисельність, характер трудової діяльності і внутрісімейних відносин значно вплинули на планування житла і функціональне використання окремих його частин. Слід підкреслити, що основна частина атрибутів житла індивідуальної сім'ї повторюється і в житлі великої сім'ї. У той же час деякими своїми атрибутами велика родина відрізняється від малої, що знайшло свій вияв і в окремих формах житла, і в способах використання для окремих будівель і приміщень.

На Закарпатті, як і повсюдно в Українських Карпатах, форми житла великої нерозділеної сім'ї здебільшого були ідентичні формам житла малої сім'ї. Хата складалася з однієї житлової кімнати, сіней і комори (хата+сіни+комора). Тому, єдине опалюване приміщення (хата, хижа) було головним для проживання всієї родини. У ньому збиралися всі члени родини під час сімейних і релігійних свят та обрядів, у неділю, тут в основному і спали взимку. Проблема спання взимку (особливо, коли кількість членів сім'ї була значною) завжди залишалася актуальною. Адже в єдиній спальній кімнаті знаходилось здебільшого одне ліжко (або одна лежанка-піл). На ліжкові, як правило, спали сімейні старшини (батько з матір'ю). На лежанці могли спати і дві шлюбні пари з дітьми. Якщо таких пар було декілька, вони розміщались по різних кутах хати, на переносних, збитих з дощок лежаках або й просто на землі, на яку стелили сіно або соломку. В теплі зимові дні окремі, як правило, молоді шлюбні пари спали у хліві або в коморі. Там же іноді спали і фізично міцні підлітки та юнаки¹⁰¹.

Необхідно мати на увазі, що розміри житлової кімнати часто залежали не тільки від економічної спроможності власників, але і від кількості членів сім'ї. При великій родині вони становили 5х6, 6х6 м, тобто площа власне житла дорівнювала 30 м², а іноді і більше. Такі, побільшені, площі житлового простору не змінювали, по суті, його внутрішнього планування і функціонального використання окремих частин. Вони залишались такими ж, як і в житлі індивідуальних сімей. Таким чином, у більшості випадків використання хати для проживання у ній індивідуальних або розширених родин було ідентичним. У літній час житлова кімната, як основне спальне приміщення, значно розвантажувалась. У ній переважно залишались на ніч старі, діти, хворі, породілі. Інші члени великої родини спали хто де: у stodoli, сіннику, на оборозі, в хліві, на галереї, у полі тощо.

У кінці XIX – на початку XX ст. значно змінюється функціональне використання трикамерного житла класичного плану (хата+сіни+комора). Комора поступово перетворюється у другу житлову кімнату, а сіни – в кухню, у

зв'язку з чим розширюються функції всіх трьох камер. Внаслідок цього збільшуються як площі для снання, так і кількість постійних спальних камер. Таке використання приміщень для житла становить модифіковану форму, що входить у побут з кінця ХІХ – початку ХХ ст. по всьому досліджуваному регіону. Варто відзначити, що аналогічне використання камер хати здійснювалось й індивідуальними сім'ями, які склалися з однієї подружньої пари та їх дітей. Крім житлової кімнати, постійним місцем для снання стає комора, яка згодом перетворюється в другу, буденну, житлову кімнату. Комора, в яку поміщають ліжку, використовувалась для снання однієї з шлюбних пар. Функція складання окремих речей, зокрема одягу, на деякий час за коморою залишається. Але вже з 20-х років ХХ ст. проходить перерозподіл між деякими функціями, зокрема щодо снання: між житловою кімнатою (вона стає святковою) і колишньою коморою (вона перетворюється у житлову кімнату). Старі батьки (або одна з шлюбних пар) переходять у колишню комору (“малу хижу”) – вона стає опалюваним помешканням, а більша кімната використовується для снання наймолодшої шлюбної пари до народження дитини. Після народження дитини вона перебиралася в кухню або буденну кімнату. За великою кімнатою залишається функція прийому гостей, проведення сімейних свят і обрядів тощо. Розширюються і функції колишніх сіней, які поступово перетворюються на кухню. Крім іншого, цей простір якнайповніше починає використовуватися для снання, в ньому поміщають одне ліжку, а часто і ладу-скриню зі спинкою, яка служить не тільки для зберігання одягу, але і для снання. Таким чином, в опалюваних сінях-кухні знаходилось два спальні місця. Тут найчастіше спали старі і діти¹⁰².

Доки ж не відбувся процес перетворення комори в друге житлове приміщення, а сіней у кухню, єдиний опалюваний простір залишався центральним і головним приміщенням для проживання всієї родини. Холодні комора і сіни були підсобними приміщеннями, головним чином для зберігання одягу, продуктів харчування, посуду та ін.

Таким чином, індивідуальна і розширена сім'ї мешкали в хатах, планування і функціональне використання окремих просторів і частин житлового приміщення яких майже не відрізнялися. Різниця могла бути в загальних розмірах житла (більша площа житлового приміщення розширеної сім'ї), розширенні функції окремих приміщень (комори і сіней, які використовуються і для снання), додатковому використанні площі житлового приміщення для сну. Все це значною мірою допомагає зрозуміти зв'язок між типом житла і формою сім'ї, вплив форми сім'ї на загальний розвиток житла.

Слід мати на увазі і той факт, що у багатьох випадках кількість членів розширеної сім'ї могла і не перевищувати кількості членів індивідуальної сім'ї. Адже у Закарпатті відомо чимало багатодітних індивідуальних сімей, коли кількість членів досягала 12-16 осіб. Такий же приблизно середній коефіцієнт і розширених сімей. Баланс був зумовлений поділом родини в кожному поколінні, тобто індивідуальна сім'я з часом, після одруження синів, перетворювалась у розширену, а остання згодом розпадалася на індивідуальні сім'ї. Цей процес був безперевним і в модифікованій формі, як уже говорилося, дійшов у багатьох сільських поселеннях до наших днів, коли після одруження сина, рідше двох синів, він залишається на певний час (і навіть тоді, коли з'являються свої діти) у хаті батьків. Таким чином, традиція пристосування трикамерної хати для проживання в ній як індивідуальної, так і розширеної родини, вироблялась віками, що знайшло свій прояв у задоволенні житлових потреб обох форм сім'ї.

Крім вказаних особливостей проживання розширених родин у хатах традиційного планування, на Закарпатті і в Українських Карпатах в цілому на досліджуваний період зустрічалися і особливі форми житла великих нерозділених сімей. Це в першу чергу гуцульські замкнуті двори – гражда (“гражда”, “хата з граждами”, “хата в граждах”, “хата з брамою”, “хата в брамах”).

Гуцульська гражда в кінці XIX – на початку XX ст. являла собою, на нашу думку, вже реліктову форму будівництва і однією з суттєвих причин її консервації були саме залишки древніх форм родинних інститутів – великих

нерозділених сімей. Садиба, як сказано вище, становила комплекс житлових і господарських будівель, проміжки між якими заповнювались високою зрубною стіною – граждою. Таким чином, забудова утворювала єдину архітектурно-конструктивну, замкнуту по периметру споруду, що зовні нагадує невелику дерев'яну фортецю. Гражда є однією з загадок культури і побуту гуцулів, як і чимало інших ділянок гуцульської етнографії, і вимагає, особливо в плані генезису, найретельнішого дослідження. Перед цим ми звернули увагу лише на окремі риси, що підтверджують дуже давній характер цього типу будови, а саме: загальний архаїчний вигляд, загальна архітектурно-будівельна оборонна концепція, подібність до житлових комплексів замкового будівництва загальноєвропейських країн та Древньої Русі. До давніх рис слід віднести і характер проживання в ній розширених сімей, які саме на цій території найдовше зберігали древні форми сімейно-родинних відносин. Розгалужена система приміщень гражди задовільняла навіть найрозгалуженіші гуцульські сім'ї щодо спільного проживання, зокрема спання. Головна будова комплексу – житло – складалося з двох, здебільшого тотожних за площею, приміщень (“лівачки” і “правачки”), розділених широкими сіньми (“сіни”, “хороми”). Площа сіней дорівнювала приблизно площі окремого з житлових приміщень, тобто 20-25 м². В обох кімнатах знаходились печі (спочатку курні, з другої половини XIX ст. – напівкурні), тому обидві кімнати, зрозуміло, найповніше використовувались для сну. Щоправда, одна з кімнат носила святковий, репрезентативний характер. Інша була буденною. В кожній з кімнат знаходилося ліжко або лежанка. Крім кімнат, для спання служили комори, які гуцули називають клітьми. В окремих замкнутих садибах нами зафіксовано від 1 до 4 клітей. Якщо їх було чотири, дві кліті прилягали безпосередньо до житлових приміщень (з торцевих боків кожної кімнати), а дві – з торцевих боків хліва. Таким чином, в гуцульських граждах, в окремих випадках, без особливих ускладнень могло проживати 5-6 і більше родинних подружніх пар. Якщо врахувати високу популяцію у гуцулів, цілком логічно допустити, що в гражді одночасно могла знаходитися і проживати значна

кількість членів родини (до 30 і більше осіб), хоча, за нашими польовими матеріалами, фіксуються сім'ї до 24 осіб. У суворі зими всі члени гуцульської сім'ї розміщались у двох житлових кімнатах, іноді одна з подружніх пар могла спати і в сінях, які були тут порівняно теплим приміщенням: з двох боків, з боку кожної з кімнат, до сіней прилягали печі, з третього боку – хлівці для овець. Слід мати на увазі і таку форму гуцульського господарства, як зимівки, які з тимчасових жител згодом перетворювалися на постійні оселі, куди з сім'єю переселявся один із синів, як правило, старший¹⁰³.

Особливу форму житла великої сім'ї становили декілька житлових будівель в одному дворі. Комплекс складався з головного будинку (хати, хижі) і декількох менших будівель – клітей. В головній будові двору жив глава родини з дружиною, інші члени сім'ї збирались сюди тільки для приймання їжі, проведення сімейних свят і обрядів. Такі комплекси спостерігались у ряді сіл Закарпаття ще і в 40-і роки ХХ ст., але це були вже дрібні індивідуальні господарства родичів за батьком, які вели розділене господарство. Подібні форми житла розширених сімей, як зазначалося, широко фіксувались ще в першій половині ХІХ ст. Зокрема, на 1837 рік тип сімей-дворищ був поширений у русинів (українців) Спіського, Шариського і Земплинського комітатів (сучасна Східна Словаччина). Житло тут складалося з головної будівлі і кількох менших побічних хижок, які були для чисельних шлюбних пар необхідними комірчинами (“комурками”)¹⁰⁴. Головна житлова будова у плані являла собою трикамерне житло, ідентичне житлу малої сім'ї. Це ж стосується і функціонального використання як житлової кімнати та її окремих частин, так і сіней та комори. Побічні житла окремих шлюбних пар (“комурки”, “кліті”) були холодними, неопалюваними однокамерними будівлями, призначеними для снання окремих подружніх пар і складання різноманітних особистих речей.

Ми підійшли до розгляду типу ще однієї сім'ї і відповідних їй форм житла. Крім житла індивідуальних і розширених сімей, на Закарпатті зустрічались й інші форми, які мали свої особливості у плануванні, використанні окре-

мих приміщень тощо. Виникнення їх було зв'язане з особливостями соціально-економічних відносин, зокрема з поділом великих сімей і їх майна.

Зрозуміло, що в селі не могло бути загальним явищем наявність тільки індивідуальних або розширених сімей. На певному етапі велика сім'я розпадалася на індивідуальні сім'ї, а ті, в свою чергу, через деякий час, перетворювались у розширені сім'ї. Таким чином, при розпаді великої сім'ї утворювалась своєрідна форма розділеної сім'ї, яка являла собою перехідну ланку між розширеною й індивідуальною родиною. За звичаєвим правом, все майно великої сім'ї ділилося лише між чоловічими потомками за принципом поділу на однакові частини. Але при цьому не враховувалась кількість членів сімей, які відокремлювались (в одному випадку їх могло бути 3-4, в другому – 5-6, в третьому 7-8 і т. д.), тому виникала майнова диференціація. При поділі сімей ділилась не тільки частина землі за селом (*extravilana*), але і садиба (*intravilana*), в тому числі двір з будовами. Відповідно до Терезіанського урбарія (1767-1775 рр.) *intravillana* (кметское место) дорівнювала одній ниві або одному гольду (0,5746 га). Як підкреслювалося, урбарій чітко визначав площі, відведені під поселення, за межами яких будуватися було заборонено. Тому нові двори виникали в основному за рахунок дроблення внутрішнього наділу (садибної ділянки) у поздовжньому або поперечному напрямку. При сегментації двору і всієї ділянки у поздовжньому напрямку (коли він був широким) розділені сім'ї вибудували хати в ряд вздовж дороги, біля батьківської хати. При поділі садиби у ширину, хати родичів (переважно одружених братів) розташовувались одна за одною у глибині садиби, у міру відокремлення все нових сімей. Між такими хатами родичів часто виникали короткі вулички. Розвиток капіталістичних відносин прискорив збіднення більшої частини селян, породив проблему “земельного голоду”, у зв'язку з чим активізувався процес подрібнення садибних ділянок і загального ущільнення поселень. Кадастральні карти 50-60-х років XIX ст. фіксують чимало прикладів, коли на колись спільній садибі виділяються все нові і нові двори розділених братів. Конкретне вирішення планування і функціонального вико-

ристання хат розділених сімей у період капіталізму багато в чому залежало від економічних можливостей кожної сім'ї, хоча типологічні риси таких хат були схожі з рисами жител як індивідуальних, так і розширених родин. Тому і функціональне використання окремих приміщень і частин будинку було аналогічним.

При розділенні сімей нерідко зустрічались випадки, коли такі сім'ї протягом певного часу після розділення не мали можливості вибудувати самостійну хату. В цих випадках виникали різні форми житла розділених родин і відповідно – різні форми проживання таких родин у спільному дворі. Найпоширенішою формою співжиття таких родин були довгі хати, окремі зразки яких фіксувалися до середини ХХ ст. у західній частині Закарпаття. Така хата являла собою довгий ряд будівель, які щільно прилягали одна до одної (а часто і конструктивно з'єднувались між собою) і були накриті спільним дахом. Найчастіше на означення такого житлово-господарського комплексу вживались назви “довга хата”, “довга хижа”, “дуфлована хижа”, “дупля”, “хата під одним підбоєм”. Такі будівельні комплекси могли виникати як одночасно, так і внаслідок послідовних прибудов у зв'язку з виділенням нової сім'ї. Експедиція Інституту етнографії АН СРСР у 1946-1947 рр. зафіксувала такий будинок у с. Лубня Великоберезнянського району Закарпатської області¹⁰⁵. Довжина його була приблизно 50 м. У будівлі було три житлових приміщення, які чергувалися з господарськими. Обличчям до фасаду житла зліва направо були розташовані: хлів-стодола-сіни-хата-комора-хата-хлів-сіни-хата.

Найчастіше зустрічались довгі хати, які належали двом розділеним сім'ям (старі батьки залишалися на половині одного з одружених синів). Вони зводилися спільними зусиллями цих сімей на час або після розділення, або ж до старої частини добудовувалась нова частина. У будівельно-конструктивному відношенні такі споруди являли собою ніби подвоєні житла індивідуальної сім'ї під спільним дахом, тільки значно довші. Тому, щодо планування, такі будинки здебільшого відзначались строгою симетрією. Звичайна кількість і величина окремих приміщень цих споруд значно залежали від матеріальної

спроможності забудовників та чисельності їх родин, тож планувальні рішення могли бути різними – більш і менш складними (хата+сіни+комора+ хата+сіни+комора; хата+сіни+комора+хата+сіни; хата+сіни+хата+сіни і т. д.). Зрозуміло, якщо в одному ряду з житлом знаходились ще й господарські будівлі, то такий будинок мав розгалужену систему приміщень (хата-сіни-комора-стодола-хлів-хата-сіни-комора; часто хлів і стодола і надалі залишалися для всієї сім'ї спільними). Кожна сім'я мала свій окремий вхід у хату, у вилючних випадках вхід у будинок був спільним для обох сімей (коли вони ще певний час жили у старій хаті батьків). У житлі кожної з двох сімей були окремі самостійні печі, що є однією з суттєвих ознак існування окремої сім'ї¹⁰⁶.

У західних районах Закарпаття (Великобerezнянський, Перечинський, Ужгородський) відомі і довгі хати, в яких у відокремлених приміщеннях проживали три окремі сім'ї родичів, здебільшого розділені брати. Такі будівлі являли собою у плані ніби потроєні хати індивідуальних сімей. Кожне із жител трьох сімей складалося з житлової кімнати і сіней та однієї комори, що належала родині старшого брата, з яким залишилися старі батьки. Житла, в яких мешкало б більше, ніж три сім'ї у одній довгій будові і під спільним дахом, у сільських поселеннях Закарпаття не виявлені, хоча в м. Ужгороді нами зафіксовано довгу хату кінця XIX ст. з чотирма окремими входами з головного фасаду – в ній проживали чотири розділені сім'ї родичів. Кожна з відокремлених житлових одиниць складалася із вступного приміщення і одного помешкання¹⁰⁷. Таким чином, матеріали з міст і містечок (наведений приклад з Ужгорода) свідчать, що головною причиною виникнення довгих хат у період капіталізму як однієї з форм спільного проживання в одному дворі двох або декількох розділених сімей родичів були економічні фактори – нестача землі для самостійного будівництва і обмежені матеріальні засоби для спорудження окремою родиною своєї хати.

На досліджуваній період зафіксовано чимало випадків, коли розділені сім'ї упродовж певного часу, іноді кількох років, змушені були жити в одній хаті з традиційним плануванням (хата+сіни+комора); у кращому випадку, коли

відбулася дальша еволюція житла (виділення другої житлової кімнати, перетворення сіней у кухню), одна сім'я жила в одній кімнаті, друга – в іншій, батьки – в кухні¹⁰⁸.

Щодо внутрішнього планування та функціонального використання окремих частин житло розділених родин майже не відрізнялось від житла індивідуальних або розширених сімей. Різниця полягала в тому, що кожна розділена сім'я готувала і харчувалася вже окремо, тобто в хаті могло знаходитися дві і більше печей, залежно від кількості розділених одиниць (печі чи шпори поміщалися, крім великої кімнати, в колишній коморі і кухні).

Важливим диференціюючим атрибутом розділених родин був стіл: кожна з них, як підтверджують польові матеріали, мала свій стіл, за яким збиралась для приймання їжі. У той же час під час родинних і релігійних свят окремі розділені сім'ї збиралися разом у великій кімнаті, особливо, якщо були живі їхні батьки.

Проблема зв'язку між формами сім'ї і формами житла – складна і багатогранна, тому вона заслуговує на подальші дослідження.

* * *

Народне житло Закарпаття належить до типу загальнокарпатського рубленого будинку. У способах зведення стін, стелі, даху, використанні будівельних матеріалів, конструктивних деталях, плануванні, будівельній термінології воно має чимало спільного не тільки з народним будівництвом українців та інших народів Карпат, але й з будівельною культурою інших регіонів України – Поділля, Волині, Полісся, Наддніпрянщини, а також сусідніх Словаччини, Угорщини, Румунії, Польщі, Чехії (Моравія), а окремі спільні риси – й з народним житлом білорусів, росіян, німців.

У народному житлі Закарпаття XIX – початку XX ст. зустрічались ще й окремі архаїчні риси (відсутність фундаменту, зарублення кутів у чашу, залишки волокових вікон, трапецієподібні двері на бігунах, курні печі тощо).

Незважаючи на посилення диференціації селянства у період проникнення в село капіталістичних відносин (у заможних селян ускладнюється планування житла, знаходять застосування нові будівельні матеріали – цегла, черепиця; збільшуються розміри хати, натомість, у бідних житло за всіма параметрами відстає у своєму розвитку, а подекуди доходить до дегенерації форми), селянська хата зберігає свої традиційні риси у плануванні, влаштуванні інтер'єру, техніці і прийомах її будівництва, архітектурних і конструктивних деталях, загальних розмірах і зовнішньому виглядові. Це особливо стосується гірських районів Гуцульщини, Бойківщини і Лемківщини.

За характером планування виділялося три типи житла: двокамерне хата+сіни, двокамерне хата+кліть, трикамерне хата+сіни+комора. Двокамерне житло, що складалося з теплої кімнати і холодних сіней, виникло, як і в інших українських землях, шляхом влаштування до однокамерного житла навісу перед входом до нього, до якого згодом добудовують з трьох боків стіни; він перетворився у вхідний простір – сіни. Цей тип планування довгий час побутував поряд з переважаючим трикамерним житлом. У кінці XIX – на початку XX ст. двокамерні житла належали найбіднішим верствам селянства і зустрічалися по всьому регіону, особливо на Бойківщині, бойківсько-лемківському пограниччі і Лемківщині. Тип двокамерного житла, що складався з кімнати і комори з окремими входами в кожне приміщення з боку галереї, в інших областях України не зустрічався. Локалізований він у рівнинно-передгірній зоні східної частини Закарпаття, в прикордонній смузі з північною Румунією і північно-східною Угорщиною. Трикамерне житло, яке складалося з опалюваного приміщення, холодних сіней і комори, утворювалося різними шляхами: шляхом прибудови комори до сіней або кімнати двокамерного житла; шляхом з'єднання простору між поруч розташованим однокамерним житлом і кліттю; шляхом сегментації сіней двокамерного житла. Окремий шлях зведення пройшло житло у гуцульських граждах – внаслідок зближення клітей з сіньми-хоромами, що були основним житловим і виробничим осередком і великі розміри якого та назва вказують на первісне чільне, а не другорядне значення.

Кожний із цих шляхів мав свої регіональні особливості. Різноманітність локальних варіантів не усуває загальної єдності народного житла всіх етнографічних груп українського населення краю, а також його спільності з народним житлом інших етнографічних районів України.

Трикамерне житло стало основою подальшого розвитку сільського будинку, зокрема в 20-30-і і 40-70-і роки ХХ ст.

У 30-40-і роки ХХ ст. на Закарпатті ще переважали видовжені хати з традиційним плануванням, в яких, щоправда, сіни були перетворені на кухню, а комора – в друге житлове помешкання. Подальший розвиток проходив шляхом сегментації житлового приміщення, яке утворилося з комори, на дві частини, менша з яких використовувалась як комора, більша – як житло. Такі будинки мали напіввідкриту галерею вздовж головного фасаду, ширина якої майже завжди дорівнювала ширині комори.

У 50-і, а особливо – у 60-і роки планування житла ще більше ускладнюється. Галерея перетворюється у декілька господарських приміщень, як правило, комору, кухню і веранду, а на місці колишніх кухні і комори утворюються житлові кімнати. Порядок розташування підсобних і житлових приміщень у процесі перепланування житла визначається головним чином смаком господаря, розміром сім'ї, а також матеріальними можливостями. Звідси – багатоманітність планувальних варіантів сільських будинків Закарпаття в останні десятиріччя.

За останні двадцять-тридцять років у сільській місцевості з'явилися багато будинків мансардного типу. Ці нові для села типи житла особливого поширення набули у гірських районах, де значна кількість опадів спонукає народних майстрів робити високий дах з крутими схилами. У зв'язку з влаштуванням високого двосхилого даху утворюється досить значний горищний простір, який використовується під житлові кімнати.

Великі зміни відбулися в конструкції стін. Крім традиційної – зрубної, з'явилася нова – каркасна, поширена здебільшого в гірських районах.

У передгір'ї та низовині з 20-х років вже переважали хати з саману, у 50-і роки саманну кладку чергували з цегляною, з 70-х років набули поширення житла зі стінами з цегли.

В останні десятиріччя зникло солом'яне покриття хат і господарських будівель. В той же час трималася традиція (переважно у бойків і гуцулів) покривати житла дранкою чи гонтом, хоча і в гірських районах вже переважають черепичні, шиферні чи залізні дахи трьох основних форм: чотирискхилі, двосхилі, двосхилі з усіченими зверху фронтонами. Останні зустрічаються рідше.

Великі зміни торкнулися інтер'єру житла. У ньому майже відсутні традиційні меблі. Сучасні сільські будинки обладнані меблевими гарнітурами фабричного, переважно закарпатського виробництва. Почерпнутим з народних традицій є використання в інтер'єрах сучасного сільського житла кольорових тканин, рушників, керамічних виробів.

ПРИМІТКИ

1. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов //Восточнославянский этнографический сборник. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – с.31.

2. Архів автора (далі А А.). Польові дослідження 1973 р.

3. А А. Польові дослідження 1973-1980 рр.

4. При стихійному лихові у с. Княгиня Великоберезнянського району – сильному зсуві, що стався тут у 1973 р., ми спостерігали таку картину: на місці зсуву вальково-цегляний будинок розсипався одразу, а старовинна зрубна хата з випусками брусів на кутах посунулася з землею метрів 30, не розсипалася, а лише злегка перекошилася.

5. А А. Польові дослідження 1977 р. – Зошит № 2.

6. А А. Польові дослідження 1972-1979 рр.

7. А А. Польові дослідження 1975, 1977 рр.

8. А А. Польові дослідження 1974, 1978, 1979 рр.

9. Косміна Т. В. Сільське житло Поділля кінця XIX-XX ст. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 106-158.
10. А. А. Польові дослідження 1972 р.
11. Хата виявлена автором під час експедиції на Гуцульщину, а в 1973 р. перевезена в Ужгород і встановлена в експозиції Закарпатського музею народної архітектури і побуту. – Див. Інформацію про хату в ж. “Народна творчість та етнографія”. – 1976. – № 3. – С. 101-102.
12. А. А. Польові дослідження 1977 р.
13. А. А. Польові дослідження 1969-1974 рр.
14. А. А. Польові дослідження 1976 р. – Зошит № 1.
15. А. А. Польові дослідження 1972-1977 рр. – Зошит № 1, 2, 3.
16. А. А. Польові дослідження 1969-1980 рр. – Зошити № 1, 3, 4.
17. Vladimír Sičynský. Drevěné stavby v Karpatské oblasti. – Praha, 1940. – С. 57-58, 70-71, 75-76.
18. А. А. Польові дослідження 1969-1980 рр. – Зошит № 1-4.
19. А. А. Польові дослідження 1972 р. – Зошит № 2.
20. А. А. Польові дослідження 1972-1980 рр. – Зошит № 2-4.
21. А. А. Польові дослідження 1972-1980 рр. – Зошит № 2-4.
22. А. А. Польові дослідження 1969-1980 рр. – Зошит № 1-4.
23. А. А. Польові дослідження 1969-1980 рр. – Зошит № 1-4.
24. Бломквист Е. Є. Названа праця. – С. 103-116.
25. Сополіга Мирослав. Народне будівництво українців Східної Словаччини //Науковий збірник музею української культури в Свиднику. – Т. 7. – Свидник, 1976. – С. 387-480.
26. Беларуское народное жылле. – Мінск: Наука і тэхніка. 1973. – С. 41-54.
27. Драгун В. И. Народное жилище венгров Закарпатья XIX-XX веков: Автореферат кандидатской диссертации. – М., 1975. – С. 16-18.
28. А. А. Польові дослідження 1976 р. – Зошит № 1.
29. А. А. Польові дослідження 1968-1980 рр. – Зошит № 1-4.

30. А. А. Польові дослідження 1974-1976 рр. – Зошит № 1.
31. А. А. Польові дослідження 1969, 1976, 1978 рр. – Зошит № 1-4.
32. А. А. Польові дослідження 1972, 1976, 1977, 1978 рр. – Зошит № 1, 3, 4.
33. А. А. Польові дослідження 1979 р. – Зошит № 2.
34. Бломквист Е. Э. Названа праця. – С. 119.
35. А. А. Польові дослідження 1976 р. – Зошит № 1.
36. А. А. Польові дослідження 1972 р. – Зошит № 1.
37. А. А. Польові дослідження 1970 р. – Зошит № 1.
38. А. А. Польові дослідження 1976 р. – Зошит № 1.
39. А. А. Польові дослідження 1970-1976 рр. – Зошит № 1.
40. А. А. Польові дослідження 1968-1980 рр. – Зошит № 1-4.
41. А. А. Польові дослідження 1970-1976 рр. – Зошит № 1.
42. А. А. Польові дослідження 1972, 1974, 1977, 1979 рр. – Зошит № 1, 2.
43. А. А. Польові дослідження 1968-1980 рр. – Зошит № 1-4.
44. Беларускае народнае жылле. – С. 36.
45. А. А. Польові дослідження 1968-1980 рр. – Зошит № 1-4.
46. А. А. Польові дослідження 1969-1980 рр. – Зошит № 1-4.
47. Народна архітектура Українських Карпат XV-XX ст. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 70.
48. Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 167.
49. Юрченко П. Г. Народное жилище Украины. – М., 1941. – С. 11.
50. А. А. Польові дослідження 1968-1978 рр.
51. Бломквист Е. Э. Вказана праця. – С. 135.
52. Записки Юго-Западного Российского географического общества. – Т. III. – 1884. – С. 177.
53. Szuchiewicz W. Huculszyna. T. I. – Lwow, 1909. – С. 134-135; Sičynškyj V. Dřevěne stavby v Karpatské oblasti. – С. 54.
54. Szuchiewicz W. Вказана праця. – С. 134-135.

55. А А. Польові дослідження 1969,1972, 1977 рр.
56. Гошко Ю. Г. Народное зодчество в Украинских Карпатах //Карпатский сборник. – М., 1976. – С. 39-45.
57. Самойлович В. П. Українське народне житло. – С. 9.
58. Сополига Мирослав. Просторальне планування та внутрішня характеристика народного житла в області північно-східної Словаччини. – С. 122.
59. А А. Польові дослідження 1969-1979 рр.
59. Бломквист Е. Э. Вказана праця. – С. 138.
60. Токарев С. А. Североукраинская экспедиция 1945 г. – Институт этнографии: Краткие сообщения. – П.,1947. – С. 30.
61. Самойлович В. П. Вказана праця. – С. 9.
62. Там же. – С. 9.
63. А А. Польові дослідження 1972-1973 рр. – Зошит № 1.
64. Бломквист Е. Э. Вказана праця. – С. 137.
65. Бломквист Е. Э. Вказана праця. – С. 138.
66. Moszynskyj К. Вказана праця. – С. 551.
67. Бломквист Е. Э. Вказана праця. – С. 141.
68. Харузин А. Славянское жилище в северо-западном крае. – Вильно, 1907. – С. 436.
69. Frolec V. Kulturni vztahy v lidovém Stavitelstvi v Karpatech //Slovensky narodopis. – 1968. – Č. 2. – С. 175-185.
70. А А. Польові дослідження 1972-1979 рр.
71. Кашуба М. С. Типы народного жилища Югославии в XIX в. //Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. – С. 129.
72. Симоненко І. Ф. Вказана праця. – С. 89-92.
73. А А. Польові дослідження 1970-1976 рр.
74. А А. Польові дослідження 1969-1975 рр.
75. А А. Польові дослідження 1974-1976 рр.
76. А А. Польові дослідження 1969-1971 рр.

77. Згадані житла знаходяться в експозиції Закарпатського музею народної архітектури і побуту.

78. А. А. Польові дослідження 1968-1981 рр.

79. А. А. Польові дослідження 1968-1981 рр.

80. А. А. Польові дослідження 1968-1971 рр.;

81. Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – С. 166-168; Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження; Народна архітектура Українських Карпат. – С. 110-123; V. Sičynskij. Drěvěne stavby Karpatské oblasti. – С. 63-67, 71-72, 76-77; Тамара Касміна. Народне житло Поділля; Федір Вовк. Студії з української етнографії та етнології... та інші.

82. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки. – С. 224; Типы сельского жилища. – С. 167.

83. А. А. Польові дослідження 1969-1978 рр.

84. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов.

85. Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. – С. 167 та інші.

86. А. А. Польові дослідження 1970-1976 рр.

87. Народна архітектура Українських Карпат. – С. 113.

88. А. А. Польові дослідження 1968-1978 рр.

89. K. Moszynsky. Kultura Ludowa slowian. – С. 521.

90. А. А. Польові дослідження 1968-1976 рр.

91. А. А. Польові дослідження 1972, 1977, 1979 рр.

92. А. А. Польові дослідження 1968-1976 рр.

93. А. А. Польові дослідження 1968, 1969, 1971 рр.

94. А. А. Польові дослідження 1968-1987 рр.

95. А. А. Польові дослідження 1968-1978 рр.

96. Бойківщина. – С. 181-182.

97. А. А. Польові дослідження 1968-1978 рр.

98. А. А. Польові дослідження 1968-1978 рр.

99. Bindermann H. Die Ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte. – Innsbruck, 1862; J. Pič. Rodový byt na Slovensku a v Uher-ské Rusi // Časopis Českeho musea, 1878; Іван Франко. Карпатські Бойки і їх родинне життя //Перший вінок: Жіночий альманах. – Львів, 1887, – С. 217-230; В. Охримович. Про родову спільність у Скільських горах //Народ. – Львів, 1890. – № 7. – С. 85-91; він же: Про останки первісного комунізму у бойків-верховинців у Скільським і Волинським судовім повіті //Записки НТШ, 1899. – Т. 31-32. – С. 1-16; М. Зубрицький. Велика родина в с. Мшанці Старосамбірського повіту //Записки НТШ, 1906. – Т. 73. – С. 119-124; И. Ф. Симоненко. Пережитки патронимии и брачные отношения украинцев Закарпатской области //Советская этнография, 1947. – № 1 – С. 75-83; М. П. Тиводар. Залишки великої сім'ї на Закарпатті //Народна творчість та етнографія, 1967. – № 2. – С. 67-68 та інші праці.

100. Jan Botik. Obydlia rozšírených rodin v Hontě //Slovenský narodopis. – 1969. – 1 (XVII) – С. 53-94.

101. А А. Польові дослідження 1968-1978 рр.

101. А А. Польові дослідження 1968-1978 рр.

103. А А. Польові дослідження 1972, 1977, 1979 рр.

104. Das Ausland. Ein Tagblatt, 1837. – № 93.

105. Симоненко І. Ф. До історії сімейної общини на Закарпатті //Матеріали з етнографії і художнього промислу. – Вип. I. – К., 1954. – С. 8.

106. А А. Польові дослідження 1968-1970 рр.

107. А А. Польові дослідження 1973 р.

108. А А. Польові дослідження 1968-1974 рр.

РОЗДІЛ V ГОСПОДАРСЬКІ БУДІВЛІ ТА МАЛІ АРХІТЕКТУРНІ ФОРМИ

1. ГОСПОДАРСЬКІ БУДІВЛІ

Важливою й невід’ємною частиною селянської садиби є будівлі господарського призначення. Заняття населення Закарпаття в минулому переважно сільським господарством (вирощування зернових культур, розведення великої рогатої худоби, дрібних тварин і домашньої птиці) зумовило появу відповідних приміщень та будівель, які охороняли тварин від негоди, служили місцем зберігання кормів і харчів, їх обробки, місцем складання знарядь праці, різних побутових речей тощо.

За функціональним використанням господарські будівлі на Закарпатті можна поділити на такі групи: будівлі для збереження зерна і продуктів харчування; будівлі для утримання худоби й птиці; споруди для обробки зернових культур і зберігання кормів; будівлі малих архітектурних форм. Ми не включаємо сюди виробничі споруди – млини, сукновальні, кузні, пилорами, греблі тощо, оскільки вони становлять окрему ділянку народного будівництва і структурно не зв’язані з селянською садибою.

Найпоширенішими будівлями для утримання свійських тварин, а разом з тим взагалі найпоширенішими видами господарських будівель на Закарпатті були хліви (“хлів”, “стайня”, “шталів”), які водночас є і найстародавнішими за походженням. У більшості випадків у Перечинському, Ужгородському, Великоберезнянському, Воловецькому, західній частині Міжгірського, а спорадично в Мукачівському, Свалявському, Іршавському районах хлів будували під одним дахом із житлом¹. У старіших будовах він знаходився безпосередньо за сіньми чи коморою, а в будовах кінця XIX – початку XX ст. його розташування переносять на кінець будівлі – за стодолю. У більшості ж районів хлів будували окремо від житла. У розміщенні його можна виділити два варіанти. Перший, переважаючий, коли хлів розміщався в одному блоці під спільним дахом зі стодолю (“пелевня”, “стодола”, “боїще”). Другий – коли

він будувався окремо. У заможних селян в одному окремо розташованому блоці могло знаходитися два хліви (окремо для корів і коней)².

Слово “хлів”, як назва приміщення для утримання худоби, найбільш уживане на Закарпатті, зокрема в низинних і передгірських районах, а в гірських поряд з ним вживалися назви “стайня”, у гуцулів – “шталів”³. У хлівах утримували здебільшого корів і коней, але часто відводили в них і окремі кутки (“кутець”) для свиней, кіз чи овець (“загородки”). Невеликі за розміром хліви, які будувалися окремо і в яких утримували свиней чи кіз, називалися “хлівча”, “кутець”, “куча”, “стаєнка”. Для овець відводили “притули” за хатою (“дах на вівці”, “шталовик”). Вони мали окремі зрубні стіни, але були під спільним дахом з житлом, який на місці переходу від житла до притулу заломлювався, ставав менш крутим і спадистим (дах із заломом). У гуцульських садибах притули добудовувались щільно до житла з одного (здебільшого північного), іноді двох і навіть трьох боків.⁴

Будівельні матеріали і будівельна техніка, що вживалися при зведенні хлівів, були ті ж, що й при спорудженні житла, однак гіршої якості, а зведення зрубу і обробка стін не досягали такої майстерності та вміння, як при будівництві хат.

З будівельних матеріалів використовували – у низинних і передгірних районах – найчастіше бук, рідше дуб, ясен, вільху, тополлю, осику, у гірських районах – ялину і смереку⁵.

У зв'язку з тим, що при будівництві хлівів часто використовувалось нерівне дерево, проміжки між горизонтально кладеними вінцями затикали мохом, іноді обмазували глиною, а в передгір'ї і низині обмазували жовтою глиною всю будівлю, а часто й білили⁶.

Як відомо, господарські будівлі довше залишають на собі архаїчні риси. Однією з таких рис можна вважати горизонтальне укладання зрубу хліва з кругляків із випусками по краях. Однак у кінці XIX – на початку XX ст. при зведенні хлівів іноді вживалась і каркасна конструкція: дерев'яний каркас заповнювався короткими дерев'яними брусами “ринглями”.

Хлів мав одні двері, приблизно у центрі головного фасаду або з торцевого боку. У старіших зразках хлівів двері, подібно до хатніх, конструювались на верях і бігунах, щоправда, – з гіршого матеріалу. Іноді біля дверей прорубували невеличке віконце, яке в зимові місяці затикалося сіном чи соломою.

Конструкція даху подібна до житлової: на попарно з'єднані крокви (“роги”, “кізли”) кріпилися лати, на які стелили покрівлю (“верх”, “вирьх”) з соломи або дранки. Форма даху на всій території – чотирихила, у Рахівському районі (Гуцульщина) переважала двоххила. Солом'яне покриття побутувало у всіх районах, крім Рахівського і поселень вздовж верхніх течій Тересви й Теремлі, де переважало покриття хлівів дранкою⁸. Стеля у хлівах кінця ХІХ – початку ХХ ст. дощата, у старіших зразках – з дрючків (жердин), на які зверху накидали соломую чи сіно.

Іноді місце вздовж стіни хліва з переднього фасаду, на рівні виносу даху, вимощувалось кам'яними плитами, які обмазувались глиною. Воно називалось “пудстайня”, “пудхлів”, “підстайня”, “підхлів” – аналогічно до того, як місце під хатою носить назву “пудхижа”, “підхижа”, “призьба”. Напроти хліва, у дворі, влаштовувалось гноїще (“гноївка”, “гноювка”), яке іноді огороджувалось.

Усередині хліва, під стінами, з одного (якщо хлів малий, тобто для малої кількості великої рогатої худоби) або з двох (якщо хлів великий, тобто у заможних газд) боків влаштовано ясла; посередині – прохід для гноївки; один з кутків часто відводився під “кутець”, “кучу” для свиней, який зводився з відходів дерева⁹. Підлогу (поміст) у хлівах настеляли з товстих дощок.

Невеликі хлівці (“хлівча”, “куча”, “кутиць”), як зазначено вище, будували і окремо. Старіші зразки були зрубними, з початку ХХ ст. входять у побут каркасної будови. Часто над таким хлівцем зводили курник для курей, а в багатьох випадках над ними влаштовували оборіг для сіна¹⁰.

У суворі зими дрібних свійських тварин та курей тримали в житловому приміщенні (ягнята і телята – під ліжком, кури – під припічком). Для курей часто відводилось місце в одному з кутів сіней (як правило, під драбиною,

що вела на горище, а часто кури сиділи просто на драбині). Поширеним був і такий спосіб утримання курей, коли до стелі в сінях прикріплювали жердки чи дошки, на які сідали кури. Утримували курей і в окремих будівлях простої конструкції з відходів будматеріалів (з односхилою або двосхилою покрівлею) – вони побутували на рівнині і в передгір'ї, де лагідніший клімат.

Назва приміщення для утримання худоби однакова у східних і західних слов'ян (рос. “хлев”, укр. “хлів”, “хлівець”, “хлівча”, білоруське “хлеу”, польське “chlew”, “chiewnia”, чеське, словацьке “chliev”), що є підтвердженням давнього походження хліва, очевидно, в часи загальнослов'янської спільності.

Другою важливою будівлею селянського обійстя була стодола, у якій зберігали корми для худоби (сіно, соломую), а іноді й обмолочували зерно (“стодола”, “пелівня”, “боїще”, “чурь”). Найчастіше стодола розташовувалась в одному блоці з хлівом – під одною з ним покрівлею; в західній частині області (Великобerezнянський, Перечинський, Ужгородський райони) – в одному блоці з хатою під спільним з нею дахом (довгі хати), а в низинних районах – і окремо – як однозрубна будівля з горизонтально кладених брусів, проміжки між якими для кращого провітрювання не обмазували глиною і не застикали мохом. Здебільшого стодола складалася з двох приміщень: перше – для обмолоту збіжжя (“боїско”, “боїще”, “стодола”, “пелівня”, “гумно”, “чурь”), у ньому також часто тримали віз, інший сільськогосподарський реманент, а з 20-х років і соломорізки (“січкальні”), друге – для зберігання необмолочених снопів і сіна (“перило”, “стодола”, “пелівня”, “сіняник”, “сінашув”, “сакаст”)¹¹. У довгих хатах стодола (“пелівня”) своїх зрубних стін не мала, дві протилежні стіни становили відповідно – зрубна стіна комори чи сіней та зрубна стіна хліва, а інші дві влаштувалися з дощок чи плетива, причому передню (фасадну) стіну становили ворота (“воротниця”), з боку яких знаходилася хвіртка (“дверці”, “дверичка”).¹² У цьому випадку фасадний (вхідний) бік пелівні висунутий дещо вперед (1 м) від усієї довгої будівлі, у

бік двору. У stodолі відсутня стеля, у верхній її частині встановлювали довгі дрючки (“подря”), на які складали сіно.

Поверхня току (тік часто виносився за межі приміщення, перед stodолу) вимощувалась з добре утрамбованої глини, змішаної з половиною і відходами тварин, і була гладкою, рівною і твердою. Це місце називалось “гумно”, “гумення”, “гологомниця”, “гологумниця”.

У деяких областях Російської Федерації слово “половень” (Орловська обл.), “пелевня” (Новгородська обл.), як і в західних районах Закарпаття (“пелевня”, “пеливня”) означає приміщення для складання соломи, а не полови, хоча цей, ще давньослов’янський термін мав би означати місце для полови (“плеви”). Цей же термін (“плевник”, “плевня”) побутує у болгар¹⁴, що засвідчує стародавнє походження цього типу господарської будівлі.

Корми і підстилку для худоби (сіно, солому, листя, полови) зберігали також у плетених або збитих з дощок, зрідка рублених, прибудовах – притулах, влаштованих вздовж глухих стін хати та господарських будівель. Покрівлею притулів було продовження схилу даху. Прибудови значно утеплювали житло і хлів. У різних районах Закарпаття вони мали різні назви: “половник”, “пеливник”, “загата”, “плитарь”, “газовба”¹⁵.

Сіно і солому зберігали також в оборогах. Конструкція оборогу складається з чотирьох високих (4-5 м) дерев’яних стовпів, встановлених на квадратній рамі з таких же дерев’яних кругляків, та рухомого дашка, який, залежно від кількості сіна чи соломи, підіймали чи опускали. Покрівля оборогів у бойків, лемків і долинян – чотирисхила, пірамідальна, покрита соломною, а в гуцулів – двосхила, покрита дранкою¹⁶. Іноді, як ми вже згадували вище, низ оборога обшивався дошками або обплітався лозою і обмазувався глиною. Зверху накладали дошки або дрючки, поверх них – сіно або солому. Утворене таким чином приміщення використовували для свиней (“куча”, “кутиць”). Оборози розміщувались здебільшого у кінці двору, а часто – поза двором.

Сіно також зберігали в копицях, на так званих “островках” – 2-3 метрових смерекових стромах з обрізаними гілками. На таких сучкуватих стромах сіно могло довго зберігатися, стійко протистояти вітрові й дощу.

Важливе місце в житті селянської родини займали зерно і картопля. Зерно зберігали у спеціальних дерев’яних прямокутних скринях (“сусіках”), а також у “кадубах”, “кадовбах” – великих дерев’яних посудинах циліндричної форми, видовбаних з товстих стовбурів дерев. Зрізану колоду довжиною понад 2 метри і близько 1,5 м в діаметрі продовбували наскрізь, залишаючи край товщиною 2-3 см. Сусіки і кадовби держали на горищах хат. Тут же знаходились плетені з лози або соломи коші (“кіш”, “куш”) для зерна, близькі за формою до прямокутника. Зсередини такі коші вимашували глиною, змішаною з половиною. Заможніші селяни зводили у дворі “комори”, “кліті”, “сипарні” однозрубні, без вікон, прямокутні або близькі до квадрата будівлі розміром 3х4 м, 4х5 м, 2,5х2,8 м.¹⁷

Прикметною деталлю селянського двору були коші для зберігання кукурудзи (“кіш”, “куш”). Старіші коші – це плетені з пруття, еліпсоподібної форми будівлі висотою 2-2,2 метра. Покривались коші дво- або чотирисхилим соломяним, драночним чи гонтовим дашком, який можна знімати для засипання кукурузних качанів. У нижній частині залишали невеликий прямокутний або квадратний отвір (30х40 см, 30х30 см) для виймання качанів. В албанців, а також чехів і словаків аналогічні споруди називаються “кошар”¹⁸.

Пізніші коші – прямокутні будівлі з дощок, з одно-, дво- чи чотирисхилою гонтовою, драночною або черепичною покрівлею.

З другої половини XIX ст. входять у побут, здебільшого у низовинних районах, двоярусні коші, у нижній частині яких знаходилася комора, у верхній – власне кіш. Комора (нижній ярус) була рубленою, переважно з дубових пластин-плах (фоштів), з’єднаних на кутах у замки, а кіш (верхній ярус) мав каркасну конструкцію, обшиту вертикально прибитими латами.

Підвалини цих споруд встановлювалися на невисокий кам’яний фундамент з сухою в’язкою. Верхній вінець зрубу комори закріплювався попереч-

ними брусами, на які настелялися дошки, що утворювали стелю комори і підлогу коша. Каркасна конструкція коша складалася з нижнього і верхнього вінців, з'єднаних вертикально вставленими брусами (сулаками) та поперечними і похилими розпірками. Зсередини до брусів на відстані 2-3 м одна від одної прибивали лати. Усередині вздовж стін коша робилися спеціальні відсіки (кліті), що відокремлювалися від центру приміщення перегородками з аналогічних лат.

Дахи кошів – чотирисхилі, вкриті гонтом (шинглями). З зовнішнього боку над зрубом комори по всьому периметру робили невеликий дашок (стріху), захищаючи її таким чином від атмосферних опадів.

Качани кукурудзи просушували у згаданих відсіках-клітках. Далі їх лущили на спеціальному пристрої, а зерно зсипали через отвори у підлозі в комору, де його мололи на крупу.

Комора служила для зберігання зерна та муки у дерев'яних сусіках (фершлогах) і дерев'яних бочкоподібних посудинах-гелетках. У ній також знаходилися різні мірки на зерно і муку, знаряддя праці тощо.

Коші здебільшого встановлювалися перед вікнами хати, ближче до дороги, де більше продував вітер, сприяючи швидшому просушуванню кукурудзи¹⁹.

Картоплю зберігали різними способами. Дуже давнім слід вважати звичай збереження картоплі в кімнаті (зустрічається частіше) та в сінях (побутовув рідше). Для цього викопували, здебільшого під ліжком, прямокутну яму (“яма”, “рупа”) глибиною 2 м і прикривали її дошками. Нерідко картоплю зберігали і в коморі, як у ямі, так і просто на долівці. Але частіше комору використовували для збереження одягу, муки, інших продуктів харчування, а з початку ХХ ст. вона поступово перетворюється у житлове приміщення.

За стародавній можна вважати і спосіб зберігання картоплі в ямах у дворі. Така яма (глибиною близько 2 м, прямокутна або квадратна у плані – розміром 2x1 м; 2x2 м; 2x3 м; 3x3 м; 4x4,5 м і т. д., залежно від заможності) має назву “рупа”. Конструктивно “рупа” зводиться у такий спосіб: на низький

фундамент з каменю (або на камені по кутах ями) горизонтально кладуться підвалинки – основа невисокого (60-80 см) зрубу, на них кладеться кілька кругляків, з'єднаних на кутах у “цівку” з випусками. На верхній обв'язці цього зрубу робляться зарубки, в які попарно вставляються 3 пари крокв (“роги”, “кізли”), а якщо дах трисхилий, то з боку третього схилу кріпиться ще одна кроква – коротша. Крокви латяться, а потім на них настеляється солом'яне чи драночне покриття. З переднього боку – дверцята, верх над зрубом з цього боку оббитий дошками, іноді зверху – усічений фронтон²⁰. Рупи зводили з другосортних будівельних матеріалів або з будівельних відходів.

Стародавнім способом зберігання картоплі було укладання її в копицях (“навилках”, “копах”). Для цього викопували неглибоку (20-30 см) округлу яму, яку встеляли соломною, на соломі насипали картоплю, знову накривали її соломною і присипали глиною. Такий навилоч має конічну форму, а величина його залежала від заможності господаря²¹.

З 20-х років ХХ ст. для зберігання картоплі й інших продуктів харчування, а також вина у бочках, заможніші селяни будують “пивниці” – муровані споруди, криті соломною, гонтами, дерном або камінними плитами. В цей же час з'являються пивниці і під хатою, внаслідок чого відбувся розвиток житла по вертикалі, оскільки з боку пивниці влаштовувалась висока підмурівка²².

З інших господарських будівель слід відзначити дровітні (“дровітня”, “дривутня”, “колишня”) – легкі споруди з дощок чи з відходів будматеріалів, “шопи” (“возівня”, “возарня”, “шопа”, “підшопа”, “шопка”, “шофа”) для утримання воза та іншого сільськогосподарського реманенту. Шопи часто добудовувались безпосередньо до житла або до господарських будівель. У гуцульських граждах за таку “шопу” служили навіси у бік двору²³. З 20-30-х років ХХ ст. у багатьох селах функціональне призначення “шопи” змінюється. Один з кутів відводився для дровітні, інший – для літньої кухні (тут знаходилася піч для випікання хліба та плита для приготування кормів та їжі, стіл і стільці), ще інший – для столярного верстата, винного преса (“шахта”, “шахтів”). З

шопи входили у пивницю (село Кальник Мукачівського району, садиба 20-х років ХХ ст. Михайла Федаки)²⁴.

2. СПОРУДИ МАЛИХ АРХІТЕКТУРНИХ ФОРМ

Важливу роль на селянській садибі відігравали і споруди малих архітектурних форм (колодязі, ворота, хвіртки, вулики тощо), які, крім відповідного функціонального виужиткування, надавали садибі і поселенням у цілому архітектурно-художньої довершеності, своєрідності і неповторного локального колориту.

Колодязі у минулому сторіччі по селах Закарпаття були рідкістю – два-три на село, як правило, коло корчми, школи та в заможних газд. Воду брали з потоку чи річки, а також з джерел (“кирниць”, “кирничок”). У гірських районах такі кринички поглиблювали і вставляли в них дерев’яні “кадуби”, “кадовби” – видовбані з твердих порід дерев бочки, які іноді накривали одно- чи двосхилим дашком, а частіше просто дошками. З 20-х років ХХ ст. входять у побут муровані колодязі (“колодязь”, “студня”) з рубленим або дощатим цямринням, перекриті чотирисхилим, двосхилим, а часто й конічним гонтовим (чи драночним) дашком. Як правило, колодязі виносились у чистий двір, ближче до вулиць, біля них влаштовувались лавички, щоб перехожі могли відпочити, попити води. Іноді колодязі розташовували між хатою і головною господарською будівлею і біля них влаштовували масивні довбані “валови” для водопою худоби (ті газди, які мали більше худоби). Воду з колодязів брали (та й зараз частково беруть) за допомогою довгої палиці з гаком на кінці (“клюка”, “клюбака”) або залізного колеса (корби), обертаючи яке разом з прикріпленим до нього валом, намотують або розмотують ланцюг чи мотузку з відром. Часто за таку корбу служили колеса з воза або січкальні.

Дуже поширені на Закарпатті колодязі з журавлями (“журавель”, “журав”, “журавин”). В основу роботи такого “журавля” покладено принцип противаги: з одного боку довгого дрючка навішується клюка з гаком для відра, а з другого – камені або дерев’яні важкі пні²⁵. Журавлі надають, садибі, окре-

ним місцям у поселенні та й цілому поселенню неповторної краси та самобутності.

Ворота (“ворота”, “воротниця”, “брама”, “порта”, “капура”) в сільських садибах можна розділити на декілька видів. У гірських районах, де побутували огорожі з горизонтально закріплених жердин (“вориння”, “ворини”), функцію воріт виконував один з прольотів огорожі з жердинами, які знімалися.

У низовинних і передгірних районах переважали плетені ворота, виконані технікою горизонтального або вертикального плетіння. Дерев’яна рама воріт обпліталася ліщиновими, березовими, вербовими, буковими, грабовими прутами. Цікаві ворота, з противагою, побутували у селах Хустщини (Крайниково, Данилово, Сокирниця, Стеблівка). Верхню поперечину витісували з однієї колоди таким чином, що тонка (стесана) частина була верхньою обв’язкою воріт, а неотесана, дуже масивна частина, виступаючи за раму воріт, виконувала роль противаги.

Дощаті ворота з’явилися у Закарпатті порівняно недавно і побутували у кількох варіантах. Перший, коли дошки щільно прилягали одна до одної у горизонтальному напрямку. Другий – коли вони горизонтально укладалися з певними проміжками між собою. Третій – коли до рами у вертикальному напрямку прибивали штахетник (“штафети”, “штифівки”).

Плетені ворота (“ліски”) і ворота з противагою завжди були одностулчасті, дощаті – переважно двостулчасті²⁶.

Біля воріт влаштовували хвіртки (“хвіртки”, “дверці”, “дверцята”, “дверичка”), які були схожі з воротами конструкцією і виконувались в одному стильовому ключі. У селах південної частини Хустського, Тячівського і Рахівського районів над хвіртками, як і над воротами, зводили двосхилі дашки.

Важливим компонентом селянського обійстя українців Закарпаття були огорожі. Вони надавали садибі композиційної завершеності, а в поєднанні з деревами – своєрідний колорит і мальовничість. У той же час огорожі захи-

щали город, сад, сінокоси і всю садибу від худоби і домашньої птиці, а також позначали її межі.

В українців Закарпаття побутувало декілька типів огорож. У гірських районах (Гуцульщина, Бойківщина, бойківсько-лемківське пограниччя) поширеною була огорожа з горизонтальних жердин (“ворини”, “вориння”). Вона складалася з вертикальних коликів, горизонтальних жердин, перев’язки (“гужва”, “гужовка”, “вужовка”) і підкладок (“підніжок”). Гужва з’єднувала попарно вбиті у землю кілки і ворини. Відстань між коликами (“пресло”) залежала від довжини ворин, а кількість ворин в одному прольоті (пряслі) – від висоти огорожі.

У гірських районах, особливо в селах, розташованих у вузьких долинах вздовж потоків, мурували кам’яні огорожі (“мур”, “мури”). На полянах, полонинах, пасовищах, сінокісних угіддях за огорожу використовували молоді смереки з необрубаними гілками або гілки зі старших смерек (“ломи”). Ломи часто служили огорожею для худоби.

Пліт (“пліт”, “плут”), найближчий за варіантами до тину, був поширений на низовині і в передгір’ї, побутував і в гірських районах. Зустрічалося кілька різновидів плотів: горизонтального, вертикального й навскісного (по діагоналі) плетіння. У першому випадку паралельно до землі молодим пруттям ліщини, берези, лози переплітали вбиті в землю кілки. У другому – раму з горизонтально прибитих до стовпів жердин обплітали пруттям почергово (з одного і другого боків). Особливою мальовничістю відзначалися горизонтальні плоти, коли плели трьома-чотирма прутами навскіс, внаслідок чого створювався своєрідний орнамент (“в ромбики”, “на коцку”), який співзвучний вишиваним орнаментам.

У низовинних і передгірних селах, особливо на півдні Хустського й Тячівського районів, побутували огорожі з горизонтально покладених одна на одну дощок або розколотих наполовину колод (пластин). Вони утворювали суцільну глуху стіну²⁷.

З 30-х років ХХ ст. у низовинних і передгірних районах Закарпаття починає поширюватися огорожа зі штафетника: колоті або різані вузькі дошки вертикально прибивали до дерев'яної рами.

Для проходу з двора в огород, до сусідів тощо в огорожах робили перелази (“перелаз”), які відзначалися різноманітними конструкціями. Перелази як місце зустрічей молодих, оспівані в народних піснях і коломийках.

Незважаючи на регіональні особливості, господарські будівлі українців Закарпаття мають чимало спільних рис з цією ділянкою матеріальної культури інших регіонів України. Ця спільність прослідковується у зовнішньому вигляді, функціональному виужиткуванні приміщень, конструктивних прийомах і техніці будівництва, назвах і т. д.²⁸

ПРИМІТКИ

1. АА. Польові дослідження 1969-1980 рр. – Зошити № 1-4.
2. АА. Польові дослідження 1969-1978. – Зошит № 4.
3. АА. Польові дослідження 1969-1978 рр. – Зошити № 1, 4.
4. АА. Польові дослідження 1970-1980 рр. – Зошити № 1-3.
5. АА. Польові дослідження 1969-1980 рр. – Зошити № 1-4.
6. АА. Польові дослідження 1970-1976 рр. – Зошит № 1.
7. АА. Польові дослідження 1970-1976 рр. – Зошит № 1.
8. АА. Польові дослідження 1969-1980 рр. – Зошити № 1-4.
9. АА. Польові дослідження 1969-1978. – Зошит № 4,
10. АА. Польові дослідження 1970-1976 рр. – Зошит № 1.
11. АА. Польові дослідження 1969-1978 рр. – Зошити № 1, 4.
12. АА. Польові дослідження 1969-1980 рр. – Зошити № 1-4.
13. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов //Востоочнославянский этнографический сборник. – М., 1956. – С. 315.
14. Там же. – С. 315.
15. АА. Польові дослідження 1969-1980 рр. – Зошити № 1, 3.
16. АА. Польові дослідження 1969-1980 рр. – Зошити № 1-4.

17. АА. Польові дослідження 1970-1976 рр. – Зошит № 1.
18. Типи сільського жилища в країнах зарубіжної Європи. – С. 117.
19. Я. М. Байрак, П. М. Федака. Закарпатський музей народної архітектури та побуту. – Ужгород, 1986. – С. 30-31.
20. АА. Польові дослідження 1969-1980 рр. – Зошити № 1, 3.
21. АА. Польові дослідження 1969-1978 рр. – Зошит № 4.
22. АА. Польові дослідження 1969-1978 рр. – Зошит № 4.
23. АА. Польові дослідження 1977, 1979 рр. – Зошит № 2.
24. АА. Польові дослідження 1969-1978 рр. – Зошит № 4.
25. АЛ. Польові дослідження 1969-1978 рр. – Зошит № 4.
26. АА. Польові дослідження 1969-1978 рр. – Зошити № 1, 4.
27. АА. Польові дослідження 1969-1980 рр. – Зошити № 1-4.
28. Юрченко П. Дерев'яна архітектура України. – К., 1970; Самойлович В. Народне архітектурне творчество, – К., 1977; Косміна І. Сільське житло Поділля (кінець ХІХ-ХХ ст.). – К., 1980; Гудченко З. Музей народної архітектури України. – К., 1981; Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983; Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987; Народна архітектура Українських Карпат ХV-ХХ ст. – К., 1987; Данилюк А. Українська хата. – К., 1991 та інші праці.

РОЗДІЛ VI ОБРЯДИ, ВІРУВАННЯ ТА ЗВИЧАЇ ПРИ ЗВЕДЕННІ ТРАДИЦІЙНИХ ЖИТЛОВИХ І ГОСПОДАРСЬКИХ БУДІВЕЛЬ

З будівництвом хати у давнину було пов'язано чимало звичаїв, обрядів, прикмет і вірувань. Перш за все, окремі звичаї і вірування стосуються вибору місця для будівництва. Шукали так зване “чисте” місце, яке ще не опоганено. Недобрим (нечистим) місцем вважалась, насамперед, межа, тобто місце, яке не належить нікому. Це місце служить дорогою для диявола і нечистих духів. На такому місці неодмінно хтось помер би. Недобрим місцем вважалося і таке, на яке впала “бісиця”, тобто зірка, яка согрішила. Не можна було будувати в безпосередній близькості від роздоріжжя, бо це місце для босоркані-відьми (“вітерниці”), а також на місці, де був хтось убитий¹.

У Великоберезнянському районі (с. Люта) на місці, вибраному для будівництва хати, по кутках сипали на ніч попіл і клали шматки хліба. Вранці перевіряли: якщо хліб цілий – будувати можна, якщо ні – вибирали інше місце. На Гуцульщині розрізали хліб на чотири кавалки, клали їх по кутах майбутньої хати, а вранці дивилися: якщо хліб на місці – будувати можна. У селах Тячівського (Чумалево, Теремля, Угля) та Хустського (Данилово, Крайниково, Сокирниця, Стеблівка) районів клали на ніч три склянки з водою, якщо у них зменшувалась вода – шукали інше місце. У цих же селах на ніч по кутах втикали чотири тички (жердки) з хлібом на верху кожної і вранці дивилися: якщо хліба не виявляли або шматок (чи шматки) лежали внизу – підбирали інше місце².

“Нечисте” місце від чистого розрізняли також у такий спосіб: вночі “ворожилля” йшла на вибране місце зовсім гола, розглядала його крізь сито і промовляла різні заклинання. Потім повідомляла господарю – “чисте” чи “нечисте” воно³. А в селах Ріцької долини на Хустщині перед початком будівництва хати з вулиці кидали капелюх, і там, де він упав, починали будувати хату. При цьому намагалися кинути капелюх подалі, оскільки вулицею ходить “нечистота”⁴.

Селяни вірили, що в хаті, збудованій на “нечистому” місці, не буде щасливого і радісного життя. На такому місці буде здихати худоба, а члени сім’ї хворітимуть різними загадковими хворобами або передчасно помруть. Житло, збудоване на “нечистому” місці, переслідують пожежі, повені, землетруси, зсуви та інше, у ньому перебуває “нечиста сила”, мучить мешканців, з’являється їм у різних подобах і т. ін.

При закладанні нової хати завжди брали до уваги розміщення старої, бо саме місце попередньої хати вважалося оптимальним, оскільки воно було перевірено життям предків. Окремі заборони і вірування були пов’язані з рубкою дерева для будівництва. Не можна було вживати для спорудження житла чи господарських будівель дерева, які виростили на місці, де колись стояла церква, оскільки використання таких призвело б до смерті господаря чи когось з його сім’ї. Не використовували дерево з наростами (омелою), бо у мешканців будуть чиряки і гнійні рани, а також сухостійке дерево, бо мешканці будуть сохнути; непридатним було дерево, звалене бурею, бо його будуть їсти черв’яки, дерево з двома стрижнями (“чоловік з жоною будуть сваятися”), дерево, повалене блискавкою⁵.

На будівництво хати завжди підбирали найкращий матеріал. Робив це, як правило, сам господар, котрий знав, що дерево має різні властивості, залежно від того, де воно росте – на горбі, у затишному місці, серед гущавини, на глині чи на піску. Непридатне для будівництва таке дерево, яке росло над потоками – воно швидко спорохнявіє і розсиплеться.

Найпридатніші для будівництва хати дерева, які росли поволі, рівно і високо, їхні кільця були дрібними і тому укладались дуже густо. Таке дерево, за свідченнями старожилів, тверде, як залізо.

Найкращою порою для рубання дерева вважалися зимові місяці: грудень, січень, лютий, – саме у цей час дерево найтвердіше і найміцніше, у ньому “не заводиться червак” (шашель). Не рубали дерев на будову у літні місяці (червень, липень, серпень), бо тоді по дереву кружляють соки, які роблять його м’яким, крихким.

Якщо доводилось рубати дерево весною або восени, не відтинали верх з галузками, оскільки він стягав з дерева упродовж двох тижнів увесь сік, тільки після цього зрізали вершок, облуплювали кору, щоб черви не точили основного стовбура.

На міжгірській Бойківщині, як правило, теж рубали дерево взимку, бо тоді “воно мертво і тому найтвердіше”, коли ж доводилося його рубати весною або влітку, “то воно тоді живе і є найбільше податливе на всякі хвороти – порохнявіє, бутвіє, заводиться у ньому багато червів, які його скоро сточать”⁶. За народною традицією, дерево на будову має бути “просто, як свічка”, “чисте, та не круте”, бо лише таке буде добре колотись на дві частини – “плениці” і буде здорове, “як дзвін”. Існувало повір’я, що в хаті, побудованій з такого дерева, всі мешканці будуть стрункі й високі та здорові і ніяке лихо до них не причепиться.

Досвідчений газда пізнавав дерево по звукові: якщо воно при ударі сокирою “дзвенить” – значить здорове, а коли глухо гуде – порохнявіє. Він також знав, що не годиться дерево, в яке вдарив грім, бо в таку хату також вдарить грім і спалить її, а також вивернуте вітром дерево, бо його повалила “нечиста сила”, котра “через нього перейшла б до новозбудованої хати і в ній би погано було жити”⁷.

Рубати дерево найкраще вважалось в “новий” чи “повний” місяць, цього не робили, коли місяць був на ущербі (“старий місяць”).

Не починали будівництво хати у важкі і святкові дні (понеділок, середа, п’ятниця, неділя). Найкращими днями для цього вважались вівторок і четвер.

Після того, як на всіх деревах були обрубані гілки, газда збирав толоку для звезення їх додому. Влітку возили дерево па передній частині воза (передку), а взимку на санях (“гринджолах”, “герджелах”). При цьому дотримувались звичаю, що нижня частина дерева (“відземок”) має бути спереду воза чи саней, а верхня – позаду, в іншому разі на господаря чатувало б нещастя.

Окремі обряди і звичаї виконувались при закладці нижнього вінця зрубу – підвалини (“засновини”, “зав’язини”). Посередині будівельної площадки

встромляли вербову гілку, прикрашали її різнокольоровими стрічками (партицями) – щоб усе в цій хаті цвіло і росло так скоро, як верба. На всій території Закарпаття поширеним був звичай класти у зв'язку кутів гроші, щоб житло було багатим і в достатках. Найчастіше цей обряд виконував головний майстер, який знімав шапку і примовляв при цьому: “Щоб цю хату ніколи не оставляли гроші і другі блага”.

Як обереги від нечистої сили клали у зв'язку нижнього вінця також “свячену” воду, “свячену” пшеницю, а в селах Рахівщини (Ясіня, Лазещина, Чорна Тиса, Стебний, Кевелів) – овечу шерсть (“щоб вівці велися”). У цих же селах, а також в селах Кальник, Шкуратівці, Кузьмино, Медведівці Мукачівського району по вуглах клали зубки “свяченого” часнику та шкарлупу з яєць.⁹

Щоб мешканці хати були здоровими, життєрадісними, щасливими, в деяких районах (Іршавський, Мукачівський) в кути клали бите скло, бо воно не гниє і не розкладається. Скло також відганяє нечисті духи. Бите скло як символ щастя відоме багатьом народам.

У селах Іршавського (Білки, Імстичево, Осій) району ті, що хотіли мати багаточисельну сім'ю або багато дівчат, у зв'язку кутів клали гребінь. Гребінь клали також при зведенні господарських будівель (хлівів), щоб розплоджувалась худоба і народжувались, насамперед, самки.

Часто у зв'язку вуглів клали ладан, проскуру (“дару”). Обов'язковим було вирізування хрестів як оберегів на зв'язках вуглів нижнього вінця або хреста в одному з кутів.

Після закладання підвалин господар частував майстрів і їх помічників. У давніші часи гостину робили на передній підвалині, а з кінця ХІХ – початку ХХ ст. – на столі, який газда ставив посередині майбутньої хати. За народним повір'ям, чим щедріша гостина, тим більше достатку буде в оселі, і “худібка буде вестися, і діти будуть здорові”.

Певних звичаїв і обрядів дотримувались і при тесанні дерева на будівництво хати. На Бойківщині, наприклад, побутувало повір'я, що майстер затинав першу тріску “на добро” або “на зло”, “на життя” або “на смерть”, залеж-

но від того, про що він у той час подумав. Пам'ятаючи про це, господар намагався жити з майстром у злагоді, виплачував тому своєчасно платню, а газдиня готувала їжу добре і смачно¹⁰.

По закінченні зведення зрубу на першу пару крокв, яку піднімали, вішали “хоругов” і дубову гілку. “Хоругов” – це палиця, на котру навішані хустини і стрічки, а також вівсяне колосся. На Ужгородщині (села Довге Поле, Баранинці, Глибоке, Руські Комарівці), Мукачівщині (села Кальник, Медведівці, Кузьмино) до жердки прив'язували зелену гілочку берези, яку перев'язували червоною стрічкою або пучком різнокольорових стрічок (“май”, “маяліш”). У цих же селах часто прив'язували до деревця (гілочки) вишитий рушник, якщо роботи проводив один майстер, чи рушники (якщо кілька майстрів). Рушники потім дарували майстрам¹¹. Ф. М. Потушняк порівнював хоругов, яку виставляли на хаті, з весільною, вважаючи її в обох випадках символом переходження, виявом радості з приводу вступу у зрілий етап життя. Він також небезпідставно твердив, що дубова гілка є залишком звичаїв вшанування духу дерев, який проводився на Закарпатті на Різдво, Русалії (Зелені свята), Юрія, Цвітну неділю. Дубова гілка є символом здоров'я, а в окремих селах (Крайниково, Олександрівка) Хустського району – знак-бажання, щоб у цьому домі народжувались хлопці¹².

У селах низини і передгір'я “хоругов”, “кірагов”, “май”, “маяліш” при будівництві мурованих (з саману) хат вивішували двічі: перший раз, коли закінчують зведення стін, другий, коли підняті крокви. Якщо при зведенні зрубних жител влаштовувалась одна велика гостина майстрам, то при будівництві саманних хат таких пригощань було два: при закінченні виведення стін мурникам і при піднятті крокв теслярам. Під час гостини (“алдамаш” – угорське) після підняття крокв, перед покриттям даху, головний майстер виголошував тост за те, “щоби хижа не текла до скончання віка і не гнила во віки віков”¹³.

Ряду обрядів дотримувались при переході в нову хату. За народними віруваннями, з тих, хто першими ввійде в хату, обов'язково хтось повинен по-

мерти, щоб викупити хату. Аби врятувати людину від неминучої смерті, кидали на ніч у хату, перед входженням до неї, чорну кішку, чорного півня або чорного барана. Якщо це був баран, вранці його вбивали палицями і, вступивши в житло, з'їдали. Якщо це була кішка, її теж убивали і підвішували над дахом житла¹⁴.

У с. Люта Великоберезнянського району, коли будівництво хати завершено, майстер запалював у печі вогонь, добутий тертям, зачиняв вікна і двері, ключі передавав власнику будівлі, який через вікно впускав у хату півня, кішку і собаку, а потім через двері заходив сам: півня, кішку і собаку не можна було вбивати або продавати¹⁵.

У селах Вишка, Черногорова, Смерекова Великоберезнянського, Турички, Сімерки Перечинського районів залишали на ніч півня і кішку, і якщо ті до ранку були живі, то можна переходити в хату. У с. Кальник Мукачівського району на ніч впускали кішку, і якщо вона до ранку залишалась живою, – в хату можна переходити.

В обов'язковому порядку проводили освячення житла і господарських будівель. У селах Хустщини (Золотарево, Іза, Горінчево, Монастирець) у всіх кутках хати свердлили дірки і сипали в них “свячену” пшеницю, а потім дірки замазували глиною¹⁶.

Окремі обряди і вірування зв'язані з атрибутами, які повинні охороняти житло.

На вхідних до хати дверях вирізали, випалювали або малювали хрест, щоб “щезуни” не входили усередину, не завдавали лиха людям і худобі.

У с. Стебному Рахівського району біля входу у гражду вішали пробитий наскрізь камінь (цей отвір на камені утворився внаслідок того, що “через камінь веселка воду пила”)¹⁷. Камінь як оберіг є дуже давнім символом, так само, як і вірування відносно “веселки” (райдуги). Асоціації життя в хаті з радісними і світлими кольорами райдуги відбивають здорові селянські вірування в добрі сили природи. У селах Лазещина, Стебний, Чорна Тиса Рахівського, Рєкїти, Лісковець Міжгірського районів на верхню обв'язку обрамлення дверей

(“одвірків”) прибивали засушені гілки омели зі смереки, які повинні охороняти хату від усього злого, приносити в дім щастя. Такі гілки називаються на Міжгірщині “короли”, на Рахівщині – “корона”¹⁸.

У більшості районів побутував звичай прибивати до порога підкову – символ щастя дому і оберіг сімейного життя.

У гуцулів Рахівського району (села Стебний, Лазещина, Чорна Тиса) на господарських будівлях для худоби (шталовах) прибивали баранячі роги (“щоб був щедрим приплід овець”)¹⁹.

Після завершення будівництва хати мав місце звичай прощання майстра чи майстрів. Газда звертався до майстра зі словами: “Прощай мене, як я тебе, братчику, якщо чим не вгодив”, і давав тому на прощання полотно, сукно та інше²⁰.

В обрядах і віруваннях при зведенні житла в українців Закарпаття є чимало спільного з українцями інших регіонів України, а також білорусів, росіян та сусідніх народів (словаків, угорців, румунів, поляків).

В останні десятиріччя більшість обрядів і вірувань, пов’язаних з будівництвом житла і господарських будівель, зникли. Ті з них, які залишилися, переосмислені відповідно до нових умов суспільного життя і виконуються під час найважливіших етапів будівництва хати.

Зокрема, при виборі місця для будівництва, насамперед, дивляться, щоб воно було недоступне для ґрунтових і стічних вод, захищене від вітру та мало добрий вигляд на сонячний бік. Часто нову хату будують на місці старої, якщо останню упродовж проживання в ній родини обминали лихо, природні катаклізми тощо.

Зрідка, за старою традицією, зокрема на Гуцульщині і Бойківщині, на місці майбутньої хати закопують молоду смерічку або берізку, зрідка вербову гілку, які знаходяться усередині до завершення зведення стін. Деревцята чи гілки прикрашають різнокольоровими стрічками.

При закладанні підвалин (“зав’язини”, “закладини”, “засновини”) залишилась традиція класти у вугли монети, щоб у новій хаті “багато жилося”.

Після зав'язин господарі, як правило, влаштовують для майстрів гостину, на якій можуть бути присутні також близькі родичі і сусіди.

Після виведення стін і підняття першої пари крокв на неї прибивають молоду смерічку або берізку, смерекові чи березові гілки, які прикрашають різнокольоровими стрічками і хустками, останні дарують майстрам. Іноді замість хусток до деревцят чи гілок прив'язують вишиті рушники, які також дають майстрам²¹. Побутує також звичай прибивати до порога вхідних дверей підкову – “на щастя і добро”.

Увійшло у традицію відзначати новосілля, на яке запрошують рідних, сусідів, колег по праці. Гості приходять з подарунками, бажають сім'ї здоров'я у новій хаті. В останнє десятиріччя відроджено традицію освячення хати і господарських будівель (домосятіє), яке здійснює священик.

ПРИМІТКИ

1. Потушняк Ф. Постройка дома в народном віровании //Русская правда. – Ужгород, 1940. – 4 августа.
2. Симоненко І. Ф. Поселення, садиба та житло на Закарпатті //Матеріали з етнографії та художнього промислу. – Львів, 1957. – Випуск 3. – С. 89.
3. Потушняк Ф. Названа праця.
4. АА. Польові дослідження 1968-1978 рр.
5. Там само.
6. Народна архітектура Українських Карпат. – К., 1987. – С. 235.
7. Там само.
8. Там само. – С. 240.
9. АА. Польові матеріали 1968-1978 рр.
10. Народна архітектура Українських Карпат. – С. 241.
11. АА. Польові матеріали 1968-1978 рр.
12. Там само. Польові матеріали 1969 р.; Потушняк Ф. Названа праця.
13. Там само. Польові матеріали 1968 р.

14. Симоненко І. Ф. Названа праця. – С. 89.
15. АА. Польові матеріали 1973 р.
16. АА. Польові матеріали 1974 р.
17. АА. Польові матеріали 1978 р.
18. АА. Польові матеріали 1968, 1972, 1978 рр.
19. АА. Польові матеріали 1972 р.
20. Народна архітектура Українських Карпат. – С. 242.
21. АА. Польові матеріали 1968-1981 рр.

РОЗДІЛ VII РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ, ЖИТЛА І ЖИТЛОВО-ПОБУТОВИХ УМОВ НА ЗАКАРПАТТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

У повоєнний період відбулися суттєві зміни в характері і зовнішньому вигляді сільських поселень Закарпаття. Для гірських районів ще і в 50-ті роки ХХ ст. характерними були як типи поселень хутори-присілки, що склалися з кількох дворів. Так, на 1953 р. у Рахівському районі налічувалось біля 5 тис. хуторських дворів, у Міжгірському – близько 1,5 тис., у Хустському – біля 4 тис.¹

Колективізація внесла зміни в ці поселення, оскільки після створення великих масивів колгоспних ланів, приходу сільськогосподарської техніки змінилися умови господарювання. Чимало таких хуторів перемістилося вниз, до дороги, до основного ядра, де є школи, бібліотеки, клуби й будинки культури, лікарні й амбулаторії, дитячі ясла й спортивні майданчики. Однак в окремих гірських місцевостях хутори існують ще й сьогодні.

З інших форм поселень у наш час поширені ланцюгові і вуличні. Побутування ланцюгової форми поселень зумовлене географічними факторами: окремі села розташовані у вузьких міжгірних долинах, де протікає річка. Таке поселення витягнуте в довгий ланцюг вздовж дороги, що пролягає біля течії ріки, впритул до неї (Міжгірський, Воловецький, Великоберезнянський та інші райони). Часто в цих селах будівлі займають лише один бік дороги, оскільки з другого протікає річка, а часто, у зв'язку з затопленням понижених місцевостей, забудова тут відсутня і продовжується тільки через певний інтервал. Із таких розірваних ланцюгів і складаються окремі верховинські села ще й сьогодні (у верхів'ях Терєблї, Терєсви, Ужа, Латориці, Рїки). Там, де долина ширша, двори розміщуються по обидва боки річки, іноді село лежить біля злиття двох річок, тоді двори розташовуються вздовж їх обох (с. Пилипець Міжгірського р-ну), а центр села знаходиться там, де ріки зливаються.

Подекуди в гірських районах зустрічаються села в міжгірних пониженнях, на місці злиття кількох гірських річок, струмків чи потоків. Будівлі тут розташовані вздовж берегів, часто на значній відстані одна від одної і від основного ядра, і поселення набуває форми зірки з різною кількістю кутів (залежно від кількості струмків), центр якої знаходиться в долині головної водної артерії. Вздовж цієї артерії, як правило, іде і центральна дорога, а бічні вулиці розходяться від неї вздовж течії струмків чи потоків.

Але і ці традиційні поселення зазнали суттєвих змін. Так, у переважній частині з них чітко виділяється центр із площею, на якій здебільшого знаходяться сільрада, торговий чи торговельно-культурний комплекс, клуб або будинок культури. Тут же, недалеко, розташовані школа, поштове відділення, а на площі, як правило, – автобусна зупинка (автобусне сполучення мають майже всі, в тому числі гірські, села). Виробнича частина винесена переважно за село і становить ніби окреме поселення.

Поселення на низині і в передгір'ї переважно вуличні, деякі з них мають три-чотири вулиці.

На низині села знаходяться одне від одного не так близько, у зв'язку з тим, що значний простір між ними займають поля і луки. Розташовані вони здебільшого на невеликих підвищеннях, куди не доходить вода під час повені (хоча окремі поселення біля річок і зазнають шкоди від повені). Центральна вулиця у таких селах являє собою, як правило, відрізок дороги (а останнім часом – і шосе), по обидва боки якої розташовуються селянські двори. Паралельно головній часто тягнеться ще одна або дві вулиці, які з'єднуються з головною провулками, забудованими рівним рядом жител. Тому окремі села набирають квартальної форми планування. Деякі села на низині мають округлу форму, зокрема там, де округлу форму мають підвищення, горби, на яких вони розташовані. Хоч вони і здаються безладно скупченими, але й тут, як правило, виділяється головна вулиця з забудовою із двох боків, а від неї в різні боки відходять вузькі, іноді покручені (в зв'язку з особливістю місцевості) вулички. В центрі майже всіх сіл розташована площа, на якій знаходяться

школа, лікарня, сільрада, будинок культури чи клуб, бібліотека, їдальня, а в багатьох селах – і торговельно-культурний комплекс, пам'ятник чи обеліск.

Передгірські райони заселені дуже густо. Поселення знаходяться близько одне від одного (2-3 км), на пологих схилах горбів, у долинах рік, в широких ущелинах між горбами. Ці поселення, як і на низині, здебільшого вуличні, з чітко вираженим центром, з подібною до низинних забудовою. Дуже характерне для окремих поселень розташування їх на двох протилежних (паралельних) підвищеннях – горбах, між якими протікає річка чи струмок (с. Кальник Мукачівського р-ну), причому горби ці приблизно однієї конфігурації, однієї висоти. Такі села не затоплюються навіть при найбільших повенях.

З традицій минулого залишилась орієнтація жител фасадом на південні румби, використання природного захисту від сонця, вітру і дощу (виноградна лоза, дерева тощо), наявність квітника, урахування природно-географічних умов.

Особливих змін зазнав зовнішній вигляд поселень, безпосередньо зв'язаний із ростом економіки колгоспів, радгоспів, підприємств, а також індивідуальної матеріальної спроможності трудівників села.

Сучасні села забудовані комфортабельними житлами, зведеними в основному з дерева, саману й цегли, з художньою штукатуркою й розписом, з дахами, вкритими переважно червоною черепицею і шифером. Навіть у гірських районах, де традиційно зводять хати з дерева, їх штукатурять, і в цьому відношенні вони наближаються до низинних. У горах зрідка зустрічається покрівля драницею та гонтами. На подвір'ях виділяються огорожі та ворота, які часто роблять з металу. Впорядковано дороги, багато з них заасфальтовано. І хоча різниця природних умов накладає певний відбиток на вигляд сіл, в кожній зоні вони по-своєму привабливі. Відсутність плодових дерев у гірських поселеннях компенсується надзвичайно багатими гірськими краєвидами, і навіть хатки, які знаходяться високо в горах і до яких ведуть лише окремі стежки, не здаються в цій величній панорамі самотніми. На низині впорядковані, компактні села оживляють навколишні поля і луки.

Великі зміни відбулися і в організації садиби, і в забудові двору. Значно зменшилася кількість господарських будівель. Основна увага при плануванні садиби приділяється функціям житла. Будинки розташовуються ближче до вулиці, а господарські приміщення – у глибині двору. Садиби огорожуються, між будинком і вулицею висаджуються квіти. Стали більше слідкувати за чистотою двору, який чітко виділяється перед будинком.

Але організація садиби і забудова двору в різних районах Закарпаття мають і свої особливості, зумовлені фізико-географічними умовами, характером індивідуального господарства, розміром ділянки, типом житлового будинку, формою поселення та ін.

Важливе місце відводиться орієнтації житла. Переважно житло вікнами орієнтується на південь, південний захід або південний схід, хоча іноді, особливо на низині і в передгір'ї, де дуже щільна забудова вулиць, не завжди вдається дотримуватись цього принципу.

Житла з одним входом здебільшого орієнтовані до вулиці головним фасадом, де розміщені кімнати.

При меридіальному (з півдня на північ) напрямі вулиці будинки розташовують також входом у двір². У цьому випадку кімнати по один бік вулиці спрямовані на схід, а по другий – на захід.

Значний вплив на планування садиби має тип житла, чим зумовлюється його зв'язок з садибою, розміщення господарських будівель. Так, будинок для однієї сім'ї робить можливим зручний зв'язок з подвір'ям при найкращій орієнтації кімнат, чого не можна сказати про заблокований будинок для двох сімей, що не дає змоги здійснити оптимально вигідну орієнтацію приміщень.

У сучасному селі зникли замкнуті двори і довгі будинки в гірській зоні. Господарські приміщення поступово відокремилися від житла, хоча головна господарська споруда двору (хлів і стодола), якщо вона є, знаходиться в одному блоці. Двори тут забудовані в один ряд або буквою “Т”, хата завжди знаходиться “від вулиці”, а господарські споруди – в глибині двору. Внаслі-

док цього привертає увагу чистий двір. У передгірних і низинних районах переважають Г-подібна і однорядна забудови.

Заслуговують на увагу двори на складному рельєфі. Існує два їх різновиди: перший, коли господарські будівлі максимально наближені до житла; другий, коли господарські служби розміщені в цокольній частині будинку. Такий будинок ніби врізаний в рельєф і житловими кімнатами майже в усіх випадках орієнтований на сонячний бік, у цокольному поверсі розташовані комора, погріб, а зрідка (якщо дозволяє висота) і кухня.

За останні десятиріччя змінився характер забудови двору. Зараз усі господарські служби зосереджені переважно в одному господарському блоці (приміщення для худоби, свиней, курей, дров), горищний простір якого використовується для зберігання кормів, переважно сіна.

Значного поширення набули літні кухні, особливо на низині і в передгір'ї. Дуже часто вони розміщуються у дворі напроти хати, в окремій будівлі. Здебільшого в одному блоці з кухнею знаходиться комора, в якій зберігаються окремі продукти (борошно, овочі і фрукти в літньо-осінній період). В той же час ще одна комора знаходиться або в житловому будинку, або в цокольному поверсі разом з погребом.

Зрідка літня кухня розміщується у цокольній частині хати, а іноді – під спільним дахом і в одному блоці з іншими господарськими службами.

З інших господарських споруд будуються хліви – з таких же будівельних матеріалів, що й житло, вкриваються вони переважно черепицею.

Велика увага приділяється озелененню садиб. На Закарпатті широко застосовують вертикальне озеленення житла. Тут огорожі з кущів і винограду використовують для відокремлення садиби від вулиці, господарського двору від саду, садиби від садиби. Широко застосовують намети з винограду, основою для яких є дерев'яні і металеві каркаси. Такі намети влаштовують навколо хати (з двох боків), в тому числі і з фасаду, що виходить на вулицю. Це захищає житло від сонця і пилу, створює тінь у літні дні.

Щодо структурного поділу садиби, то значною мірою він залишився традиційним. Вона здебільшого поділяється на двір (з надвірними будівлями), сад, город і невеличку ділянку за городом.

Значні якісні зміни відбулися і в розвитку житлового будівництва. Стара хата, незважаючи на художні і конструктивні достоїнства, вже не могла задовольнити зростаючі потреби селян. На місці традиційних жител зводяться нові комфортабельні будинки, будинки культури, школи, лікарні, торговельні центри.

Житлові будинки зводяться як за індивідуальними (на основі традицій), так і за типовими проектами. Дедалі більше запроваджуються індустриальні методи будівництва, повніше використовуються місцеві будівельні матеріали.

Сучасне народне житло Закарпаття яскраво відображає значні зміни в житті і побуті селянства, що сталися за останні десятиліття.

У розвитку повоєнного сільського житла краю спостерігалися дві тенденції: поступове створення спільного для всіх етносів рівня культури житла, що знаходило свій вияв у змінах планування, матеріалу, будівельної техніки, інтер'єру, та творче використання і розвиток архітектурних, будівельних і художніх традицій. Тобто, з одного боку, відбувався процес інтеграції житла (що особливо помітно у поліетнічному Закарпатті), з іншого – творче використання і переосмислення кращих національних традицій відповідно до нових умов суспільного життя.

Діалектичне поєднання цих двох тенденцій становить визначальну рису сучасного сільського житла краю, воно дає добрі результати при зведенні хат, які відзначаються і красою, і зручністю³.

Зміни в народному житлі залежали і залежать від цілого комплексу різноманітних причин економічного, соціального характеру, а також від ознак етнічних, що включають, крім традицій, цілий конгломерат найрізноманітніших культурних нашарувань та окремих впливів, походження і прояви яких не завжди легко відшукати.

Засвоюючи і розвиваючи кращі традиції народних зодчих і майстрів минулого, сучасні архітектори й майстри-будівельники збагатили їх новими прийомами, архітектурними і художніми рішеннями⁴.

Якісні зміни у сучасному сільському житлі Закарпаття полягають у значному підвищенні його комфортабельності, у відокремленні господарських приміщень, у значному їх скороченні, горизонтальному і вертикальному розвитку помешкання, в раціональному використанні корисної площі, збільшенні кількості приміщень, у новому влаштуванні інтер'єру, який тепер, як і житло загалом, наближається до міського.

Незважаючи на зовнішню різноманітність варіантів сучасного сільського помешкання, в основі їх горизонтального розвитку лежать традиційні типи народного житла краю.

У перші повоєнні роки (точніше – в перше десятиріччя) ще переважали будинки видовжені, з традиційним класичним плануванням (“хата+сіни+комора”), в яких, щоправда, сіни у більшості випадків були перетворені в кухню, а комора – в житлове приміщення. Цей процес еволюції, тобто перетворення сіней у кухню, а комори – в друге житлове приміщення, почався ще в кінці XIX ст. і тривав до кінця 40-х-початку 50-х років XX ст. У гірських районах цей процес почався дещо пізніше (30-ті роки XX ст.). Дальший розвиток плану (20-30-ті роки нашого століття), що знаходив свій вияв в окремих будовах, та й то заможних селян, – це переділ по поздовжній осі будівлі житлової кімнати, яка утворилася з комори, на дві нерівні частини, у меншій з яких влаштовується комора, а у більшій – житлове приміщення. Цей варіант набув поширення у 40-50-і роки і зрідка зустрічається й сьогодні. Він характерний для поздовжньо витягнутих хат (14x7 м, 13x6 м) з напіввідкритою галереєю, яка тягнеться вздовж переднього фасаду будинку, охоплюючи кімнату (святкову, велику) і кухню. При цьому ширина галереї майже завжди дорівнює ширині комори. Цей варіант народного житла, що був поширений переважно в низинних і передгірних районах, а зараз зустрічається зрідка, побутовував з двосхилим дахом, з усіченими зверху дощаними або вальковими

фронтами, який згодом реконструюють на чотирихилий і майже всюди покривають черепицею⁵.

Комора утворювалась і внаслідок поділу сіней по поздовжній осі будівлі. У вказаних випадках еволюції характерним є те, що при незначних модифікаціях класичного плану збільшується розмір хати і всіх приміщень.

У 50-х, а особливо в 60-х роках, набуває поширення тип планування, при якому будинок поділяється капітальною стіною на дві нерівні частини. У меншій частині розташовують, як правило, веранду, кухню, комору, у більшій – два приміщення (спальню і вітальню). Зустрічається і дещо видозмінений варіант: у меншій частині влаштовують простору веранду і кухню або ж веранду і комору, у більшій – житлові помешкання. В цих випадках кухня разом з коморою будуються окремо. Поширений також варіант з однією житловою кімнатою (“веранда+кухня+комора+житлова кімната”), при якому вхід у комору і кухню веде з веранди, житлова кімната має зв’язок тільки з кухнею-їдальною. При одноповерховому однокімнатному будинку доцільним є і варіант “веранда+кухня+їдальня+комора+житлова кімната”. У цьому випадку з веранди вхід веде у кухню-їдальню, а з неї – у житлову кімнату і комору. Ширина комори дорівнює ширині веранди; знаходяться веранда і комора по діагоналі одна від одної і зв’язок між ними – тільки через кухню-їдальню. При цьому варіанті часто будують окремо кухню і комору. Ця кухня, при невеликій сім’ї, використовується і як спальня, а кухня-їдальня перетворюється в додаткове житлове приміщення для прийому гостей. Відносно комори, то в останньому випадку їх дві. Та, що будується разом з окремою кухнею, є, по суті, літньою коморою, в ній зберігаються в літньо-осінній період овочі і фрукти, а м’ясо, сало, яйця тощо знаходяться в коморі капітального будинку. Взимку овочі і фрукти тримають у капітальній коморі. Значно розвиненіші варіанти цього типу (дво-, три- і навіть чотирикімнатні житлові приміщення з одним входом) поширені у передгірних і низинних районах Закарпаття. Характерною ознакою їх є те, що в центрі розташована кухня, до неї прилягають помешкання і комора. Цей варіант сучасного

сільського житла розвинувся з традиційного житла на півдні Закарпаття типу п'ятистілки, (у Хустському і Тячівському районах) з окремими входами в кожне приміщення з сіней чи галереї⁶.

Дуже поширеним на Закарпатті є дво- і трикімнатний житловий будинок з одним входом. У плані він розділений на дві частини поздовжньою несучою стіною: у першій – розташовані дві кімнати, у другій – веранда, кухня-їдальня, комора (або комора і ванна). Більш розвиненим варіантом цього типу є трикімнатний будинок з двома входами – парадним (з боку вулиці) і робочим (з двору).

Інший тип, який виник на основі розвитку традиційної хати, набув поширення на Закарпатті частково⁷. У цьому випадку хата розділена на три частини двома поперечними стінами і включає два помешкання, які сполучаються через спільні сіни, розташовані посередині житла. Як правило, одне з помешкань призначалося для сім'ї сина чи дочки.

В окремий тип можна виділити житло з двома поперечними стінами і сіньми, які займають половину його середньої частини. Цей тип будинку отримує дальший розвиток у вигляді мансардних жител, що набули поширення в останнє двадцятиріччя.

У зв'язку з влаштуванням високого даху (внаслідок значної кількості опадів) на горищі утворюється досить значний простір, який і використовується під мансарду. Зведення мансардних будинків вигідне з економічної точки зору, оскільки при збереженні форми плану збільшується кількість приміщень, тим більше, що будівництво таких хат можна вести в дві черги: спочатку перший поверх, а через деякий час – мансардний.

Найпоширеніші одноквартирні мансардні будинки з однією чи двома кімнатами в мансардному поверсі, які використовуються здебільшого як спальні для дітей.

Увійшли в побут і двоквартирні мансардні будинки, розміщення квартир у яких зустрічається в двох варіантах: по поверхах і в двох рівнях. Здебільшо-

го квартира на першому поверсі складається з кімнати, спальні і кухні-їдальні, друга квартира (на мансардному поверсі) має кімнату і кухню-їдальню.

На Закарпатті зводять і мансардні двоквартирні будинки з ізольованими квартирами в двох рівнях, входи до яких ведуть із торцевих фасадів через веранди.

Слід відзначити раціональне використання в мансардних будинках го-рищного простору, не зайнятого під житло. Тут влаштовують комори для продуктів, різноманітного інвентаря, побутових речей, сушать білизну, а час-то складають сіно.

В останні десятиріччя на селі з'явилися двоповерхові будинки. Вони зу-стрічаються здебільшого двох видів: одноквартирні з квартирами в двох рів-нях і двоквартирні з напівізольованими або ізольованими квартирами. Експлу-атація таких будинків свідчить про їх доцільність, вони економніші, займають менше місця на ділянці, що збільшує щільність забудови⁸. Заслужують на ува-гу архітектурно-планувальні особливості сучасного житла. Характерним є за-стосування планів без виступів і з виступами. У будинках з одним входом по-ширені плани без виступів, із вбудованими верандами. Іноді веранда част-ково виступає із загального об'єму, тим самим створюється можливість влаштування сходів у мансардний поверх.

Як і в традиційному житлі, в сучасних будинках житлові кімнати розта-шовують з південного, сонячного боку; а господарську групу приміщень (кухня, комора, сходи) – з північного. Як правило, комора безпосередньо зв'язана з кухнею-їдальнею. Часто будинки мають два входи: літній (основний) – через веранду з боку головного фасаду і господарський – з боку двору.

Важливим елементом мансардних і двоповерхових будинків є сходи – внутрішні і зовнішні. На Закарпатті у мансардних будинках з одним входом у більшості випадків внутрішні сходи ведуть з веранди. У двоквартирних ман-сардних будинках влаштовують відкриті зовнішні сходи.

Сучасні будинки у селах мають, як правило, три, чотири і більше кімнат. Крім загальної кімнати і кухні-їдальні, є спальні для дітей і дорослих, кімната для занять школярів, іноді майстерня, де члени сім'ї займаються ткацтвом, різьбленням та ін. Набуло поширення місцеве центральне водяне опалення, користування газом. Неодмінною приналежністю сучасних будинків стали ванні кімнати.

Одне з основних місць у хаті займає загальна кімната, де вдень перебуває сім'я, виконуються домашні роботи, а у святкові дні приймають гостей.

Для сучасних будинків обов'язковою стала окрема спальня. Найчастіше її розміщують поряд з кухнею-їдальнею, часто вона має зв'язок із загальною кімнатою. У мансардних будинках спальню (чи спальні) влаштовують на мансардному поверсі. На першому поверсі їх площа дорівнює 16-20 м², у мансардному – 9-12 м².

Чимало уваги приділяється кухні-їдальні. У багатьох випадках розташування поряд з меблями і печі з плитою є традиційним, тобто така організація виробилась упродовж тривалого часу і є раціональною. Площа кухні досить значна (14-18 м²), що дозволяє не тільки приготувати тут їжу, а й виконувати необхідні господарські роботи. Поширеніший варіант, коли кухня-їдальня зв'язана з верандою і коморою.

На противагу старому житлу, де сіни могли бути просторими (іноді до 20 м²), оскільки тут виконувались окремі господарські роботи, в сучасних будинках площа їх дорівнює 4-6 м².

Дуже поширені в сучасному селі веранди, розміри яких визначаються конструктивною схемою самого будинку. Оскільки поздовжні чи поперечні стіни ділять будинок на дві приблизно рівні частини, довжина вбудованої веранди становить половину довжини однієї із зовнішніх стін будинку. Загальна площа веранди дорівнює 6-9 м².

Двоповерхові будинки з квартирами в двох рівнях щодо просторової організації майже не відрізняються від мансардних будинків і будинків з квартирами у двох рівнях. Їх зводять як за індивідуальними, так і за типовими

проектами. У типові проекти часто вносять зміни, відповідно до місцевих умов і уподобань забудовників. Як правило, плануванню цих будинків притаманна компактність. У таких будинках два входи: один через теплі сіни зв'язує кухню з господарським двором, другий через засклену веранду з боку вулиці веде в спільну житлову кімнату⁹. Всі помешкання згруповані навколо одного димаря. Раціонально влаштовано сходи, під ними – вхід у підвал.

Великі зміни відбулися у використанні будівельних матеріалів та конструкції стін і даху.

Крім традиційної зрубної техніки (удосконаленої і пристосованої до сучасних художньо-естетичних вимог), яка ще зустрічається в гірських районах Закарпаття переважно у гуцулів і бойків, набула поширення, теж здебільшого у гірському масиві, нова, не пов'язана з традиціями минулого каркасна конструкція стін (дерев'яний каркас заповнюється дерев'яними брусами).

Широко використовуються місцеві будівельні матеріали (туфи, вапняки, андезити, піщаники, гіпс, глина та ін.). Туфи (зеленуваті, голубуваті, сіруваті і жовтуваті) ідуть на фундамент і на облицювання стін. На Закарпатті для фундаменту і стін зрідка використовують андезит, вапняки – для фундаменту, зрідка і для стін.

Широко застосовують глини, особливо в передгірних і низинних районах, що й зумовило масове житлове будівництво з саману. Стіни з саману, особливо при наявності капітального фундаменту з гідроізоляцією, відзначаються непоганими теплотехнічними властивостями. Такі будинки значно дешевші порівняно з цегляними та дерев'яними.

Для виготовлення саманних “вальків” з осені заготовляють глину і складають біля майбутньої будівлі. За зиму вона промерзає, стає пухкою, після чого її кілька разів перемішують. Перед виготовленням вальків (за один-два дні) глину кілька разів змочують і ще раз добре перемішують. Потім до неї додають дрібно посічену соломку чи половику, після чого масу добре перемішують.

Вальки виготовляють у дерев'яних прямокутних формах без дна (розміром 25x14x12 см або 25x12x12 см). Форму заповнюють масою, добре утрам-

бовують і сформовані вальки складають сушити. Часто саман чергують з цеглою (ряд саману і ряд цегли, два ряди саману і ряд цегли, три ряди саману і ряд цегли тощо).

Зводять стіни із цегли, що останнім часом набуло значного поширення у зв'язку із всезростаючим добробутом людей.

Характерною особливістю сучасних будинків є виведення високого цоколя – 2-2,5 м. У такий спосіб забезпечується охорона житла від ґрунтових вод, а в цокольній частині влаштовуються господарські приміщення.

Щодо форми даху, то паралельно побутують дво- і чотирихилі, рідше двоххилі з усіченими зверху фронтонами. Двоххила покрівля дає можливість використовувати горіщний простір як мансарду.

За роки радянської влади зникло солом'яне покриття хат. Практично не використовується воно і в господарських будівлях. Зрідка (здебільшого у гуцулів і бойків) покривають житло драницею або гонтами. В основному ж хати покривають черепицею, шифером, залізом.

Дах, особливо в будинках гірських районів, має досить круті схили (45°, іноді й більші) і значні виступи карнизів (80-100 см), що сприяє швидкому стіканню води від дощів та снігу.

Значний інтерес викликає декоративне оздоблення сучасних селянських хат у Карпатах. Фасади оздоблюють різноманітними природними та штучними фактурами, особливого поширення набули штучні фактури типу мозаїки і типу набризку.

При вдавлюванні в глиносолом'яний шар обмазки (куди для міцності іноді додають вапно) шматочків битої цегли й черепиці створюється фактура, яка нагадує мозаїку. Крім декоративної функції, вона має практичну: робить поверхню зовнішніх стін міцнішою і стійкішою до атмосферних впливів. Для створення фактури у вигляді набризку роблять штукатурку з двох шарів: нижній – з глиновапняного розчину і верхній, що утворюється кількарізним набризкуванням на стіну вапняно-цементного розчину.

Набуло поширення фарбування зовнішніх стін будинків. Як правило, середня частина стіни фарбується у темніші кольори, що поступово переходять у світлі тони¹⁰.

В гірських районах цікавим сполученням практичності і декоративності є “пікування” – обшивка дерев’яних стін гонтом – клиноподібними дощечками, пофарбованими в більшості випадків у жовтий колір, який добре гармонує з пофарбованими в білий чи синій кольори віконними рамами.

Цікавим елементом декорування хат є прибивання тонких латок на усічений зверху фронтон; розширюючись вгору, вони утворюють своєрідний орнамент – “сонце” (як символ життя, добробуту). Цей символ зустрічається по всьому регіону, там, де побутують будинки з усіченими зверху фронтонами.

Зовнішній вигляд будинків значною мірою прикрашають окремі архітектурні елементи і деталі (двері, вікна, фронтони, виноси покрівель). Характерною особливістю сучасних хат є збільшення дверного отвору, зовнішні двері тепер, як правило, двостулкові, 120 см завширшки. Внутрішні двері бувають і двостулкові (ширина 120 см) і одностулкові (100 см).

Значно збільшились і розміри вікон (до 190x160 см), в нових будинках вони здебільшого тристулкові, верхня фрамуга в них відкривається.

Якщо в Прикарпатті художньому оформленню вікон не приділяється особливої уваги, то на Закарпатті віконні отвори підкреслюються вертикальними оштукатуреними кольоровими смугами (15-20 см), а іноді й горизонтальними профільованими поясками.

Нові архітектурні якості сільського житла починають формуватися переважно в перше післявоєнне десятиріччя. В них значною мірою вже присутній елемент професійної архітектури. Будівництво нових та реконструкція старих хат привели до значних змін в інтер’єрі традиційного житла¹¹. При реконструкції старих хат насамперед переобладнували сіни та комору. У сінях прорізували вікно, стелили підлогу тощо. Таким чином, утворювалося житло з відокремленою кухнею. Переобладнане в межах існуючих просторів житло-

ве приміщення (“хижа”, “хата”), залишившись без кухонного кута, втратило свою традиційну господарську функцію, перетворившись в окрему чисту кімнату. Переобладнуючи комору в житлове приміщення, в ній утеплюють стелю, перестелюють підлогу (в коморах підлога в більшості випадків була з неструганих, а в деяких місцевостях і не підтасованих дощок), упорядковують стіни і прорубують вікно. Якщо комора знаходиться з краю хати і вхід до неї розташовано з боку сіней, то прорубують два вікна, одне – з причілка, друге – з фасаду. Реконструкція комори приводить до утворення житла двох варіантів: “кімната+кухня+кімната” або “кімната+сіни+кімната”. В останньому варіанті сіни ще лишаються не переобладнані. Зазвичай, в меншу переобладнану кімнату переходить жити молоде подружжя, а батьки лишаються в основній кімнаті.

При переобладнанні старих хат збільшували розміри вікон, робили дощані підлогу і стелю, перебудовували печі, знімали жердки під стелею. Проте і в реконструйованих хатах здебільшого зберігається традиційний план внутрішнього обладнання. Це виявляється насамперед у тому, що всі види меблів розташовуються попід стінами. Лише в деяких випадках стіл із стільцями стоїть посередині кімнати. Таке розміщення пояснюється відгомонам старих традицій, коли на першому етапі розвитку житла всі предмети обладнання, крім стола й ослона, розміщувалися вздовж стін. Значну роль відігравали і невеликі розміри окремих камер. У перебудованому житлі, яке відокремилася від кухні та інших господарських приміщень, стало просторіше. Оздоблення та обладнання такого приміщення вже значною мірою відрізняється від традиційного інтер'єру, з'являються меблі: шафа, ліжко, стіл зі стільцями, радіоприймач, швейна машинка та ін.

У гуцулів і бойків із старого обладнання ще в деяких випадках залишається дерев'яне ліжко, застелене ліжниками, і предмети оздоблення стін: декоративні миски, вироби з сиру, писанки.

У процесі дальшого розвитку житла, з 60-х років, коли воно стає вже багатокамерним, дедалі більше поривався зв'язок із старими традиціями як у його плануванні, так і в обладнанні та формах оздоблення.

Прагнення поліпшити комфортні й експлуатаційні якості хати реалізувалися шляхом запровадження збільшених вікон і дверей, застелених веранд, мансардних приміщень тощо.

У нових будинках роблять великі подвійні вікна, пристосовані для відкривання і провітрювання приміщення. Віконний отвір підпорядковують габаритам кімнати. В більшості кімнат фарбують підлогу.

Із самого внутрішнього плану житла докорінної зміни зазнала традиційна форма його обладнання, розташування меблів. Насамперед, переобладнано традиційну велику піч, яку замінила сучасна, невелика, розташована в кухні. Вона вже не має єдиного загального типу, стандартного розміру і форми. В інших кімнатах ставлять кахляні печі. В сучасному житлі піч майже завжди знаходиться у куті біля дверей.

За функціональним призначенням у житлі виділяються загальна кімната, вітальня, спальня, дитяча кімната, кухня-їдальня та допоміжні приміщення.

Внаслідок якісних змін, що відбулися в планувальній і конструктивній структурі сучасного сільського житла, майже повністю трансформувалася його традиційний інтер'єр. Змінилися і художні прийоми оформлення. У зв'язку з появою багатокамерного житла замість старих саморобних з'явилися нові сучасні меблі фабричного виробництва, зникла традиційна форма їх розташування.

Сучасному житлу притаманне різноманітне використання кімнат з поєднанням різних побутових функцій в одній кімнаті (як це мало місце в старих хатах). Більш однотипним є розміщення меблів і засобів внутрішнього оформлення в сучасній кухні. Обладнання й оздоблення кухні складають практичні і необхідні в побуті предмети. В залежності від розмірів кухні в ній іноді розміщують два столи. Один із них стоїть біля вікна або в центрі кухні, а другий – біля печі. На столі біля печі господиня готує страву, за іншим столом сім'я

обідає. На кухні знаходиться плита з духовкою, у бойківських і лемківських хатах – плита з цегли, пофарбована в зелений чи коричневий колір. Гуцульські печі переважно обкладають керамічними кахлями фабричного виробництва. На стінах висять різноманітні фото і картини в рамках, іноді оздоблені штучними квітами чи рушником. У бойківських та лемківських хатах на стінах висять різноманітні вишиті серветки. В кухні також знаходиться дитяча колиска, щоб мати, пораючись біля печі, могла доглядати за дитиною. На кухні лемківських хат у багатьох випадках є лава-лада, перенесена з старого житла, у бойківських – лава зі спинкою. Обладнання кухні настільки змінилось за останні роки, що вона майже не відрізняється від кухні міського типу.

Характерною ознакою оздоблення інтер'єру гуцулів, бойків, лемків залишається те, що сучасний посуд у кухонній шафі нерідко розкладають відповідно до старих традицій: на верхніх полицях – оздоблені тарілки, під ними в ряд – горнятка і келешки.

Поширилася традиція прикрашати житло квітами, які прилаштовують на підвіконнях у кімнатах, спальні, кухні, на спеціальних підставках на веранді.

Хоча народні традиції і не є вирішальними у формуванні характеру сучасного сільського житла, багато традиційного, зокрема в інтер'єрі, можна побачити і тепер. Наприклад, у сучасних будинках долинян і лемків іноді зберігається традиція закритої “холодної” кімнати, яка в зимовий період не опалюється. Стіна, яка розташована проти дверей, як і в старих хатах гуцулів, бойків, лемків, залишається основною з точки зору оздоблення. На ній висять портрети, фотографії в рамках, прикрашені рушниками. Як і у старих меблях, стільниця сучасного кухонного стола лишається нефарбованою.

В оформленні житла важливу роль відіграють вироби з тканини. Серед тканин інтер'єрного призначення декоративну функцію виконують скатерті, які здавна виступають своєрідною ознакою естетичного смаку, добробуту сім'ї.

Набули поширення і рушники, їх використовували в оздобленні житла і в минулому, а в останні десятиліття цей вид художньої творчості зазнав особливого розвитку. Продовжуючи або переосмислюючи традиційні мотиви, виготовляють рушники, які гармонують з колоритом сучасного інтер'єру.

В оформленні житла, особливо в гуцулів, необхідним елементом були і залишаються ткани покривала – верети, якими сьогодні застеляють дивани, ліжка, крісла. Органічно вписуються в інтер'єр ліжники.

До суто декоративних способів оформлення інтер'єру належать килими домашнього і фабричного виробництва, різноманітних кольорів і розмірів. Килими, якими раніше накривали постіль, лавку або вішали на грядці над ліжком, в сучасних квартирах встановлюють на стіні. Дедалі більше входить у побут селянського житла килим, постелений на підлогу – він виконує і естетичну, і теплоізоляційну функції.

Елементами інтер'єру стали і предмети декоративної скульптури – із дерева, скла, кераміки тощо, а також керамічні декоративні тарелі, різноманітні панно, плакетки.

Інтер'єр сучасного сільського житла значно змінюється у зв'язку з появою нових предметів побуту – різноманітних освітлювальних приладів, побутової техніки (холодильників, телевізорів, пральних та швейних машин, пилососів, телефонів тощо). Разом з тим, використання в оформленні помешкань народних традицій надає йому привабливого, своєрідного вигляду.

ПРИМІТКИ

1. Анучин В. А. География Советского Закарпатья. – М., 1956. – С. 128.
2. Петрова З. А. Сельские жилые дома в Карпатах. – Ужгород: Карпати, 1972. – С. 60.
3. Федака П. М. Зміни в народному житлі колгоспного селянства Закарпаття (50-60-і роки) // Народна творчість та етнографія. – 1978. – № 5. – С. 22-27.

4. Петрова З. А. Сельские жилые дома в Карпатах. – С. 5; Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество. – К., 1977. – С. 68.
5. Федака П. М. Зміни в народному житлі... . – С. 25.
6. Там же. – С. 25.
7. Петрова З. А. Згадана праця. – С. 13-14; Самойлович В. П. Українське народне житло. – К., 1972. – С. 23-24, 26-27.
8. Самойлович В. П. Українське народне житло. – С. 34.
9. Петрова З. А. Сельские жилые дома в Карпатах. – С. 31.
10. Самойлович В. П. Сучасне народне житло на Закарпатті //НТЕ. – 1968. – № 6. – С. 21.
11. Народна архітектура Українських Карпат. – К., 1987. – С. 255-258.

ВИСНОВКИ

За підсумками дослідження зібрано, систематизовано і проаналізовано величезний за обсягом матеріал з ділянки народного будівництва Закарпаття, що дозволило виокремити специфічні регіональні риси народного житлового і господарського будівництва українців краю, простежити генезу, етапи розвитку та історичну тяглість традицій народного житла, їх глибину і стійкість, визначити місце народного будівництва області у контексті загальноукраїнського традиційного будівництва, народного будівництва регіону Карпат і прилеглих областей.

Основні результати проведеного дослідження полягають у наступному:

1. Народне житло українців Закарпаття становить самобутній регіональний комплекс матеріальної культури українського народу і відзначається функціональною досконалістю та високим архітектурно-мистецьким рівнем.

Регіональні особливості проявляються у таких складових і явищах народного будівництва: а) поширення в гірських районах розпорошених поселень та хуторів на місці вирубаних лісів, а також ланцюгових поселень у вузьких міжгірних долинах, вздовж зворів і водних артерій; б) побутування у передгір'ї і низовині скупчених і вуличних поселень, на яких позначився вплив пережитків патронімії; в) переважання по всьому регіону відкритого, з незв'язаними або частково зв'язаними між собою будівлями, двору; г) побутування замкнених по периметру і відкритих зверху дворів – гуцульських гражд і довгих хат у лемків, західних бойків і лемківсько-бойківському пограниччі; д) переважання трикамерної планувальної структури житла типу зв'язку (хата+сіни+комора); е) побутування двокамерного житла типу хата+сіни як ознаки недовершеності розвитку хати та соціальних моментів житла; є) побутування двокамерного житла типу хата+комора (кліть), яке не зустрічається в жодному з інших регіонів України; и) поширення у бойків асиметричного трикамерного житла типу сіни+хата+комора, у якому у сіни і комору ведуть окремі входи, а помешкання знаходиться посередині – між сінями і коморою;

ж) побутування подвоєних і потроєних у плані довгих хат як житла розділених родин; з) зрубна техніка зведення стін з горизонтальною кладкою колод, протесів чи брусів, з'єднаних на кінцях різними замками; й) відкриті чи напівзакриті галереї з дерев'яними різьбленими опорними стовпцями; к) кроквяна конструкція чотирихилого даху, покритого соломною або дранкою, із значними виступами за стіни хати; л) значна висота даху бойківських хат, яка у тричі перевищує висоту видимої частини зрубу; м) відкритий як зовні, так і з середини, зруб хат на Гуцульщині, Бойківщині, Лемківщині та їх пограниччях; н) залишки давніх волокових вікон, дверей на бігунах та дверей трапецієподібної форми; о) курні і напівкурні великих розмірів глиняні печі; п) поширення хлівів і стодол, роташованих в одному блоці під спільним дахом; р) побутування самотніх малих архітектурних форм господарського призначення (коші на кукурудзу, обороги для сіна, рупи для картоплі) та ін.

2. Аналіз усіх наявних джерел і матеріалів дозволяє зробити висновок, що на Закарпатті у досліджуваній період вимальовувалася надзвичайно складна картина переплетення і взаємного перехрещення ареалів поширення різних за своїм етнічним походженням і хронологією появи елементів і явищ будіельної культури. Насамперед, це риси культури, спільної для усього регіону Українських і в цілому Карпат (побутування розпоросених у гірській місцевості поселень, де переважав пастівницький напрямок господарювання, коли зимівки перетворювалися у постійні оселі, а також ланцюговоподібних сіл, форма яких зумовлювалася в основному гірським рельєфом, та хуторів на місці вирубаних лісів; зрубна техніка зведення стін; високі чотирихилі дахи, покриті соломною чи дранкою, із значними виносками за стіни хати – для захисту зрубу від опадів; відкриті чи напіввідкриті ганки-галереї та інше. Зібраний матеріал дозволяє стверджувати, що окремі риси такої спільності почали складатися дуже давно. На Закарпатті, як і в деяких інших районах Карпат, майже до середини ХХ ст. зберігалися сліди праслов'янської культури, і прослідковувалися вони не лише в анімістичних віруваннях, космогонічних оповідях, календарних і сімейно-побутових обрядах, старовинних переказах

тощо, але і в обрядах та віруваннях, пов'язаних з будівництвом хати і господарських споруд, у таких древніх елементах житла, як залишки волокових вікон, трапецієподібна форма входних дверей і одвірків, курні печі та ін. Тут також ще в першій половині ХХ ст. фіксувалися залишки патронімічних утворень, проявом яких був і спосіб забудови окремих поселень сімейно-родинними групами (у таких селах цілі вулиці чи квартали складали житла родичів з однаковим прізвищем, та проживання у спільному домі великої нерозділеної, іноді з кількох шлюбних пар, родини. Збереження подібних реліктових явищ пов'язано, крім історичної тягlosti етнічних традицій, характерною для більшості гірських районів ізоляцією і сповільненням у зв'язку з цим економічним розвитком.

3. В результаті дослідження зроблено важливі висновки щодо генези та етапів розвитку планування житла:

1). Розвиток плану хати, як правило, відбувався від однакамерного через двокамерне (хата+сіни) до трикамерного (хата+сіни+комора) житла.

2). Сіни у двокамерному житлі є другим за часом появи елементом житла, який виник внаслідок забудови з чотирьох боків навісу ("сень", "сінь") біля входу в однокамерну хату.

3). Трикамерний тип житла став наслідком розвитку двокамерної, а в окремих випадках однокамерної хати, у першому випадку до сіней добудовувалось третє приміщення (комора), яке сполучалась з сіньми внутрішнім деревним переходом, у другому – коли простір між однокамерним житлом і кліттю огороджувався, а згодом увесь комплекс накривався спільним дахом, таким чином, відгороджений між кліттю і житлом простір перетворювався в сіни, що зв'язали житло і кліть.

4). Виникнення трикамерного житла в гуцульських граждах мало свою специфіку: сіни (хороми) тут могли бути первісним елементом житла, у них виконувались різноманітні роботи і готувалася їжа, з обох їх боків розміщалися кліті, які з часом зближувалися, потім з'єднувалися з основною будовою конструктивно, в одну з них, а далі і в обидві, переносилося вогнище, яке

перетворювалося у піч; таким чином, кліті ставали постійними помешканнями, а колишнє основне ядро – сіньми з усіма відповідними функціями цього виду простору.

5). Крім названих, був ще один, відмінний, шлях генези житла – безпосереднє з'єднання житлового простору з кліттю, без сіней (хата+кліть), поширений у південно-східній частині Хустського, півдні Тячівського районів Закарпаття, півночі Румунії, північно-східній Угорщині, районі Косово (колишня Югославія), який відомий у науковій літературі під назвою моравського або паннонського типу.

4. Внаслідок дослідження явищ і складових частин народного будівництва українців Закарпаття встановлено, що традиційні форми сільських поселень і дворів, їх планування, типи житлових і господарських будівель, внутрішнє обладнання й інтер'єри хат мали чимало спільних рис з народним будівництвом інших регіонів України – Галичини, Поділля, Волині, Полісся, Наддніпрянщини. Це – поширення скупчених, безсистемних, рядових і вуличних поселень, переважання відкритого типу двору з незв'язаними або частково зв'язаними між собою будівлями, подібні до гуцульських гражд замкнуті двори на Поліссі, Волині, колишніх Київській та Чернігівській губерніях, аналогічний розвиток дво- (хата+сіни) і трикамерного (хата+сіни+комора) типів житла, трикамерна горизонтальна проекція з об'єднуючим ланцюгом (сіньми) посередині між хатою і коморою, схожі конструктивні прийоми і техніка будівництва, розташування і поворот челюстей печі, внутрішнє планування житлового простору та його організація, характер розташування і функціональне призначення меблів та ін. Про генетичний зв'язок будівельної культури закарпатців з культурою українців різних регіонів України свідчить термінологія житла і господарських споруд, яка у своїй семантико-морфологічній основі спільна для усієї української етнічної території (село, присілок, хутір, двір, хата, сіни, комора, хлів, стодола, курник, підвалина, гряда, матиця, стіна, дах, покрівля, вікна, двері, одвірки, стеля, стелина, поріг, піч,

стіл, лавиці, постіль, ложечник, жердка, драниця, солома, ключини, кізлини, китиці, двері на бігунах, призьба, поміст і т. д. і т. п.)

5. Як впливає з аналізу джерел і матеріалів дослідження народного будівництва Закарпаття, на формування і розвиток традиційних типів сільських поселень краю (село, присілок, хутір), їх форм (скупчена, розпорошена, рядова, ланцюгова, вулична), а також типів дворів, жител і господарських будівель впливали різноманітні фактори соціально-економічного, екологічного, етно-генетичного, етно-історичного та іншого характеру. Зокрема, головною причиною масового переходу від небагатодвірних до багатодвірних поселень було посилене закріпачення селян у XV-XVI ст. та інтенсивне захоплення феодалами общинних земель. Земельні наділи зменшувалися й ущільнювалися, двори скупчувалися, вузькі смуги землі вздовж доріг забудовувались рядами або гніздами. Формування у низовинних і передгірних районах вуличних поселень було пов'язане з урядовим регулюванням, поділом земель на вузькі смуги, які забудовувались житлами в один ряд, а після відомої “Regulatio urbarialis” імператриці Марії-Терезії (60-70-і роки XVIII ст.), яка чітко регламентувала забудову в межах “intravillana” (всередині поселення) та встановлювала розмір ділянки під індивідуальну забудову, села розвивались у скупчених формах, оскільки на садибному наділові з часом виникали житла відокремлених синів, до яких прорізались вулички і провулки. Збільшення кількості вуличних і скупчених поселень у другій половині XIX ст. було безпосередньо зв'язано з подальшим дробленням селянських садибних ділянок, на яких виникали нові двори. На усі параметри народного житла Закарпаття, у тім числі і на планувально-композиційні вирішення, мав вплив соціальний стан селянської сім'ї. Зокрема, кількість і розмір окремих камер безпосередньо були пов'язані з матеріальним забезпеченням родин. У кінці XIX – на початку XX ст. дводільні (хата+сіни) житла, як правило, належали незаможним селянам, у той же час переважали тридільні (хата+сіни+комора) хати заможних і середнього достатку сільських родин. Кількість, добротність і розміри господарських будівель завжди вказували на рівень за-

можності селянина, так само, як і якість будівельних матеріалів, якість обробки конструктивних та архітектурних елементів і характер влаштування інтер'єру.

Крім цього, особливості традиційного житла і господарських будівель українців Закарпаття базувались на специфіці господарсько-виробничого укладу, сімейних відносин, природно-географічних і кліматичних умов. Наприклад, однією з важливих причин появи і побутування гуцульських гражд був пастівницький напрямок господарства, характер сімейних відносин та природні умови. Екологічні чинники мали відчутний вплив також на форми поселень, їх зовнішній вигляд, використання будівельних матеріалів, влаштування високого даху із великими виносоми навколо стін хати та ін. Внутрішнє планування й окремі елементи сільських хат з кінця ХІХ ст. зазнавали впливу з боку міської культури.

6. Важливе місце в роботі посіло дослідження характеру і ступення впливу на народне будівництво етнічних традицій та культурних витоків, внаслідок чого доведено:

1) Зони поширення окремих типів дворів і жител та явищ будівельної культури, відображаючи локальні особливості, співпадають з районами розташування етнографічних груп. Зокрема, замкнутий двір – гражда – характерний для Гуцульщини, довга хата з блоковим зв'язком будівель, об'єднаних спільним дахом – для Лемківщини, західної частини Бойківщини та долинян західної частини краю, відкритий двір з незв'язаними або частково зв'язаними між собою будовами – для всіх етнографічних груп, особливо для долинян. У гірських етнографічних груп (гуцулів, бойків, лемків) зруби жител ні зовні, ні всередині не обмащувались і не білились, у долинян навпаки – обмащувались глиною і білились.

2). Окремі явища і складові будівельної культури мали свою специфіку навіть в середовищі однієї етнографічної групи – серед локальних груп, виокремлених здебільшого по долинах річок. Наприклад, двокамерне житло хата+кліть побутувало у долинян Хустської котловини, хати на півдні Хустсь-

кого, в Іршавському, Мукачівському і Перечинському районах за зовнішнім виглядом, формою даху, побілкою стін у білий чи синій кольори дуже близькі до жител подільських селян, що свідчить про генетичну близькість цих регіонів – згадані райони подільський князь Федір Корятович у кінці XIV ст. заселяв полянами; побілка стін у синій колір також характерна для долинян Хустської котловини, а обмазка глиною і фарбування у синій колір стиків між вінцями зрубів, дверних і віконних обрамлень – для Тересвянської і Теремлянської долин.

3). Деякі специфічні для Закарпаття явища, форми і елементи народного житла, не дивлячись на вплив історичних, соціально-економічних та інших факторів, продовжували побутувати впродовж тривалого часу, виявляючи при цьому дивовижну стійкість і глибину. Мова йде про етнічні традиції, материнські корені яких закарпатці зберегли всупереч кількох столітній політичній відірваності від основного українського етнічного ядра. Деякі з них сягають глибини віків, до традицій архітектури Київської Русі. Серед них – збереження довгих хат і гуцульських гражд, які, на наш погляд, є залишком традицій житлових комплексів замкового будівництва України-Русі IX-XIII ст., форми курної і півкурної печі, внутрішнє планування та інтер'єр житлового простору й інше.

7. Аналіз зібраного і узагальненого матеріалу дозволяє зробити важливі висновки і щодо взаємин у царині народного житла українців Закарпаття з іншими етнічними групами, які здавна компактно населяють різні райони краю:

1). В українців, словаків, румунів, німців, передгірних угорських поселеннях були схожими рублені з дерева житла;

2). Для українців, словаків, румунів, частково угорців, характерні чотирисхилі, з кроквяною конструкцією дахи;

3). Побутували подібні для всіх етнічних груп призьби або галереї (ганки).

4). Для українців, словаків, румунів характерним був – тип курної східноєвропейської печі. У той же час відзначається диференціація щодо місця розташування печі та повороту її отвору (челюстей). Зокрема, на Бойківщині,

Гуцульщині та прилеглих до них районах Мараморощини, у тім числі румунів, піч розташовувалась у ближньому від входу до житла куті і була повернута челюстями до чільної стіни. Таке розташування поширене в усіх регіонах України. У той же час, у західній частині краю, на Лемківщині і лемківсько-бойківському пограниччі та у словаків побутував тип печі, повернутої челюстями до причілкової стіни. У двокамерних житлах типу хата+кліть, поширених на півдні Хустського і Тячівського районів у пограничній смузі з північною Румунією і північно-східною Угорщиною, де він також побутував, піч знаходилась у протилежному від дверей куті і челюстями була повернута до дверей.

5). Двосхилі, з усіченими зверху фронтонами, дахи у німців та угорців Закарпаття (т. зв. “німецький дах”), з кінця XIX – початку XX ст. поширилися в українців – долинян, а з 20-х років XX ст. – у гуцулів, бойків і лемків.

6). В українців і словаків були поширені довгі і навіть зустрічалися подвоєні і потроєні житла – як форма проживання розділених сімей.

8. Зібраний і проаналізований матеріал дозволив зафіксувати в окремих явищах і складових народного будівництва Закарпаття аналогії у ширших географічних та етнічних просторах, іноді значно віддалених один від одного регіонах Європи:

1). На Лемківщині, лемківсько-бойківському пограниччі та в українців-долинян побутувало приміщення для полови під назвою “пелевня”, “пелевник”, аналогічне господарське приміщення зустрічалося під назвою “плевня”, “плевень” у болгар, а також в Орловській і Новгородській областях Росії.

2). Двокамерне житло типу хата+кліть, поширене в Хустській улоговині, побутувало на теренах колишньої Панонії та раойоні Косово (Сербія).

3). Слово “куча” на означення двокамерного житла невеликих розмірів у деяких районах Закарпаття має аналогію у сербів на позначення повноцінного житла.

4). Піч у куті біля дверей, повернута челюстями до чільної стіни і поширена на Гуцульщині, Бойківщині, східній низовинній території історичної

Мароморощини, як і по всій українській етнічній території, побутувала і в західноросійському та білоруському житлі, а піч у куті біля дверей з челюстями, повернутими до причілкової стіни, крім Лемківщини, західної рівнинної частини Закарпаття, була поширена також у Словаччині і Моравії, побутувала і на півночі Росії та в середньоросійській смузі.

На питання – чому ця стійка етнічна риса народного житла неоднакова у межах порівняно невеликої території Закарпаття і в той же час має аналогії на широких європейських, здебільшого слов'янських, теренах, то очевидно, що маємо тут справу з дуже давніми, ще племінними відмінностями, але не виключено, що схожі риси могли виникати в окремих народів і навіть в середовищі етнографічних груп одного етносу і самостійно або під впливом сусідніх етносів.

9. Аналіз архітектурних, конструктивних, художніх та інших особливостей збережених зразків трикамерних жител XVIII – початку XIX ст. з регіонів Гуцульщини, Бойківщини, Лемківщини дозволяє зробити висновок про високу будівельну майстерність закарпатських українців. Цей висновок підтверджений на прикладі хат початку XVIII ст. Пігуляк Василю з села Ясіня (присілок Кевелів), кінця XVIII ст. Кобаль Докії і Галайди Іллі з села Білин на Рахівщині, гражд кінця XVIII ст. Митничука Івана з села Лазещини і початку XIX ст. Верб'ящука Василя з села Стебного Рахівського району, бойківських хат початку XIX ст. Марковича Михайла з села Рекіти Міжгірського, Свердловича Михайла з села Гусного Великоберезнянського районів та інших. Ці житла за своїми непересічними будівельними та архітектурно-художніми якостями продовжують вікові традиції українського народного будівництва і належать до золотого фонду світової архітектури.

10. Розвиток повоєнного сільського житла Закарпаття позначений двома тенденціями:

1). Поступовим створенням спільного для всіх етнографічних груп і етносів краю рівня будівельної культури, що знаходило свій вияв у змінах планування, матеріалу, будівельної техніки, інтер'єру.

2). Творчим використанням і розвитком архітектурних, будівельних і художніх традицій. Тобто, з одного боку відбувався процес інтеграції житла, з іншого – творче використання і переосмислення народних будівельних традицій відповідно до нових умов суспільного життя. Поєднання цих тенденцій становить визначальну рису сучасного сільського житла краю, яке відзначається і зручністю і красою.

СПИСОК
ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

I. Архівні джерела

1. Карти кадастрального округу села Абранка за 1864 рік. – Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО), фонд (далі ф.) 125, опис (далі оп.) 1, одиниця збереження (далі од. зб.) 3; аркуш (далі арк.) 4-6.
2. Карти кадастрального округу села Арданово за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 6, од. зб. 2, арк.7.
3. Карти кадастрального округу села Бабичі за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 6, од. зб. 2, арк. 7
4. Карти кадастрального округу села Баранинці за 1863 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 352, арк. 3.
5. Карти кадастрального округу села Білин за 1863 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 299, арк. 21-30, 36; оп. 6, од. зб. 4, арк. 11.
6. Карти кадастрального округу села Білки за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 6, од. зб. 5, арк. 20-22, 25-26..
7. Карти кадастрального округу села Бобовище за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 264, арк. 5.
8. Карти кадастрального округу села Богдан за 1863 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 308, арк. 65, 95, 101, 109, 112.
9. Карти кадастрального округу села Буковець за 1864 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 6, од. зб. 12, арк. 21.
10. Карти кадастрального округу села Вишка за 1860 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 451, арк. 7.
11. Карти кадастрального округу села Велятин за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 6, од. зб. 17, арк. 9.
12. Карти кадастрального округу села Великі Лучки за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 6, од. зб. 14, арк. 7.

13. Карти кадастрального округу села Великі Лази за 1863 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 678, арк. 1.
14. Карти кадастрального округу села Волосянка за 1859 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб.465, арк. 9, 10.
15. Карти кадастрального округу села Верб'яж за 1864 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 6, од. зб. 18, арк. 6.
16. Карти кадастрального округу села Гусний за 1860 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб.912, арк. 3-7.
17. Карти кадастрального округу села Горінчево за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 1197, арк. 4-8; оп. 6, од. зб. 26, арк. 6.
18. Карти кадастрального округу села Домашин за 1860 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 1241, арк. 3,4.
19. Карти кадастрального округу села Данилово за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 1484, арк. 11.
20. Карти кадастрального округу села Зарічево за 1855 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб.1670, арк. 6, 7.
21. Карти кадастрального округу села Ірлява за 1863 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 1756, арк. 6.
22. Карти кадастрального округу села Княгиня за 1860 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 1853, арк. 5-6.
23. Карти кадастрального округу села Колочава за 1864 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб.1895, арк. 3-6.
24. Карти кадастрального округу села Кайданово за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 1926, арк. 3, 4.
25. Карти кадастрального округу села Кальник за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 1336, арк. 7.
26. Карти кадастрального округу села Кальник за 1907 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 1937, арк. 6.
27. Карти кадастрального округу села Косівська Поляна за 1860 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 2242, арк. 53, 54, 57, 59, 63.

28. Карти кадастрального округу села Лісковець за 1863 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 2313, арк. 4.
29. Карти кадастрального округу села Лецовиця за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 2369, арк. 38.
30. Карти кадастрального округу села Лохово за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 2381, арк. 7.
31. Карти кадастрального округу села Липча за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 2505, арк. 24.
32. Карти кадастрального округу села Кив'яжд (Кам'янське) за 1864 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 6, од. зб. 45, арк. 7.
33. Карти кадастрального округу села Нересниця за 1864 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 2850, арк. 30-32; оп. 6, од. зб. 69, ак. 9.
34. Карти кадастрального округу села Осій за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 3018, арк. 3-7.
35. Карти кадастрального округу села Пацканьово за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 3153, арк. 15; оп. 6, од. зб. 76, арк. 9.
36. Карти кадастрального округу села Рекіти за 1864 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 3317, арк. 2.
37. Карти кадастрального округу села Руська Мокра за 1864 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 3389, арк. 31.
38. Карти кадастрального округу села Торунь за 1863 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 3773, арк. 4-10.
39. Карти кадастрального округу села Туриця за 1863 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 3817, арк. 9, 13.
40. Карти кадастрального округу села Теремля за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 3850, арк. 9.
41. Карти кадастрального округу села Хижа за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 6, од. зб. 105, арк. 4.
42. Карти кадастрального округу села Чертеж за 1863 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 4240, арк. 9.

43. Карти кадастрального округу села Черна за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 4283, арк. 5-8, оп. зб. 111, арк. 7.
44. Карти кадастрального округу села Чумальово за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 6, од. зб. 110, арк. 6.
45. Карти кадастрального округу села Широкий Луг за 1864 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 4315, арк. 3-7.
46. Карти кадастрального округу села Ясіня за 1863 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 4359, арк. 49, 63, 64; оп. 6, од. зб. 118, арк. 4-11.
47. Карти кадастрального округу села Салдобош (Стеблівка) за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 4569, арк. 7, 18-24.
48. Карти кадастрального округу села Люта за 1863 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 2286, арк. 37.
49. Карти кадастрального округу села Іза за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 1802, арк. 9.
50. Карти кадастрального округу села Копашнево за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 2203, арк. 13.
51. Карти кадастрального округу села Доробратово за 1866 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 1277, арк. 4.
52. Карти кадастрального округу села Горонда за 1865 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 25, арк. 4.
53. Карти кадастрального округу села Залуж за 1908 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 6, од. зб. 39, арк. 3.
54. Карти кадастрального округу села Дубрівка за 1863 рік. – ДАЗО, ф. 125, оп. 1, од. зб. 1367, арк. 6.
55. Симоненко И. Ф. Очерки быта колхозного крестьянства Закарпатья: Неопублікована монографія. – ДАЗО, бібліотека, ш. 902.7.
56. Урбарій села Бобовище 1775 р. – Фонди Закарпатського краєзнавчого музею – Арх. № 11908.

II. Матеріали польових досліджень та експедицій

57. Експедиційний зошит № 1: Народне будівництво Закарпаття (1970-1976). – 123 с. – Архів автора (далі – АА).
58. Експедиційний зошит № 2: Народне будівництво Закарпаття (1977, 1979) – 34 с. – АА.
59. Експедиційний зошит № 3: Народне будівництво Закарпаття (1977, 1978, 1980, 1986) – 69 с. – АА.
60. Експедиційний зошит № 4: Народне будівництво Закарпаття (1969-1978). – 177 с. – АА.
61. Звіт про наукову експедицію “ЗЕМ – Полонина – 77”: Полонинські будівлі Закарпатської Гуцульщини, 1977. – 15 с. – АА.
62. Звіт про наукову експедицію “ЗЕМ – Гуцульщина – 79”: Культура і побут гуцулів Закарпаття, 1979. – 17 с. – АА.
63. Щоденник польових робіт. – “ЗЕМ – Полонина – 77”; “ЗЕМ – Гуцульщина – 79”. – 47 с. – АА.
64. Звіт про наукову експедицію “Чумацькими шляхами України”, 1989. – 15 с. – АА.
65. Звіт про наукову експедицію “Шляхами куруців”, 1990. – 16 с. – АА.
66. Експедиційний зошит № 5: Народне будівництво Закарпаття (1989-1999). – 98 с. – АА.

III. Література

67. Александр Ю.Г. Русский народ в Угорщине. «Noscete ipsum». А. Введение. Б. Критическое извлечение из сочинений Г.Бидермана // Свет. – 1867. – №18. – С. 2-3; №21. – С. 2–3.
68. А. М. Путевые впечатления на Верховине // Свет. – 1867. – №13. – С. 3; №14. – С. 1; №15. – С. 1-2; №16. – С. 1-3.
69. Алтарь // Листок. – 1889. – 13 февраля. – С. 37-38.

70. Андрашко Иван. О книге проф. Бонкало «Русины» / Иван Андрашко // Русское слово. – Ужгород, 1941. – 5 марта, 9 марта.
71. Анучин В. А. География Советского Закарпатья / Всеволод Александрович Анучин. – М.: Госиздат географической литературы, 1956. – 296 с.
72. Бабота Йосип. Білін / Йосип Бабота // Наш рідний край. – 1926. – Річник IV. – Число 9. – Май. – С. 145.
73. Багдановіч Максим. Червонная Русь. / Максим Багдановіч // Збор творау у двух тамах. – Т. 2. – Мінськ: Навука і тэхніка, 1968. – С. 245-266.
74. Багдановіч Максим. Угорская Русь // Збор творау у двух тамах. – Т. 2. – Мінськ: Навука і тэхніка, 1968. – С. 274-285.
75. Байрак Я. М. Закарпатський музей народної архітектури та побуту / Ярослав Миронович Байрак, Павло Михайлович Федака. – Ужгород, 1986. – 130 с.
76. Балагурі Е. А. Закарпаття – земля слов'янська / Едуард Адальбертович Балагурі, Степан Іванович Пеняк. – Ужгород: Карпати, 1976. – 186 с.
77. Балагурі Е. А. Нові дані про заселення північно-східної частини Карпат в давнину / Едуард Адальбертович Балагурі, Іван Михайлович Гранчак // Науковий збірник музею української культури в Свиднику. – Т. VIII. – Братіслава-Свидник-Пряшів, 1977. – С. 53-74.
78. Бачинський Е. В интересах местных (этнографических и исторических): Программа для составления этнографических и исторических сведений / Евгений Бачинский // Свет. – 1867. – № 9. – С. 1-2.
79. Бачинський Л. Тур'я Ремета / Леонід Бачинський // Підкарпатська Русь. – Ужгород, 1927. – № 9. – С. 214-216.
80. Беларуссае народнаэ жылле [В. С. Гурков, Л. А. Молчанова и др.]. – Мінськ: Навука і тэхніка, 1973. – 126 с.
81. Бендас Михаил. Новоселиця / Михаил Бендас // Наш рідний край. – 1926. – Річник IV. – Число 7. – Март. – С. 113.

82. Береганич И. Переказы про село Велятино / И. Береганич // Наш рідний край. – 1926. – Річник V. – Число 1. – Септембер. – С. 16–17.
83. Бернштейн С. Б. Взаимодействие языков карпатодунайского ареала / С. Б. Бернштейн // Карпатский сборник: Труды международной комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих к ним областей. – М.: Наука, 1976. – С. 16-21.
84. Бернякович К. В. Исследования древнеславянского поселения VIII-IX ст. в г. Ужгороде / Константин Владимирович Бернякович // Краткие сообщения Института архелогии АН УССР. – К., 1954. – Вып. 3. – С. 40-42.
85. Бідзіля В. І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери / Василь Іванович Бідзіля. – К.: Наукова думка, 1971. – 196 с.
86. Біленькій. Хотарні назви: Руськое, стол. Берег // Наука. – 1907. – 28 фебруара. – № 9. – С. 3.
87. Біцко Мих. Загатя / Михайло Біцко // Наш рідний край. – 1926. – Річник V. – Число 1. – Септембер. – С. 16-17.
88. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов / Елена Элеоноровна Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 5-458.
89. Богатырев П. Г. Проблемы изучения материальной и духовной культуры населения Карпат / Петр Григорьевич Богатырев // Советская этнография. – 1964. – № 7. – С. 12-19.
90. Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства / Петр Григорьевич Богатырев. – М., 1971. – 260 с.
91. Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження: монографія / З. Е. Балтарович, Р. П. Герасимчук, А. Ф. Будзан та ін. [редкол.: Ю. Г. Гошко (відп. ред) та ін.]. – К., Наукова думка, 1983. – 304 с.
92. Бороні А. Монографія села Заріча / Антоній Бороні // Наука. – 1913. – 15 фебруара, 15 апріля.
93. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография / Юлиан Владимирович Бромлей. – М.: Наука, 1973. – 281 с.

94. Бромлей Ю. В. Этнография на современном этапе / Юлиан Владимирович Бромлей // Коммунист, 1974. – № 16. – С. 62-73.
95. Бромлей Ю. В. Проблемы этнографического изучения культурной общности населения Карпат / Юлиан Владимирович Бромлей, Надежда Николаевна Грацианская // Карпатский сборник. – М.: Наука, 1976. – С. 7-15.
96. Бромлей Ю. В. Основные виды историко-культурных общностей и тенденция их динамики / Юлиан Владимирович Бромлей // Советская этнография. – 1981. – № 1. – С. 3-9.
97. Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии / Юлиан Владимирович Бромлей. – М.: Наука, 1981. – 389 с.
98. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Юлиан Владимирович Бромлей. – М.: Наука, 1983. – 296 с.
99. Бусыгин Е. П. Поселения и жилища русского сельского населения Татарской АССР / Е. П. Бусыгин // Советская этнография. – 1953. – № 2. – С. 53-75.
100. Бусыгин Е. П. Русское население Среднего Поволжья / Евгений Петрович Бусыгин. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1966. – 403 с.
101. Буцко Н. Переказ про село Скотарське / Николай Буцко // Наш рідний край. – 1927. – Річник V. – Число 10. – Юній. – С. 257–258.
102. Вагилевич І. Лемки – мешканці західних Карпат / Іван Вагилевич // Народна творчість та етнографія. – 1965. – № 4. – С. 88-96.
103. Вагилевич І. Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині / Іван Вагилевич // Жовтень. – 1978. – № 12. – С. 77-85.
104. Вадас М. Хотарні назви: Лінці, Ужанській комітат / Михаил Вадас // Наука. – 1907. – Число 13. – 28 марта.
105. Вакій М. Село Криве / М. Вакій, А. Бычок // Наш рідний край. – 1932. – Річник XI. – Число 1. – Септембер. – С. 14-15.
106. Витов М. В. О классификации поселений / М. В. Витов // Советская этнография. – 1953. – № 3. – С. 27-37.

107. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології / Федір Вовк. – Прага, 1927. – 356 с.
108. Воллан Г. А. Угорская Русь / Г. А. Воллан – М., 1878. – 49 с.
109. Волошин А. План будинка, географічна карта / Августин Волошин // Наука. – 1908. – Число 3. 2–3 януара.
110. Ворон А. Як живуть люде у Волоськом? / Андрій Ворон // Наш рідний край. – 1926. – Річник IV. – Число 8. – Апріль. – С. 123–125.
111. Ворон А. Підкарпатські гуцули / Андрій Ворон // Підкарпатська Русь. – 1931. – № 7. – С. 149-153.
112. Ворон А. Заняття гуцулів / Андрій Ворон // Підкарпатська Русь. – 1931. – № 8. – С. 175-179; № 9-10. – С. 212-218.
113. Ворон А. Гуцульські звичаї / Андрій Ворон // Підкарпатська Русь. – 1932 – № 1-3. – С. 27-37.
114. Восемь лекций о Подкарпатской Руси / Перевод с чешского Д. Н. Вергуна. – Прага, 1925. – 179 с.
115. Габор В. Українські часописи Ужгорода (1867-1944): Історико-бібліографічне дослідження / Василь Габор. – Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, 2003. – 526 с.
116. Габріель Ф. Ужгородська камеральна домінія в 90-х роках XVIII століття / Франтішек Габріель // Підкарпатська Русь. – 1932. – № 1-3. – С. 1-10; № 4-6. – С. 49-56; № 7-8. – С. 101-110.
117. Габріель Ф. Господарське положення Підкарпатської Русі на початку XVIII ст. / Франтішек Габріель // Підкарпатська Русь. – Річник XI. – 1933. – С. 2-27.
118. Гаджега В. Додатки к історії русинів і руських церковей в Марамороші / Василь Гаджега // Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді. – Ужгород, 1923. – Річник II. – С. 1-64; 1924. – Річник III. – С. 135-139.
119. Гаджега В. Додатки к історії русинів і руських церковей в Ужанській жупі / Василь Гаджега // Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді. – Ужгород, 1923. – Річник II. – С. 1-64; 1924. – Річник III. – С. 155-189.

120. Гаджега В. Додатки до історії русинів і руських церквей в жупі Угоча / Василь Гаджега / / Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді. – Ужгород, 1925. – Річник IV. – С. 117-176; 1927. – Річник V. – С. 1-62.

121. Гаджега В. О переселенню князя Федора Корятовича до Мадярщини / Василь Гаджега // Підкарпатська Русь. – Ужгород, 1930. – Річник VII. – С. 153-157.

122. Гаджега В. Князь Федір Корятович і Мараморош / Василь Гаджега // Підкарпатська Русь. – Ужгород, 1930. – Річник VII. – Число 1-2. – С. 1-3; Число 3. – С. 40-46; Число 9-10. – С. 179-193; 1931. – Річник IX. – Число 1. – С. 13-19; Число 2-3. – С. 38-46; Число 4. – С. 68-75; Число 5-6. – С. 99-113; Число 7. – С. 141-148; Число 8. – С. 169-175.

123. Гарайда І. Причинки до пояснення назв наших сіл / Іван Гарайда // Зоря-Најnal. – Річник I. – Ужгород, 1941. – 4. 1-2. – С. 72-85

124. Гараканидзе М. Грузинское деревянное зодчество / Михаил Гараканидзе – М.: Искусство, 1959. – 408 с.

125. Гашпар Я. Антропология восточных слов’ян із особливою увагою на подкарпатських русинів / Янош Гашпар // Зоря-Најnal. – Річник III. – Ужгород, 1943. – № 4. – С. 360-514.

126. Г. Й. Гуцульщина // Наш рідний край. – 1934. – Річник XIII – Число 1. – С. 23-24.

127. Глушко М. Шляхи сполучення і транспортні засоби в Українських Карпатах другої половини XIX –початку XX ст. / Михайло Глушко. – К.: Наук. думка, 1993 – 226

128. Гнатюк Володимир. Гуцули / Володимир Гнатюк / Підкарпатська Русь. – 1923. – Річник I. – №1. – С. 19–23; 1924. – №2. – С. 43–50; 1924. – №3. – С. 79–85; 1924. – №4. – С. 110–114.

129. Головацкий Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси /Яков Головацкий. – М.: Издание императорского общества истории и древностей Российских при Московском Университете, 1878. – Часть I: Думы и думки. –

390 с.; Часть II: Обрядные песни. – 844 с., Часть III: Разночтения і дополнения. – 528 с.

130. Гонтар Т. О. /Народне харчування українців Карпат/ Таїсія Олександрівна Гонтар. – Наук. думка, 1979. – 138 с.

131. Гордієнко Г. Село Вишне Студене / Г. Гордієнко // Підкарпатська Русь. – 1936. – Річник XII – XIII. – №1. – С. 41–54.

132. Горінчово // Наш рідний край. – 1926. – Річник IV. – Число 7. – Март. – С. 109-111.

133. Гошко Ю. Г. Народная архитектура Украинских Карпат / Юрий Григорьевич Гошко // Карпатський сборник. – М.: Наука, 1972. – С. 39-45.

134. Гошко Ю. Г. Населення Українських Карпат XV– XVIII / Юрій Григорович Гошко // К.: Наук. думка, 1977. – 208 с.

135. Грацианская Н. Н. Жилые и хозяйственные постройки словацкого крестьянства в XIX – начале XX вв. / Надежда Николаевна Грацианская// Словянский этнографический сборник.: Изд-во Ан СССР, 1960. – С. 194-270.

136. Грацианская Н. Н. Современные культурные и бытовые процессы у словаков Закарпатской области / Н. Н. Грацианская// Карпатський сборник.: Наука, 1972. – С. 108-117.

137. Грацианская Н. Н. К типологии традиционного народного жилища в Украинских Карпатах в XIX – начале XX века / Н. Н. Грацианская // Советская этнография. – 1973. – № 1. – С. 25-37.

138. Гроздова И. Н. Венгры и немцы Советского Закарпатья / И. Н. Гроздова, Т. Д. Филимонова // Советская этнография. – 1970. – № 1. – С. 135-143

139. Гроздова И. Н. Этническая специфика венгров Закарпатья / И. Н. Гроздова // Карпатський сборник [редкол.: Ю. В. Бромлей (ответств. ред.) и др]. – М.: Наука, 1972. – С. 95-107.

139 а. Гудченко З. Музеї народної архітектури України / Зоя Степанівна Гудченко. – К., 1981. – С. 89-104.

140. Гурков В. С. Развитие сельских поселений и усадеб Белорусский (вторая половина XIX – XX вв.): Автореф. дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.07 – Этнография / Владимир Сергеевич Гурков. – Минск, 1976. – 23 с.

141. Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження: монографія (П. І. Арсенич, М. І. Базак, З. Е. Балтарович та ін. [редкол.: Ю. Г. Гошко (від. ред.) та ін.]. – К.: Наука, думка, 1987. – 471 с.

142. Данилюк А., Шпак М. Традиційне і нове у бойківському житловому будівництві / Архип Данилюк, Микола Шпак // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 4. – С. 35-40.

143. Данилюк А. Г. Замкнені двори на Поліссі / Архип Григорович Данилюк // Народна творчість та етнографія. – 1975. – № 4. – С. 102-103.

144. Данилюк А. Г. Особливості розвитку традиційного житла Волинського Полісся / Архип Григорович Данилюк // Народна творчість та етнографія. – 1977. – № 1. – С. 50-56.

145. Данилюк А., Музей народної архітектури та побуту у Львові / Архип Данилюк, Іван Красовський, Борис Рибак, Володимир Янов. – Львів: Каменяр, 1980. – 183 с.

146. Данилюк А. Традиційне житлово-господарське будівництво Українського Полісся (становлення та еволюція): Автореф. дис. канд. іст. наук. Львів. спец. 07.00.05 – Етнологія – Архип Григорович Данилюк – Львів, 1999. – 16 с.

147. Данилюк А. Скарби народної архітектури Гуцульщини: Етнографічний нарис / Архип Данилюк. – Львів: Лотос, 2000. – 135 с.

148. Данилюк А. Українська хата. / Архип Данилюк //– К.: Наук. думка, 1991. – 110 с.

149. Данканич П. Загата (Hatmeg) / Павел Данканич // Руська молодь. – 1943/44. – Річник III. – Число 3. – С. 12–15.

150. Данко Д. Наші долиняне / Даніел Данко // Наш рідний край. – 1925. – Річник III. – Число 9. – Май. – С. 5–7.

151. Дашкевич Я. Р. Становлення української етнографії Закарпаття на початку ХІХ ст. / Я. Р. Дашкевич // Культура і побут населення Українських Карпат: Матеріали республіканської наукової конференції , присвяч. 50-річчю СРСР. – Ужгород, 1972. – С. 214-215.
152. Дашкевич Я. Закарпаття в українській етнографічній науці 40-60-х рр. ХІХ ст. / Ярослав Дашкевич // Народознавчі зошити. – 2003. – № 3-4. – С. 389-404.
153. Дашкевич Я. Закарпаття в українській етнографічній науці середини 60-70-х рр. ХІХ ст. / Ярослав Дашкевич // Народознавчі зошити. – 2004. – № 1-2. – С. 1-15.
154. Дашкевич Я. Закарпаття в українській етнографічній науці 80-90-х рр. ХІХ ст. / Ярослав Дашкевич // Народознавчі зошити. – 2004. – № 5-6. – С. 645-663.
155. Дашкевич Я. Закарпаття в українській етнографічній науці кінця ХІХ ст. / Ярослав Дашкевич // Народознавчі зошити. – 2005. – № 1-2. – С. 16-37.
156. Д. В. Драгово // Наш рідний край. – 1924. – Річник ІІ. – Число 8. – Апріль. – С. 13-14.
157. Дешко А. М. О Карпатской Руси / А. М. Дешко // Киевлянин. – ІІІ. – 1850. – С. 19-32.
158. Дешко А. М. О Карпатской Руси. Краткий этюд / А. М. Дешко // Киевская старина. – 1887. – № 9-12. – С. 537-548.
159. Долинай Петро П. Хотарні назви. Салдобош, Мараморошській комітат / Петро Долинай // Наука. – 1908. – Число 18. – 14 мая.
160. Домашний быт угро-русского крестьянина // Листок. – 1889. – 1 мая. – С. 100–102.
161. Домики или избы угро-русских крестьян // Листок. – 1889. – 15 мая. – С. 112–113.
162. Драган М. Українські дерев'яні церкви / Михайло Драган. – Львів, 1937. – 188 с.

163. Драгун В. И. Народное жилище венгров Закарпатья XIX-XX веков: Автореф. дис..... канд. ист. наук: спец. 07.00.07 – Этнография / Василий Иванович Драгун. – М., 1975. – 31 с.
164. Древнее жилище народов восточной Европы. – М.: Наука, 1975. – 302 с.
165. Дутка Михаил. Домашний промысел / Михаил Дутка / Наука. – 1906. – 1 марта.
166. Дулишкович И. Обь угро-русских названиях наших / Иван Дулишкович // Свет. – 1867. – № 4. – С. 2-3; № 5. – С. 2; № 7. – С. 2-3; № 8. – С. 2-3; № 9. – С. 2.
167. Дулишкович И. Черты наши / Иван Дулишкович // Свет. – 1868. – № 50. – С. 2-3; № 51. – С. 2-3.
168. Дэже Ласло. Очерки по истории закарпатских говоров. / Ласло Дэже // Будапешт: Изд-во АН Венгрии, 1967. – 306 с.
169. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – т II: Етнологія та мистецтво (Степан Павлюк, Михайло Тиводар, Роман Сілецький, Павло Федака та ін.); [голов. ред. та керівник проекту Степан Павлюк] // – Львів: Національна Академія Наук України, Інститут народознавства, 2006. – 812с.
170. Е.Ф. Мараморошская Русь / Евгений Фенцик // Листок. – 1886. – №10. – С. 145-147.
171. Жаткович Ю.Исторія історіографії угорських русинів / Юрій Жаткович // Олег Мазурок. Юрій Жаткович як історик та етнограф. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2001. – С. 131-153.
172. Жаткович Ю. Етнографический очерк угро-русских [Упоряд. Олег Сергійович Мазурок] / Юрій Жаткович // . – Ужгород: Мистецька лінія, 2007. – 392 с.
173. Желтвай Елена. Руські Комаровці / Елена Желтвай // Наш рідний край. – 1926. – Річник V. – Число 3. – Новембер. – С. 54-56.

174. Жизнь верховинского земледельца // Свет. – 1870. – № 38. – С. 305-306; № 43. – С. 347-348; № 44. – С. 354-355; № 46. – С. 372-374.
175. Жолтовский П. Н. О пропорциях в бойковской народной архитектуре / Павел Николаевич Жолтовский // Советская этнография. – 1975. – № 6. – С. 79-85.
176. Загальна бібліографія Подкарпатя (зложили Николай Лелекач и Иван Гарайда). – 1 часть. – Унгар: Подкарпатское общество Наук, 1943. – 150 с.
177. Заграничная Русь – Угорская Русь // Славянские известия. – 1889. – № 20. – С. 497-500.
178. Закарпатський музей народної архітектури і побуту / Упорядник Михайло Тиводар. – Ужгород: Карпати, 1972. – 48 с.
179. Залозецький Володимир. Задачі консерваторської праці для охорони пам'яток мистецтва на Підкарпатській Русі / Володимир Залозецький // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді за рік 1922. – Річник I. – Ужгород, 1922. – С. 112–123.
180. Залозецький В. Найважнейши типи деревляных церков на Подкарпатской Руси / Володимир Залозецький // Підкарпатська Русь. – 1923. – Річник I. – № 1. – С. 4-7.
181. Заріча (Карасло) // Наука. – 1912. – 15 юлія. – С. 16
182. Зейкан Александер. Данилово / Александер Зейкан // Наш рідний край. – 1926. – Річник IV. – Число 6. – Фебруар. – С. 87-89.
183. Зубрицький М. Селянські будинки с. Мшанець Старосамбірського повіту / Михайло Зубрицький // Матеріали до української етнології. Т. XI. – Львів, 1909. – С. 1-22.
184. Игнатков Ю.Ю. В интересе местных сведений (этнографических и исторических) / Ю. Ю. Игнатков // Свет. – 1867. – № 9. – С. 1–2.
185. Иконостас // Листок. – 1889. – 1 марта. – С. 49–50.
186. Ілько В. І. Закарпатське село на початку ХХ ст. (1900-1919 рр.) / Василь Іванович Ілько. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1973. – 182 с.

187. История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область [редкол.: Семенюк Н. Н. (председ.), Балла Л. К., Боднар В. Л. и др.] – К.: Главная редакция УСЭ, Институт истории АН УССР, 1982. – 612 с.
188. Історія Української РСР, т. I, – К.: Наук. думка, 1979. – 344 с.
189. Історія Української РСР, т. 2, – К.: Наук. думка, 1979. – 616 с.
190. Как исполняет свои весенние работы угро-русский народ // Листок. – 1889. – 15 апреля. – С. 88-89.
191. Карпатский сборник: Труды международной комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих к ним областей / М. М. Мандыбура, М. П. Тиводар, И. Могитыч и др. (редкол.: Ю. В. Бромлей (отв. ред), Н. Н. Грацианская, Б. Б. Гершкович, Я. П. Прилипко I. – М.: Наука, 1972. – 139 с.
192. Карпатский сборник: Труды международной комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих к ним областей / Ю. В. Бромлей, Н. Н. Грацианская, С. Б. Берштейн и др. [редкол.: Ю. В. Бромлей (отв. ред), Н. Н. Грацианская, Б. Б. Гершкович] – М.: Наука, 1976. – 151 с.
193. Карпато-українська-словацька етнографічна границя в минулому // Наша земля. – 1927. – №8. – Серпень. – С. 13-15.
194. Карпато-українська-словацька етнографічна границя в минулому // Наша земля. – 1927. – № 9. – Вересень. – С. 10-11.
195. Касарда Й. Короткий опис села Ужка / Йосип Касарда // Підкарпатська Русь. – 1924. – № 4. – С. 119-123.
196. Кирчів Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини [відп. ред. Ю. Г. Гошко] / Роман Федорович Кирчів. – К.: Наук. думка, 1978. – 174 с.
197. Кирчів Р. Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність “Руської трійці” [відп. ред. Ю. Г. Гошко] / Роман Федорович Кирчів. – К.: Наук. думка, 1990. – 340 с.
198. Коваржик Й. Из истории села Вульховці / Йосеф Коваржик // Наш рідний край. – 1924. – Річник III. – Число 2. – Октобер. – С. 4-7.

199. Кожолянюк Г. К. Етнографія Буковини / Георгій Костянтинівич Кожолянюк. – Т. 1: Матеріальна культура. – Чернівці: Золоті Литаври, 1999. – 384 с.; Т. 2. – 2001. – 419 с.; Т. 3. – 2004. – 386 с.
200. Козичко А. Из історії Урмезіова / А. Козичко // Наш рідний край. – 1925. – Річник III. – Число 4-5. – Децембер 1924 – январ 1925. – С. 14–15.
201. Коломиец И. Г. Очерки по истории Закарпатья, т. I. / Иван Григорьевич Коломиец. – Томск: Изд-во Томского университета, 1953. – 164 с.
202. Коломиец И. Г. Очерки по истории Закарпатья, т. II. / Иван Григорьевич Коломиец. – Томск: Изд-во Томского университета, 1959. – 246 с.
203. Корабль // Листок. – 1889. – № 7. – 1 апреля. – С. 72–73.
204. Косміна Т. В. Локальні особливості народного житла південних районів Поділля / Тамара Володимирівна Косміна // Народна творчість та етнографія. – 1973. – № 4. – С. 24-31.
205. Космина Т. В. Общность архитектурно-художественных традиций украинского народного жилища северо-восточных склонов Карпат и Подолья / Тамара Владимировна Космина // Карпатский сборник: Труды международной комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих к ним областей. – М.: Наука, 1976. – С. 40-45.
206. Косміна Т. В. Сільське житло Поділля XIX-XX ст. / Тамара Володимирівна Косміна. – К.: Наук. думка, 1980. – 190 с.
207. Космина Т. В. Развитие сельского жилища Подолии (конец XIX – XX вв.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук.: спец. 07.00.07 – этнография / Тамара Владимировна Космина. – Минск, 1981. – 26 с.
208. Крайняк Н. Люта / Н. Крайняк // Наш рідний край. – 1926. – Річник IV. – Число 5. – Януар. – С. 70–72.
209. Кралицкий А. К статье «Об угро-русских названиях наших» // Свет. – 1867. – №18. – С. 3-4.

210. Культура і побут населення Українських Карпат (Матеріали республіканської наукової конференції) /МВ і ССО УРСР, Ужгород. держ. ун-т [редкол.: Е. А. Балагурі, І. М. Гранчак (відп. ред.) та ін.]. – Ужгород, 1973. – 339 с.
211. Купчанко Г. Наша Родина / Григорій Купчанко. – Нью-Йорк–Берлин, 1924. – 236 с.
212. Куртяк Ю. Історія села Прислопа / Юрій Куртяк // Наш рідний край. – 1925. – Річник III. – Число 10. – Юній. – С. 7-8.
213. Куртяк Ю. Опис села Студеного / Юрій Куртяк // Наш рідний край. – 1926. – Річник V. – Число 4. – Децембер. – С. 81-83.
214. Куцин А. Нижній Быстрый / Андрій Куцин // Руська молодежъ. – 1943/44. – Річник III. – Число 7. – С. 15-17.
215. Левин М. Г. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области / М. Г. Левин, Н. Н. Чебоксаров // Советская этнография. – 1955. – № 4. – С. 7-16.
216. Лелекач М. М. Процес закріпачення закарпатського селянства в XIV-XV ст. / М. М. Лелекач // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1957. – Т. 29. – С. 78-83.
217. Лемківщина: Історико-етнологічне дослідження у 2-х томах.– Т. 1.: Матеріальна культура / Ю. Гошко, М. Мушинка, С. Сегеда та ін. [редкол.: І. Гвозда, М. Глушко, Ю. Гошко та ін.] – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. – 2002. – 360 с., Т. 2.: Духовна культура / Ю. Гошко, О. Турчак, М. Мушинка та ін. [редкол.: С. Павлюк, Ю. Гошко, Р. Кирчів та ін.]. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. – 420 с.
218. Леонович С. Село Черноголова під оглядом господарсько-суспільним / С. Леонович // Підкарпатська Русь. – 1932. – № 1-3. – С. 10-21.
219. Леонтович Ф. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве / Ф. Леонтович // Журнал Министерства народного просвещения. – 1896. – № 3. – С 1-42.

220. Летние работы угро-русов //Листок. – 1889. – № 12. – 15 июля. – С. 136-138.
221. Лизанець П. М. Українсько-угорські культурні взаємини (на матеріалах назв народного житла Закарпаття) / Петро Миколайович Лизанець // Народна творчість та етнографія. – 1967. – № 4. – С. 77-79.
222. Липинская В. А. Типы застройки усадьбы русского населения Западной Сибири / В. А. Липинская //Советская этнография. – 1975. – № 5. – С. 41.
223. Логвин Г. Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки / Григорій Никонович Логвин. – К.: Мистецтво, 1968. – 382 с.
224. Логвин Г. Н. Украинские Карпаты. / Григорий Никонович Логвин. – М.: Искусство, 1973. – 192 с.
225. Лоцуга И. Хотарны назвы: Кленовое, Земпл. комитат / Иван Лоцуга // Наука. – 1907. – Число 11. – 14 марта. – С. 3.
226. Лучкай М. Історія карпатських русинів. – Т. 1. / Михайло Лучкай. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 200 с.
227. Лучкай М. Історія карпатських русинів. – Т. 2. / Михайло Лучкай. – Ужгород: Закарпаття. – 2000. – 388 с.
228. Лучкай М. Історія карпатських русинів. – Т. 3. / Михайло Лучкай. – Ужгород: Закарпаття. – 2002. – 326 с.
229. Лучкай М. Історія карпатських русинів. – Т. 4. / Михайло Лучкай. – Ужгород: Закарпаття. – 2003. – 328 с.
230. Лучкай М. Історія карпатських русинів. – Т. 5. / Михайло Лучкай. – Ужгород: Закарпаття. – 2004. – 251 с.
231. Мазурок О. С. Юрій Жаткович як історик та етнограф / Олег Сергійович Мазурок. – Ужгород: УжНУ, 2001. – 282 с.
232. Макушенко П. И. Народная архитектура Закарпатья / Петр Иванович Макушенко, Зоя Александровна Петрова – К.: Госиздат по строительству и архитектуре УССР, 1956. – 162 с.

233. Макушенко П. И. Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII – начала XX века) / Петр Иванович Макушенко. – М.: Стройиздат, 1976. – 160 с.
234. Мандибура М. Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст. [відп. ред. Ю. Г. Гошко] / Мар'ян Данилович Мандибура. – К.: Наук. думка, 1978. – 192 с.
235. Мейгеш М. Деревянная церковь в селе Ганьковица / Михаил Мейгеш // Листок. – 1896. – 1 октября. – С. 283–285.
236. Мицюк О. Суспільно-господарський побут с. Тур'я Ремета і Тур'я Поляна / Олександр Мицюк // Підкарпатська Русь. – 1932. – № 7-8. – С. 110-122.
237. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Т. I. / Олександр Мицюк. – Ужгород, 1936. – 246 с.
238. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Т. 2. / Олександр Мицюк. – Прага, 1938. – 390 с.
239. Могытыч И. Р. Жилые и хозяйственные постройки на полонинах Гуцульщины / Иван Романович Могытыч. – М.: Наука, 1972. – С. 18-24.
240. Могытыч И. Р. Народные традиции в высокогорном строительстве Гуцульщины и их место в этнической истории Украинских Карпат // Автореф. дис.... канд. ист. наук: спец. 07.00.07 – этнография / Иван Романович Могытыч. – Минск, 1980. – 25 с.
241. Молчанова Л. А. Из истории развития сельских поселений и усадеб белорусов / Л. А. Молчанова // Советская этнография. – 1956. – № 1. – С. 29-41.
242. Молчанова Л. А. Материальная культура белорусов / Людмила Александровна Молчанова. – Минск: Навука и тэхніка, 1968. – 232 с.
243. Мяртан Я. Словацке народне будівництво / Ян Мяртан // Народна творчість та етнографія. – 1959. – № 4. – С. 75-78.
244. Народна архітектура Українських Карпат XV-XX ст. (Ю. Г. Гошко, П. П. Кіщук, І. Р. Могитич, П. М. Федака). – К.: Наукова думка, 1987. – 270 с.

245. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР / Всеволод Іванович Наулко. – К.: Наукова думка, 1965. – 135 с.
246. Наулко В. І. Развитие межэтнических связей на Украине / Всеволод Іванович Наулко – К.: Наук. думка, 1975. – 275 с.
247. Обідний М. Старі гуцульські хати в с. Кваси / Михайло Обідний // Підкарпатська Русь. – 1936. – Річник XII–XIII. – С. 54-58.
248. Олашин М. В. Проблеми автохтонності населення Закарпаття, його етнічної та державної приналежності (IX–XIII ст.) у працях українських та російських істориків / Микола Васильович Олашин // Молодь – Україні: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. – Ужгород: Закарпатський Центр соціальної служби молоді, 1994. – С. 11-27.
249. Олашин М. В. Деякі питання побуту селян Закарпаття XIX – початку XX століть в етнографічних працях / Микола Васильович Олашин // Молодь – Україні: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. – Ужгород: Закарпатський Центр соціальної служби молоді, 1995. – Т. 5-6. – С. 6-19.
250. О местных наименованиях нашего народа // Русское слово. – 1941. – 7 мая.
251. –онь. Вырощь вартостного дерева // Руська молодежь. – 1944/45. – Річник IV. – Число 1. – С. 12-14.
252. Отки походить назва «гуцуль» (от Юры Гулюка записав Я. К.) // Руська молодежь. – 1944/45. – Річник IV. – Число 1. – С. 15.
253. Павлюк С. П. Золотий плужок оре. Хліборобські традиції в Карпатах / Степан Петрович Павлюк // Жовтень. – 1983. – № 7. – С. 68-72.
254. Павлюк С. П. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX ст – початку XX ст.: Історико-етнографічне дослідження / Степан Петрович Павлюк – К.: Наук. думка, 1986. – 171 с.
255. Падык В. Ужгородський тижневик «Новый Свет (1871-1872): Анотована бібліографія матеріалів та історичний нарис / Валерій Падык. – Ужгород, 1994. – 112 с.

256. Панькевич І. Із матеріальної культури Підкарпатської Русі. Сани на руськім Підкарпатю / Іван Панькевич // Підкарпатська Русь. – 1931. – №8. – С. 179-181.

257. Панькевич І. Говір сіл ріки Руської був. Марамороша в Румунії / Іван Панькевич // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник X. – Ужгород, 1934. – С. 185-215.

258. Панькевич І. До питання про класифікацію південно-карпатських говорів межі Латорицею і Боржавою / Іван Панькевич // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник XI. – Ужгород, 1935. – С. 8-16.

259. Панькевич І. Нові історичні дані до висвітлення деяких українських діалектичних даних в був. жупі Угоча / Іван Панькевич // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник XIII–XIV. – Ужгород, 1938. – С. 45-48.

260. Панькевич І. Лемківсько-бойківська границя в Чехословаччині / Іван Панькевич // Літопис Бойківщини. – 7.10. – Самбір, 1938. – С. 87-92.

261. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей / Іван Панькевич. – Прага, 1938. – 546 с.

262. Панькевич І. Нарис історії українських закарпатських говорів. Частина I: Фонетика / Іван Панькевич // Acta Universitatis Carolinae, Philologia. – Praha, 1958. – 131 с.

263. Пасулька І. Як основалося село Ясіня / Іван Пасулька // Наш рідний край. – 1922. – Річник I. – Число 1. – Новембер. – С. 12-16.

264. П. В. Нове Барово // Наш рідний край. – 1935. – Річник XIII. – Число 8. – Апріль. – С. 147-148.

265. Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст. / Степан Іванович Пеняк. – К.: Наук. думка, 1980. – 180 с.

266. Петров А. Древнейшая на Карпатской Руси шолтысская грамота. 1329 г. / Алексей Петров // Карпатский свет. – Ужгород 1929. – № 7-8. – С. 18-22.

267. Петрова З. А. Сельские жилые дома в Карпатах / Зоя Александровна Петрова. – Ужгород: Карпаты, 1972. – 120 с.
268. Полесье. Материальная культура / В. К. Бондарчик, Г. Ю. Гошко, В. С. Гурков и др. [Редкол.: В. К. Бондарчик (ответств. ред.), Ю. Г. Гошко, Р. Ф. Кирчив и др.]. – К.: Наук. думка, 1988. – 448 с.
269. Пономарев В. И. Австро-Венгрия и ее славянские народы / В. И. Пономарев. – Баку: 1915. – 188 с.
270. Попович В. Село Білин / Василь Попович // Наш рідний край. – 1933. – Річник XI. – Число 5. – Януар. – С. 130-131.
271. Потокій Г. Великий Березний / Гаврило Потокій // Наш рідний край. – 1933. – Річник XI. – Число 7. – Март. – С. 194.
272. Потушняк Ф. Постройка дома в народном веровании / Федор Потушняк // Русская правда. – 1940. – 2, 4, 6 августа.
273. Потушняк Ф. Крачун / Федір Потушняк // Літературна неділя. – Річник II. – Ужгород, 1942. – С. 7-8.
274. Потушняк Ф. Межа і дорога в народном вірованю / Федір Потушняк // Літературна неділя. – 1942. – № 17. – С. 172-175.
275. Потушняк Ф. Назва села «Осой» / Федір Потушняк // Літературна неділя. – Річник II. – Ужгород, 1942. – С. 224.
276. Потушняк Ф. Як народ ділить себе / Федір Потушняк // Літературна неділя. – Річник II. – Ужгород, 1942. – С. 185-189.
277. Потушняк Ф. Наші деревляні церкви / Федір Потушняк // Руська молодежь. – 1942. – Річник I. – Число 2. – С. 7-11.
278. Потушняк Ф. Нагота при ворожіню / Федір Потушняк // Літературна неділя. – Річник II. – Ужгород, 1942. – С. 113-115.
279. Потушняк Ф. «Бляхи» / Федір Потушняк // Літературна неділя. – Річник III. – Ужгород, 1943. – С. 165-166.
280. Початок села Великого Бичкова // Наш рідний край. – 1923. – Річник I. – Число 3. – Януар. – С. 6-7.
281. Притвор // Листок. – 1889. – 1 мая. – С. 97-98.

282. Приходько М. Особливості сільського житла на Поліссі / Микола Приходько // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 6. – С. 50-54.
283. Приходько М. Житло українців у межиріччі Дніпра та Дунаю / Микола Приходько // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 3. – С. 30-34.
284. Приходько Н. П. Некоторые вопросы истории жилища на Украине / Николай Петрович Приходько // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М.: Наука, 1975. – С. 245-275.
285. Процевят Т. И. Сельское жилище Украинских Карпат советского периода: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.: спец. 07.00.07 – этнография / Тарас Иванович Процевят. – М.: Наука, 1990. – 23 с.
286. Рабинович М. Г. Русское жилище в XIII–XVII вв. / М. Г. Рабинович // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., Наука, 1975. – С. 156-244.
287. Рабинович М. Г. Поселения / М. Г. Рабинович // Очерки русской культуры XVI века. – М.: Изд-во Московского университета, 1977. – С. 156-181.
288. Райнфусс Р. Народная архитектура лемков / Роман Райнфусс // Карпатский сборник. – М.: Наука, 1972. – С. 46-56.
289. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище (VI–XIII вв. н. э.) / П. А. Раппопорт // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М.: Наука, 1975, – С. 104-155.
290. Рац Й. Вплив Востока і Запада на руське церковне художество / Йосиф Рац // Зоря – Найна. – Річник II. – 1942. – № 1-2. – С. 43-57.
291. Рац Й. Словацко-угрорусская народная граница / Йосиф Рац // Русское слово. – Ужгород, 1943. – 23, 28 марта.
292. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Борис Александрович Рыбаков. – М.: Наука, 1988. – 784 с.

293. Рикман Э. А. О романизации населения карпато-дунайских областей в первой половине I тысячелетия н.э. / Э. А. Рикман // Карпатский сборник. – М.: Наука, 1976. – С. 27-30.

294. Романий И. Ещё несколько слов к статье об угро-русских разных названиях наших / Илья Романий // Свет. – 1868. – №5. – С. 2-3.

295. Росоха С. Выробленя драниць / Стефан Росоха // Наш рідний край. – 1927. – Річник V. – Число 7. – Март. – С. 168.

296. Рубий Й. / Йосиф Рубий // Наши деревянные церкви // Листок. – 1900. – 1, 15 апреля; 1, 15 мая; 1 июня.

297. Рудловчак О. До історії вивчення закарпатоукраїнського фольклору і етнографії в XIX та на початку XX ст. / Олена Рудловчак // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Т. 7. – Братислава-Пряшів-Свидник, 1976. – С. 337-386.

298. Рудловчак О. Газета “Свет” і її попередники. Бібліографія матеріалів “Света” / Олена Рудловчак // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Т. 12. – Братислава-Пряшів-Свидник, 1985. – С. 83-141.

299. Русов А. А. Описание Черниговской губернии. – Т. II., Строительство / А. А. Русов. – Чернигов: 1899. – С. 147-190.

300. Сабад А. Студеное, 3(15) іюня: Корреспонденція / А.Сабад // Новый Свет. – 1872. – №23. – С. 4; №30. – С. 3-4.

301. Савчур И. Моє рідне село / И. Савчур // Наш рідний край. – 1936. – Річник XV. – Число 4. – Децембер. – С. 65–69.

302. Самойлович В. П. Сучасне народне житло на Закарпатті / Віктор Петрович Самойлович // Народна творчість та етнографія. – 1968. – № 5. – С. 16-22.

303. Самойлович В. П. Українське народне житло / Віктор Петрович Самойлович. – К.: Наук. думка, 1972. – 56 с.

303. Самойлович В. П. Народна творчість в архітектурі сільського житла / Віктор Петрович Самойлович. – К.: Держвидав літератури з будівництва і архітектури, 1976. – 220 с.
304. Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество / Виктор Петрович Самойлович. – К.: Будівельник, 1977. – 232 с.
305. Сас Ф. Од чого походить назва Косовска Поляна / Федор Сас // Наш рідний край. – 1923. – Річник II. – Число 4. – Децембер. – С. 18.
306. Світлик П. Имстичово в долині Боржавы / Петро Світлик // Наш рідний край. – 1925. – Річник III. – Число 7. – Март. – С. 10–12.
307. Світлик П. Моє рідне село / Петро Світлик // Наш рідний край. – 1937. – Річник XV. – Число 7. – С. 128–131.
308. Світлик П. Деревляный промысл у Малім Раківці / Петро Світлик // Наш рідний край. – 1937. – Річник XV. – Число 8. – Априль. – С. 147–149.
309. Сельские поселения Прибалтики XIII-XX вв. / С. Аннист, Г. Троска, Н. Шлыгина и др. [ответств. ред. В. А. Александров, Н. В. Шлыгина]. – М.: Наука, 1971. – 252 с.
310. Сигма. Матеріяльна культура Гуцулов // Літературна неділя. – 1941. – С. 72-73, 83-84.
311. Сидор В. Щось про Великі Лазы / Віктор Сидор // Наш рідний край. – 1937. – Річник XV. – Число 9. – Май. – С. 177-178.
312. Симоненко И. Ф. Быт населения Закарпатской области / И. Ф. Симоненко // Советская этнография. – 1948. – № 1. – С. 63-89.
313. Симоненко И.Ф. Колхозное строительство в Закарпатской области / И. Ф. Симоненко // Советская этнография. – 1949. – № 4. – С. 42-54.
314. Симоненко І. Ф. Поселення, садиба та житло на Закарпатті / Іван Федорович Симоненко // Матеріали з етнографії та художнього промислу. Вип. II. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – С. 60-109.
315. Симоненко І. Ф. Соціалістичні перетворення в побуті трудящих с. Нересниця Закарпатської області / Іван Федорович Симоненко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 135 с.

316. Симоненко И. Ф. Об историко-этнографических районах в Закарпатье / И. Ф. Симоненко // Советская этнография. – 1958. – № 4. – С. 38-52.
317. Силецкий Р. Б. Сельское поселение и усадьба в Украинских Карпатах XIX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.07 – этнография / Роман Богданович Силецкий. – Минск, 1990. – 18 с.
318. Січинський В. Бойківський тип дерев'яних церков на Карпатах / Володимир Січинський // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. – Львів, 1926. – Т. 144-145. – С. 157-170.
319. Січинський В. Етрусський дім і гуцульський оседок. Окремий відбиток / Володимир Січинський. – Прага, 1930. – 15 с.
320. Січинський В. Деревляна церква в Троцанах / Володимир Січинський // Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді. – Ужгород, 1938. – Річник XIII-XIV. – С. 150-159.
321. Скрипник А. А. Развитие и распространение научно-этнографических знаний музеями УССР: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.07 – этнография / Анна Аркадиевна Скрипник. – Минск, 1982. – 24 с.
322. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України: становлення і розвиток / Ганна Аркадіївна Скрипник. – К.: Наук. думка, 1989. – 304 с.
323. Слюсарчук М. Наше село / Михайло Слюсарчук // Наш рідний край. – 1927. – Річник V. – Число 5. – Януар. – С. 116-117
324. Скуратівський В. Т. Посвіт / В. Т. Скуратівський. – К.: Молодь, 1988. – 198 с.
325. Сова П. Прошлое Ужгорода / Петр Сова. – Ужгород, 1937. – 314 с.
326. Современные этнические процессы в СССР / Ю. В. Бромлей, В. И. Козлов, Г. В. Станюкович и др. [Редкол.: Ю. В. Бромлей (отв. ред.), И. С. Гуревич и др.]. – М.: Наука, 1977. – 562 с.
327. Сополига М. Жиле приміщення в народному будівництві північно-східної частини Снинщини в другій половині XIX – на початку XX ст. /

Мирослав Сополіга // Науковий збірник музею української культури в Свиднику. – № 6. – Свидник, 1972. – С. 119-169.

328. Сополіга М. Народне будівництво українців Східної Словаччини / Мирослав Сополіга // Науковий збірник музею української культури в Свиднику. – № 7. – Свидник, 1976. – С. 387-480.

329. Сополіга М. Просторальне планування та внутрішня характеристика народного житла в області північно-східної Словаччини / Мирослав Сополіга // Науковий збірник музею української культури в Свиднику. – № 8. – Свидник, 1977. – С. 119-160.

330. Сополіга М. Народне житло українців Східної Словаччини / Мирослав Сополіга. – Братислава-Пряшів-Свидник, 1983. – 387 с.

331. Ставровський-Попрадов Ю. Кое-что о названии деревни Сулин / Юлій Ставровський-Попрадов // Новый Свет. – 1872. – №25. – С. 2–3.

332. Ставровський-Попрадов Ю. Очерки из Попрадской Руси / Юлій Ставровський-Попрадов // Новый Свет. – 1872. – №40. – С. 2–3; №41. – С. 2–3; №42. – С. 2.

333. Станюкович Т. В. Деякі підсумки дослідження східнослов'янського населення цілинних земель Казахстану / Т. В. Станюкович // Народна творчість та етнографія. – 1961. – № 2. – С. 12-16.

334. Станюкович Т. В. Поселения и жилища / Т. В. Станюкович, С. Б. Рождественская // Современные этнические процессы в СССР. – М.: Наука. 1977. – С. 162-206.

335. Старый Гайник. Хотарны назвы: Новоселиця, Ужанській комітат // Наука. – 1907. – 14 марта. – Число 11.

336. Стельмах Г. Ю. Етнографічно-фольклорна експедиція 1946 року в Закарпаття / Г. Ю. Стельмах // Мистецтво. Фольклор. Етнографія. – Наукові записки. – Т. I-II. – К.: Вид-во АН УРСР, 1947. – С. 302-303.

337. Стельмах Г. Ю. Деякі питання вивчення народного житла на Україні XIX-XX ст. / Г. Ю. Стельмах // Українська етнографія. Наукові

записки Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. – Т. IV. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 49-52.

338. Стельмах Г. Ю. Етнографічне районування України кінця XIX – початку XX ст. / Г. Ю. Стельмах //Українська етнографія. Наукові записки Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. – Т. IV. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 107-110.

339. Стельмах Г. Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні / Григорій Юхимович Стельмах. – К.: Наук. думка, 1964. – 230 с.

340. Стельмах Г. Е. Классификация типов украинского народного жилища конца XIX – начала XX в. / Г. Е. Стельмах, Н. П. Приходько // Всесоюзная научная сессия, посвященная итогам полевых археологических и этнографических исследований 1970 г.: Тезисы. – Тбилиси, 1971. – С. 24-26.

341. Стефанівський П. Хати на Лемківщині / Павло Стефанівський // Науковий збірник музею української культури в Свиднику. – Т. 6. – Кн. I. – Свидник, 1972. – С. 189-196.

342. Стрыпский Г. Где документы старшей истории Подкарпатской Руси / Гядор Стрипський. – Ужгород, 1924. – 66 с.

343. Стрипський Г. Ци знаєте назву свого села? / Гядор Стрипський // Літературна неділя. – 1942. – Число 4. – С. 28-30.

344. Строеие наших церквей // Листок. – 1889. – 15 января. – С. 13-14.

345. Таранушенко С. Давнє поліське житло / Степан Таранушенко // Народна творчість та етнографія. – 1969. – № 1. – С. 8-23.

346. Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / Степан Андрійович Таранушенко. – К.: Будівельник, 1976. – 334 с.

347. Тези доповідей науково-практичної конференції з питань охорони та використання пам'яток народного мистецтва / Укр. т-во. охорони пам'яток історії та культури; [Редкол.: Д. В. Степовик (голова), М. М. Мигаліско, С. М. Резніченко (відп. секр.) та ін.]. – Хуст, 1988. – 114 с.

348. Тези народнознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Тиводара Легоцького (26-27 жовтня 1990 р.) / Закарп. обл. орг. Укр. т-во. охорони пам'яток історії та культури, УЖДУ; [Редкол.: Б. М. Галас, М. М. Мигаліско (секр.) І. І. Попович, Й. М. Соломон, І. М. Сенько, М. П. Тиводар (голова), П. М. Федака]. – Мукачево, 1990. – 186 с.

349. Терентьева Л. Крестьянские поселения Северной Латвии эпохи капитализма (1860-1917 гг.) / Л. Терентьева // Сельские поселения Прибалтики XIII–XX вв. [ответств. Ред. В. А. Александрова, Н. В. Шлыгина]. – М.: Наука, 1971. – С. 142-200.

350. Терентьева Л. Крестьянские поселения Латгалии эпохи феодализма (XVIII – первая половина XIX вв.;) / Л. Терентьева // Сельские поселения Прибалтики XIII–XX вв. [ответств. Ред. В. А. Александрова, Н. В. Шлыгина]. – М.: Наука, 1971. – С. 201-219.

351. Тиводар М. Чорна Тиса / Михайло Тиводар // Наш рідний край. – 1926. – Річник IV. – Число 8. – Апріль. – С. 120–123.

352. Тиводар М. П. Залишки великої сім'ї на Закарпатті / Михайло Петрович Тиводар // Народна творчість та етнографія. – 1967. – № 2. – С. 67-68.

353. Тиводар М. П. Основні етапи етногенезу українців Карпат: питання теорії, етносоціальної та етнокультурної історії / Михайло Петрович Тиводар // Українські Карпати: етнос, історія, культура (матеріали конференції); [Редкол.: П. Чучка (голова), В. Маркус, С. Мишанич та ін.]. – Ужгород: Гражда, 1991. – С. 28-39.

354. Тиводар М. П. Закарпаття: Народознавчі роздуми / Михайло Петрович Тиводар. – Ужгород: Карпати, 1995. – 205 с.

355. Тиводар М. П. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст.: Історико-етнологічне дослідження / Михайло Петрович Тиводар. – Ужгород: Патент, 1997. – 560 с.

356. Тиводар М. П. Етнографічне районування українців Закарпаття (за матеріалами традиційної культури другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.) / Михайло Петрович Тиводар // *Carpathica – Карпатика*. – Випуск 6: Етнічні та історичні традиції населення Українських Карпат кінця ХVІІІ – ХХ ст. – Ужгород: вид-во Ужгородського державного університету, 1999. – С. 4-64.

357. Тиводар М. П. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка / Михайло Петрович Тиводар. – Ужгород: Гражда, 2005. – 282 с.

358. Тиводар М. Етнічні традиції у скотарстві українців східних Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. / Михайло Тиводар // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Випуск VІІІ. – Ужгород: Патент, 2007. – С. 154-232.

359. Тихий А. Щось про Салдобош / Антоній Тихий // Наш рідний край. – 1937. – Число 5. – Януар. – С. 88–90.

360. Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. – М.: Наука, 1968, – 376 с.

361. Токарев С. А. Североукраинская экспедиция 1945 г. / С. А. Токарев // Институт этнографии. Краткие сообщения. II. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – С. 27-35.

362. Тромпак Д. Село Страбичово / Дмитро Тромпак // Руська молодеж. – 1944/45. – Річник IV. – Число 1. – С. 8-10.

363. Троска Г. Х. О формах эстонских деревень (в связи с вопросами картографирования Г. Х. Троска, Н. В. Шлыгина // Этнографическое картографирование материальной культуры народов Прибалтики. – М.: Наука, 1975. – С. 147-160.

364. Трояновский А. Русское племя в Венгрии / А. Трояновский // Современная летопись. – 1863. – № 44. – С. 3-6.

365. Удварі І. Зберька жерел про студії русинського письменства: Гіядор Стрипський, народописник, бібліограф, язиковознаватель, товмач / Іштван Удварі. – Ніредьгаза, 2007. – 257 с.

366. Федака П. М. Народне житло українців Закарпаття XVIII-XX ст. / Павло Михайлович Федака. – Ужгород: Гражда, 2005. – 352 с.

367. Федака П. М. До питання про структуру і принципи організації українських музеїв просто неба: На матеріалах Закарпатського музею народної архітектури і побуту / Павло Михайлович Федака // Культура і побут населення Українських Карпат: (Матеріали республік. наук. конф.) / МВ і ССО УРСР, УЖДУ; [Редкол.: Е. А. Балагурі, І. М. Гранчак (відп. ред.), Й. О. Дзензелівський, М. П. Тиводар (відп. секр.)] – Ужгород: [Закарпат. обл. друк.], 1973. – 176-182.

368. Федака П. М. Современное народное жилище украинцев закарпатского села / П. М. Федака, В. С. Шеба // Тезисы докладов на пленумах и секциях Всесоюзной конференции, посвященной этнографическому изучению современности / Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР, Кабардино-Балкарский НИИ при Совете Министров КБАССР. – М.-Нальчик, 1975. – С. 138-140.

369. Федака П. М. Некоторые вопросы строительства украинских музеев под открытым небом (по материалам закарпатского скансена) / П. М. Федака // Карпатский сборник- Etnographia Carpathica: Труды междунар. Комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих к ним областей / АН СССР, Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая; [Редкол.: Ю. В. Бромлей (отв. ред.), Н. Н. Грацианская, Б. Г. Гершкович]. – М.: Наука, 1976. – С. 51-56.

370. Федака П. М. Цікава пам'ятка народної архітектури / П. М. Федака // Народна творчість та етнографія. – 1976. – № 3. – С. 101-102.

371. Федака П. М. Водяні млини на Закарпатті / П. М. Федака // Kalendárium'78. – Uzshorod: Kárpáti Kiadó, 1977. – С. 42.

372. Федака П. М. Замкнуті двори на Закарпатті / Павло Федака // Kalendárium'79. – Uzshorod: Kárpáti Kiadó, 1978. – С. 95.

373. Федака П. М. Зміни в народному житті колгоспного селянства Закарпаття / Павло Федака // Народна творчість та етнографія. – 1978. – № 5. – С. 22-27.

374. Федака П. М. Закарпатський музей народної архітектури і побуту / П. М. Федака // Українська Радянська Енциклопедія [Головн. Редкол.: М. П. Бажан (голов. Ред., голова редкол.) та ін]. – К.: Голов. Ред. УРЕ, 1979. – Т. 4. – 2-е вид. – С. 174.

375. Федака П. М. Музей на Замковой горе / П. М. Федака, К. С. Найпавер // Советская этнография. – 1979. – №4. – С. 118-125.

376. Федака П. М. Народна архітектура і побут Закарпаття у творчості Ф. Ф. Манайла / П. М. Федака // Народна творчість та етнографія. – 1979. – С. 106-108.

377. Федака П. М. Hosszú parasztházak vidékünkön = Довгі хати на Закарпатті / Павло Федака // Kalendárium'80. – Uzshorod: Kárpáti Kiadó, 1979. – С. 106.

378. Федака П. М. Реліктовані форми будівель на Закарпатті / Павло Михайлович Федака // Народна творчість та етнографія. – 1980. – № 2. – С. 73-77.

379. Федака П. М. Nagyományos létesítmények a havasi legelőkön = Полонинські будівлі Закарпаття / Павло Федака // Kalendárium'81. – Uzshorod: Kárpáti Kiadó, 1980. – С. 123.

380. Федака П. М. Типи і варіанти народного житла Закарпаття (XIX – початок XX ст.) / Павло Михайлович Федака // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 2. – С. 69-72.

381. Федака П. М. Закарпатский музей народной архитектуры и быта: Путеводитель / Павел Михайлович Федака, Михаил Петрович Тиводар, Михаил Андреевич Мазюта. – Ужгород: Карпати, 1981. – 62 с.

382. Федака П. М. Музей народной архитектуры и быта / П. М. Федака // Советское Закарпатье: Путеводитель-справочник / [Авт. Кол.: Ю. И. Балегга, С.

С. Бобинец, С. К. Ваш и др.; Сост. В. Л. Кандель, Л. Д. Годованый]. – Ужгород: Карпати, 1983. – С. 136-140.

383. Федака П. М. Типи двору на Закарпатті (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Павло Михайлович Федака // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 2. – С. 35-41.

384. Федака П. М. Отражение межэтнических контактов в современном сельском жилище Закарпатья / П. М. Федака // Научно-практическая многосторонняя конференция “Музей и этнографические проблемы современности”: Тез. Докл. 15-18 мая 1984 г. I секция / М-во культуры СССР, Гос. Музей этнографии народов СССР. – Л., 1984. – С. 40-42.

385. Федака П. М. Внутрішнє планування та інтер'єр народного житла Закарпаття (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Павло Михайлович // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 5. – С. 32-39.

386. Федака П. М. Nagyományos építészeti formák a parasztportán = Традиційні типи огорож і воріт на Закарпатті / Павло Федака // Kalendárium'85. – Uzshorod: Kárpáti Kiadó, 1984. – С. 81.

387. Федака П. М. Внутрішнє планування та інтер'єр народного житла Закарпаття (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Павло Михайлович Федака // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 5. – С. 32-39.

388. Федака П. М. Залежність між формами сім'ї і народного житла в Українських Карпатах (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Павло Михайлович Федака // Народна творчість та етнографія. – 1987. – № 1. – С. 18-24.

389. Федака П. М. Из опыта музеефикации памятников народной культуры Закарпатья / Павел Михайлович Федака (Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению / Академия наук СССР, ВЦСПС, Полтавский обком КПСС, Полтавский пединститут (октябрь 1987 г., город Полтава). – К., 1987. – С. 243-244.

390. Федака П. М. Некоторые вопросы музеефикации памятников народной культуры Закарпатья / П. М. Федака // Проблемы этнографического

музееведения: Всесоюзная научная конференция “Этнографическая наука и пропаганда этнографических знаний”: Тез. докл. / АН СССР, Ин-т этнографии им. Миклухо-Маклая, Омский государственный университет. – Омск: Изд-во ОмГУ, 1987. – С. 67-68.

391. Федака П. М. З історії виникнення і розвитку сільських поселень Закарпаття / Павло Михайлович Федака // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 1. – С. 29-36.

392. Федака П. М. Музеєфікація пам'яток історії та культури Закарпаття: Досвід і проблеми / П. М. Федака // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доп. та повідомл. / АН УРСР, Ін-т історії, Миколаїв. Міськком Компартії України, М-во народної освіти УРСР, м-во культури УРСР, Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Укр. фонд культури, Миколаїв. держ. пед. ін-т імю В. Г. Белінського [Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голова), П. Т. Тронько (заст. голови), В. О. Горбик та ін.]. – К., 1989. – С. 529-530.

393. Федака П. М. Дерев'яні церкви Закарпаття /Павло Федака // Народний календар 1991; [Упоряд.: Б. Кузишин, П. Часто]. – Словац. пед. вид-во, Братіслава. Від. укр. л-ри, Пряшів; Вид-во “Карпати”, Ужгород, 1990. – С. 51-56.

394. Федака П. М. Особливості форм сільських поселень Закарпаття (XIX – XX ст.) / Павло Михайлович Федака // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 6. – С. 3-11.

395. Федака П. М. Гуцульська гражда в українській народній архітектурі / Павло Михайлович Федака // Гуцульщина: перспективи її соціально-економічного і духовного розвитку в незалежній Україні: Матеріали наукової конференції Першого світового конгресу гуцулів в Івано-Франківську 17-18 серпня 1993 р. – Івано-Франківськ, 1994. – С. 41-43.

396. Федака П. М. Гуцульська гражда як релікт українського житлового будівництва / Павло Михайлович Федака //Календар “Просвіти” на 1995 рік /

Закарпатське крайове товариство “Просвіта”: Упоряд. П. Федаки та Й. Баглая. – Ужгород: Гражда, 1995. – С. 173-176.

397. Федака П. М. Деякі питання розвитку сільських поселень, типів і форм двору гуцулів Закарпаття ХІХ-ХХ ст. / Павло Федака // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею / ЗКМ: Упоряд. і наук. ред. П. Федака. – Випуск І. – Ужгород: Карпати, 1995. – С. 71-95.

398. Федака П. М. Господарські будівлі українців Закарпаття ХІХ – початку ХХ ст. / Павло Федака // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею / ЗКМ: Упоряд. і наук. ред. П. Федака. – Вип. ІІ. – Ужгород: Патент, 1996. – С. 144-158.

399. Федака П. М. Пам’ять рідної землі / Павло Михайлович Федака. – Ужгород: ВАТ «Патент» 1996. – 328 с.

400. Федака П. М. Народне житло українців Закарпаття ХІХ – початку ХХ ст. (будівельні матеріали, техніка будівництва, конструктивні прийоми) / Павло Михайлович Федака // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею / ЗКМ; Упоряд. і наук. ред. П. Федака. – Випуск ІІІ. – Ужгород: Патент, 1998. – С. 76-101.

401. Федака П. М. Чумацькими шляхами України / Павло Федака // Благовісник праці: Наук. зб. на пошану акад. Миколи Мушинки, д-ра філ. наук / Міжнародна асоціація українців, Асоціація українців Словаччини, НТШ у Словаччині, Пряшів. ун-т, Філософ. ф-т / Уклад., ред. та передм. М. Зимомрі. – Ужгород-Пряшів, 1998. – С. 149-160.

402. Федака П. М. Міжетнічні зв’язки в народному житлі Закарпатської області України / Павло Федака // *Tradicie stavitel’stva a bývania na Slovensku s osobitným akcentom na kultúrne prejavy v prostredí etnických minorít / Muzeá a etniká’99; Hlavný redaktor a zostaviteľ Miroslav Sopoliga. – Bratislava-Svidník, 1999. – С. 50–66.*

403. Федака П. М. Гуцульська гражда: штрихи до етнографічного вивчення древнього двору українців Карпат / Павло Михайлович Федака //

Дар служити науці: Наук. зб. на пошану д.і.н., проф. Володимира Задорожного / МО і науки України, УжДУ; Упоряд., ред. та післямова проф. М. Зимомрі. – Ужгород, 2001. – С. 175–186.

404. Федака П. М. Обряди, вірування і звичаї при зведенні традиційних житлових і господарських будівель в українців Закарпаття / Павло Михайлович Федака // Carpatika-Карпатика: Наук.-пед. діяльність та літ. творчість Федора Потушняка: (До 90-річчя від дня народж.) / УжДУ, НДІ Карпатознавства; [Редкол.: Е. А. Балагурі, М. М. Вегеш, С. В. Віднянський та ін.]. – Вип. 9. – Ужгород: [Ліра], 2001. – С. 71-78.

405. Федака П. М. Садиба, типи двору, форми його забудови в українців Закарпаття у ХІХ – на початку ХХ століть/ Павло Михайлович Федака // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею / ЗКМ; Упоряд. і наук. ред. П. Федака. – Випуск V. – Ужгород: Патент, 2002. – С. 110-150.

406. Федака П. М. Розвиток сільських поселень, житла і житлово-побутових умов на Закарпатті у другій половині ХХ століття / Павло Михайлович Федака // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею / ЗКМ; Упоряд. і наук. ред. П. Федака. – Випуск VI. – Ужгород: Патент, 2002. – С. 126-144.

407. Федака П. М. Традиційне житло і господарське будівництво гуцулів у контексті досліджень Володимира Січинського / Павло Михайлович Федака // Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор, педагог України і української діаспори (До 110-річчя видатного українського вченого: Зб. наук. праць за підсумками міжнародного наук. симпозіуму (5-6 липня 2004 р) / Мін. освіти і науки України, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський держуніверситет. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 59-64.

408. Федака П. М. Словацько-українські взаємини в народному житлі Закарпаття / Павло Федака // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику; [Редкол.: Л. Бабота, М. Мушинка, М. Сополіга та ін.]. – Братислава-Пряшів-Свидник, 2007. – С. 318-323.

409. Федака П. М. Формування гірських поселень / Павло Федака // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Т. II. – Етнологія та мистецтвознавство / НАН України, Інститут народознавства [Головний редактор та керівник проекту член-кореспондент НАН України, д. і. н. Степан Павлюк]. – Львів, 2006. – С. 141-161.

410. Федака П. М. Давні печі у народному житлі Закарпаття / Павло Михайлович Федака // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 3-4. – С. 48-51.

411. Федака П. М. Господарські будівлі та споруди малих архітектурних форм / Павло Михайлович Федака // Народна творчість та етнографія. – № 5. – 2007. – С. 34-41.

412. Федака П. М. Внутрішнє планування та інтер'єр народного житла Закарпаття / Павло Михайлович Федака // Матеріали до української етнології. – Випуск 6(9). – [Редкол.: Г. А. Скрипник (голова), та ін.]. – К., 2007. – С. 170-175.

413. Федака П. М. Традиційні сільські поселення Закарпаття / Павло Михайлович Федака // Народна творчість та етнографія. – № 5. – 2008. – С. 21-26.

414. Федака П. М. До історіографії етнографічного вивчення народного будівництва Закарпаття / Павло Михайлович Федака // Матеріали до української етнології. Вип. 7(10) [Редкол.: Г. А. Скрипник (голова) та ін.]. – К., 2008.

415. Федака П. П. Етнографічні матеріали на сторінках ужгородського часопису “Листок” / Павло Павлович Федака // Народна творчість та етнографія. – № 1. – 1991. – С. 62-68.

416. Федака П. П. Народознавчі матеріали на сторінках періодичних видань Закарпаття поч. 40-их рр. ХХ ст. / Павло Павлович Федака // Народознавчі зошити. – 2005. – Зошит 1–2 (61–62). – Січень–квітень. – С. 38–43.

417. Федака П. П. Народна культура українців Закарпаття на сторінках періодичних видань краю 80-х років XIX ст – першої половини XX ст. / Павло Павлович Федака. – Ужгород: [Колір Прінт], 2002. – 112 с.

418. Федака П. П. Народна культура українців Закарпаття на сторінках краєзнавчого журналу “Підкарпатська Русь” (1923–1936) / Павло Павлович Федака // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Випуск IV. – Ужгород: Патент, 2000. – С. 139–152.

419. Федака П. П. Народознавчі матеріали на сторінках Ужгородського двотижневика «Літературна неділя» (1941–1944) / Павло Павлович Федака // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Випуск V. – Ужгород: Патент, 2002. – С. 156–170.

420. Федака П. П. Питання етногенезу, етнічної історії та народної культури українців Закарпаття в періодичних виданнях краю початку 40-х років XX ст. / Павло Павлович Федака // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Випуск VI. – Ужгород: Патент, 2004. – С. 152–162.

421. Федака П. П. Вивчення і популяризація народної культури українців Закарпаття на сторінках журналів “Народна школа” (1939-1944) і “Руська молодеж” (1941-1945) / Павло Павлович Федака // Народознавчі зошити. – Зошит 1-2 (73-74). – Січень-квітень. – 2007. – С. 205-211.

422. Федака П. П. Дослідження народної культури українців Закарпаття на сторінках Наукового збірника товариства “Просвіта” (1922-1938) / Павло Павлович Федака // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія Історія. – Вип. 20; [Редкол.: Вегеш М. М. (голова) та ін.]. – Ужгород: Вид-во УжНУ “Говерла”, 2008. – С. 221-228.

423. Федака П. П. Історія етнографічного вивчення Закарпаття в українській крайовій періодиці другої половини XIX – першої половини XX ст.: Монографія / Павло Павлович Федака. – Ужгород: Гражда, 2008. – 200 с.

424. Федорков А. Дубове / Андрій Федорков // Наш рідний край. – 1927. – Річник V. – Число 6. – Фебруар. – С. 122–124.

425. Фенцик Е. О внутреннем разделении наших храмов / Евгений Фенцик // Листок. – 1889. – 1 февраля. – С. 26–27.
426. Филеп А. Исторические типы венгерского народного жилища и его межэтнические связи в Карпатах / А. Филеп // Карпатский сборник. – М.: Наука, 1976. – С. 35-39.
427. Филимонова Т. Д. Венгры и немцы Советского Закарпатья / Т. Д. Филимонова // Советская этнография. – 1970. – № 1.– С. 135-143.
428. Филимонова Т. Д. К вопросу об этнокультурном развитии немцев Закарпатья / Т. Д. Филимонова, М. Ф. Шун // Карпатский сборник. – М.: Наука, 1972. – С. 108-117.
429. Ф. П. Наші деревляні церкви // Руська молодеж. – 1942. – Річник II. – Число 2. – С. 7-11.
430. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину / Іван Франко // Жовтень. – 1972. – №8. – С.112-119. – № 9. – С. 137-143.
431. Фридтан Н. До історії основання села Ясіня / Натан Фридтан // Підкарпатська Русь. – 1927. – № 6. – С. 145-148. – № 7. – С. 167-170.
432. Фролец В. Западная граница распространения традиционного карпатского дома в Чехословакии / Вацлав Фролец // Карпатский сборник. – М.: Наука, 1976. – С. 31-34.
433. Фушич М. Сільце / Михайло Фушич // Наш рідний край. – 1927. – Річник V. – Число 9. – Май. – С. 227–229.
434. Харузин А. Славянское жилище в Северо-Западном крае / А. Харузин. – Вильно, 1907. – 341 с.
435. Храм Божий // Листок. – 1886. – 1 мая. – С. 226–228.
436. Чижикова Л. Н. Изучение сельского жилища славян. Итоги и задачи классификации / Л. Н. Чижикова // Советская этнография. – 1976. – № 4. – С. 27-41.
437. Чижикова Л. Н. Жилище / Л. Н. Чижикова // Этнография восточных славян: Очерки традиционной культуры. – М.: Наука, 1987. – С. 232-246.

438. Чекан І. Лецовиця / Іван Чекан // Наш рідний край. – 1927. – Річник V. – Число 8. – Апріль. – С. 199–200.
439. Шаш А. Нарис соціальної і господарської історії Шенборської лати-фундії Мукачівсько-Чинадієвської в першій половині XVIII ст. / Андрій Шаш // Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді. – Ужгород: Унію, 1932. – Річник IX. – С. 101-134.
440. Шелепець І. Як заселялася Ужоцька Верховина / Іван Шелепець // Наш рідний край. – 1926. – Річник V. – Число 2. – Октобер. – С. 39-40.
441. Шлыгина Н. В. О функциональной взаимосвязи построек крестьянского двора в Восточной Прибалтике / Н. В. Шлыгина // Советская этнография. – 1983. – № 2. – С. 88-96.
442. Шульга І. Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першої половини XIX ст. / Ілля Гаврилович Шульга. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1965. – 266 с.
443. Щербаківський В. Церкви на Бойківщині / Володимир Щербаківський // Записки НТШ у Львові. – Львів, 1913. – Т. СХІV. – Кн. 11. – С. 5-24.
444. Щербаківський В. Українські дерев’яні церкви / Володимир Щербаківський // Збірник секції мистецького наукового товариства. – К., 1921. – Т. 1. – С. 80-102.
445. Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. – М.: Наука, 1987. – 558 с.
446. Юрченко П. Г. Народное жилище Украины / Павел Григорьевич Юрченко. – М.: Изд-во АН СССР. – 1941. – 88 с.
447. Юрченко П. Г. Дерев’яне зодчество України (XVIII– XIX ст.) / Павло Григорович Юрченко. – К.: Держвидав, 1949. – 131 с.
448. Яцко П. Одки походить ім’я села Перечин / Павло Яцко // Підкарпатська Русь. – 1925. – № 4. – С. 49-51.
449. Baláš E. Sidelni formy a bydlení / E. Baláš // Československá vlastivěda, III – Praha, 1968. – S.112-128.

450. Balog I. Tugurium – szállás – tanya. Adatok a magyar tanyatelepülés előtörténetéhez / István Balog // Ethnographia. – Budapest, 1976. – S. 1-2. – S. 1-20.
451. Benda M. Roubeny skvosty z Podkarpatské Rusi a východního Slovenska / Michal Benda. – Vysoké Mýto, 2006. – 86 s.
452. Beskid K. M. Maramoroš / Konstantin Beskid. – Užhorod, 1929. – 312 s.
453. Bidermann H. Die ungarischen Ruthenen ihr Wohngebiet, ihr Erweber und ihre Geschichte / H. Bidermann. – Innsbruck. T. 1. – 1862. – 140 c; T. II. – 1867. – 120 s.
454. Botik J. K problematike rodinného života v oblasti Krupinskej Vrchoviny / Ján Botik // Slovenský národopis. – № 15. – 1967. – S. 52-65.
455. Botik J. Obydľia rozšírených rodín v Honte / Ján Botik // Slovenský národopis. – 1969. – 1(XVII). – C. 53-94.
456. Botik J. Modifikácia atributov ľudového obydlia v prostredí etnických enklav / Ján Botik // Slovenský národopis. – 1976. – № 2. – S. 232-236.
457. Botik J. Slovenský Chorváti: Etnokultúrny vývin z pohľadu spoločenskovedných poznatkov / Ján Botik – Bratislava: Slovenské národné múzeum, 2001. – 227 s.
458. Botik J. Chorvátska šľachta na Slovensku / Ján Botik. – Bratislava: Slovenské národné múzeum, 2003. – 32 s.
459. Vajdiš J. Prostorové a hmotové riešenie architektúry na Valašsku / Jaroslav Vajdiš // Slovenský národopis. – 1976. – № 2. – S. 280-284.
460. Vařeka J. Stare domové typy na horním toku Ostravice/ Josef Vařeka // Časopis Slezského muzea. – XIV. – 1965. – S. 114-119.
461. Vařeka J. Příspěvek ke studiu lidového domu v hraniční valašskoslezské oblasti / Josef Vařeka // Valašsko. – 10. – 1966. – S. 43-49.
462. Vařeka J. Konstrukce a půdorys lidového domu ve slovenských obcích pod Javorníky / Josef Vařeka // Sborník Slovenského národného múzea. – 61. – Ethnographia. – 8. – 1967. – S. 63-69.

463. Vařeka J. K otázce vzniku uzavřených usedlostí ve slovenských Karpatech / Josef Vařeka // Acta ethnologica Slovaca. – № 1. – Bratislava, 1974. – S. 28-37.
464. Vařeka P. Archeologie středověkého domu / Pavel Vařeka. – Plzeň, 2004. – 450 s.
465. Vydra J. Lidové stavitelství na Slovensku / Jaroslav Vydra. – Praha, 1925. – 88 s.
466. Vydra J. L'udova architektura na Slovensku / Jaroslav Vydra. – Bratislava, 1958. – 84 s.
467. Husek J. Narodopisna hranice mezi slováky a karpatorusy / Jan Husek. – Bratislava, 1925. – 500 s.
468. Kěpa E. Urzedzenie wnetrze mieskalnego na Lemkowszyznie w XIX i XX wieku / Elizbieta Kěpa //Materialy Muzeum budownictwa ludowego w Sanoku. № 13. – Sanok, 1971. – S. 21-32.
469. Kožminova A. Podkarpatská Rus / Amalia Kožminova. – Praha, 1922. – 125 s.
470. Kral J. Čorna Hora v Podkarpanské Rusi / Jiří Kral. – Praha, 1924. – 68 s
471. Kral J. Podkarpatská Rus / Jiří Kral. – Praha, 1924. – 124 s.
472. Kral J. Sidla karpatoruských Huculu / Jiří Kral // Sbornik I sjezdu slovanských geografů a etnografů v Praze. – Praha, 1926. – S. 227-228.
473. Langer J. Interetnické vstahy lidového domu moravsko-slovenské kontaktní zóny / Jiří Langer // Slovenský národopis. – 1976. – № 2. – S. 266-278.
474. Langer J. Stavební forma sezónních a stálých sídel v Karpatech z hlediska historického a sociálního / Jiří Langer // Slovenský národopis. – 1980. – № 28. – S. 51-62.
475. Langer J. Čtyři zastavení nad Karpatskou problematikou v práci Václava Mencla / Jiří Langer // Národopisné aktuality. – 1984. – №21. – S. 180-182.
476. Langer J. Discussion about the Family – Type between West and East Europe / Jiří Langer // Etnologia Europae Centralis. – 1996. – № 3. – S. 31-40.

477. Langer J. Co mohou prozradit lidové stavby / Jiří Langer. – Rožnov pod Radhoštěm, 1997. – 240 s.

478. Langer J. Dům v Karpatech a přilehlých oblastech balcanských / Jiří Langer, Helena Bočková. – Rožnov pod Radhoštěm, 1999. – 144 s.

479. Langer J. Genetické souvislosti dřevěného průjezdního domu / Jiří Langer // Národopisný věstník. – № 15-16 (57-58). – Praha, 1999. – S. 79-87.

480. Langer J. O tradici / Jiří Langer // Etnologia Europae centralis. – №4. – Brno, 1999. – S. 56-58.

481. Langer J. Polietnický charakter ľudového obydlia v Karpatoch / Jiří Langer // Tradície staviteľstva a byvania na Slovensku s osobitým akcentom na kultúrne prejavy v prostredí etnických minorít. – Bratislava-Svidnic, 1999. – S. 243-255.

482. Langer J. Uloha síně v polygenezi obydlí ve střední Evropě / Jiří Langer // Etnologia Europae centralis. – №4. – Brno, 1999. – S. 29-38.

483. Langer J. The Carpathian-Balkan Comparison Enriches the Studies of the Carpathian Traditional House (Basis and Orientation of Research) - Přínos Karpato-balkánské Komparace ke studiu tradičního domu v Karpatech (východisko a směry badání) / Jiří Langer, Helena Bočková // Etnologia Europae centralis. – №5. – Brno, 2001. – S. 30-56.

484. Langer J. Východní cesta mediteránních inovací stredoevropské lidové architektury / Jiří Langer, Helena Bočková // Česka etnologie-2000. – Praha, 2002. – S. 83-104.

485. Langer J. Evropska muzea v přírodě / Jiří Langer. – Praha, 2005. – 896 s.

486. Langer J. Dřevěné Kostely v Karpatech jako pramen ke studiu starsich etap Konstrukčního vývoje / Jiří Langer // Etnologia Europae centralis. – №7. – Brno-Cieszyn. – S. 49-72.

487. Langer J. Sidelný typ ako historická Kategória (na príklade obce Podbiel) / Jiří Langer // Slovenský narodopis. – №5. – S. 134-151.

488. Langer J. Mezinarodni etnologická expedice Ukrajinské Karpaty / Jiří Langer // Etnologia Europae centralis. – №7. – Brno-Cieszyn. – S. 9-12.

489. Matoušek K. Podkarpatská Rus / Karel Matoušek. – Praha, 1924. – 210 s.
490. Maluškiewicz P. Drewniane Kościoły w Wielkopolsce / Piotr Maluškiewicz. – Poznań: Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej I Centrum Animacji Kultury w Poznaniu, 2007. – 304 s.
491. Mencl V. Lidová architektura v Československu / Vaclav Mencl. – Praha: Academia nakladatelství Československé Akademie Věd, 1980. – 632 s.
492. Moszyński K. Kultura Ludowa słowian. – T. I. Kultura materialna / Karel Moszyński. – Warszawa, 1967. – 750 s.
493. Mruškovič Š. K niektorým spoločným charakteristickým znakom ľudového domu v oblasti moravsko-slovenského pohraničia / Štefan Mruškovič // Slovenský národopis. – 1976. – № 24. – S. 254-258.
494. Navrátilová A. Lidové stavby v oblasti Moravských Budějovic / Alexandra Navrátilová // Věstník národopisné společnosti československé. – Praha, 1966. – № 3-4. – S. 58-63.
495. Navrátilová A. Příspěvek k poznání lidového domu na Znojemsku (Typy vsi-orientace usedlosti-zástavna dvora. – vnitřní dispozice obydlí-materiál a konstrukce domu – topeniště) / Alexandra Navrátilová // Český lid. – Praha, 1971. – № 58. – S. 26-35.
496. Navrátilová A. Vinohradnické stavby na Znojemsku / Alexandra Navrátilová // Národopisné aktuality. – Strážnice. – 1971. – № 8. – S. 29-42.
497. Navrátilová A. K charakteristice architektonického ztvárnění lidového domu na Znojemsku / Alexandra Navrátilová // Časopis Moravského muzea. – LV. – Brno, 1990. – S. 167-184.
498. Petrovič D. J. Stara bugarska varoška Kuča i njen odnos prema staroj Kuči u Srbiji i u Makedonij / D. J. Petrovič // Zbornik Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 1960. – № 5. – S. 3-25.
499. Pitterová A. Vývoj základních půdorysných typů tradičního domu na území ČSSR ve světle archeologických pramenů / A. Pitterová // Český lid. – 1965. – № 52. – S. 275-295.

500. Plessingerová A. Vývoj ľudového interiéru a bydlení ve slovenských dedinách pod Javorníkú / A. Plessingerová // L'udové stavitel'stvo a bývanie na Slovensku. – Bratislava, 1963. – S. 208-216.

501. Plessingerová A. Otázka existence stolu, jeho vyvoje a stolování ve slovenských dedinách pod Javorniky / A. Plessingerová // Slovenský národopis. – 1962. – № 2. – S. 261-269.

502. Podolak J. Etnografické oblasti na území Slovenska ako podklad k monografiám o ľudovom stavitel'stve / Jan Podolak // Slovenský národopis. – 1957. – № 5. – S. 529-537.

503. Podolak J. Zimovanie dobytka na Horehroni / Jan Podolak // Slovenský národopis. – VIII. – 1960. – S. 268-320.

504. Podolak J. Poznatky z vyskunu Karpatského pastierstva v Rumunsku / Jan Podolak // Slovenský národopis. – IX. – 1961. – S. 27-47.

505. Podolak J. Poloninske hospodarstvo huculov v Ukrajinských Karpatoch / Jan Podolak // Slovenský národopis. – 1966. – № 2. – S. 3-88.

506. Podolak J. Niektoré problémy porovnávacieho štúdia ľudových kultur Karpatskej oblasti / Jan Podolak // L'udová Kultúra v Karpatoch. – Bratislava, 1972. – S. 61-62.

507. Reinfuss R. Budownictwo ludowe na zachodniej Lemkowszczyźnie / Roman Reinfuss // Lud. – 1934-1935. – № 33. – S. 83-112.

508. Reinfuss R. Ze studiów nad Kultura ludowa Lemcowszczyźnie po obydwu stronach Karpat / Roman Reinfuss // Polska Sztuka Ludowa. – 1960. – № 20. – Č. 1. – S. 3-22.

509. Pražak V. Príspevky k studium slovenského ľudového domu / Vaclav Pražak // Národopisný sborník. – 1943. – № 4. – S. 1-18.

510. Pražak V. Vpliv sociálně-hospodářského factoru na vznik štítu v lidové architekturé / Vaclav Pražak // Narodopisný věstník československý. – 1949. – № 31. – S. 217-238.

511. Pražak V. K problematice vzniku jizby a sině v čs. obydlí a jejich vztahů k staroslovanskému a franskému domu / Vaclav Pražak // Český lid. – 1965. – № 52. – S. 267-275.

512. Pražak V. Vývojové epochy a stupné topenišť v českém a slovenském lidovém obydlí / Vaclav Pražak // Český lid. – 1966. – № 53. – S. 321-348.

513. Sičynskij V. Dřevěné stavby v Karpatské oblasti / Vladimír Sičynskij. – Praha, 1940. – 260 s.

514. Smetánka Z. K problematice trojdílného domu v Čechách a na Moravě v období vrcholního a pozdního středověku / Zdeněk Smetánka // Památky archeologické suplementum. – 2. – Praha, 1994. – S. 117-138.

515. Sopoliga M. Lúdova architektúra Ukrajincov východného Slovenska / Miroslav Sopoliga. – Košice, 1976. – 132 s.

516. Sopoliga M. Perly ľudovej architektúry / Miroslav Sopoliga. – Prešov, 2002. – 174 s.

517. Sopoliga M. Ukrajinci na Slovensku: Etnokultúrne tradície z aspektu osídlenia ľudovej architektúry a bývania / Miroslav Sopoliga. – Veda Bratislava, 2006. – 294 s.

518. Sopoliga M. Horizontálne členenie ľudového domu v slovensko-polsko-ukrajinskom pohraničí na východnom Slovensku / Miroslav Sopoliga // Slovenský národopis. – Bratislava. – № 24. – S. 290-304.

519. Sopoliga M. Tradičné obytné stavby Ukrajincov na východnom Slovensku / Miroslav Sopoliga. // Lidova stavebni kultura v československých Karpatech a přilehlých územích [k vydání připravil Vaclav Florec]. – Brno, 1981. – S. 298-316.

520. Sopoliga M. Ohniskové zariadenia v ľudovom obydlí vo východoslovensko-ukrajinsko-pol'skej kontaktovej oblasti / Miroslav Sopoliga // Zborník Slovenského národného múzea. – Etnographia. – 24. – Martin, 1983. – S. 157-183.

521. Sopoliga M. L'udové stavitel'stvo v oblasti severovýchodného Slovenská / Miroslav Sopoliga // L'udová architektúra a urbanizmus vidieckych sídel na Slovensku. – Bratislava, 1998. – S. 317-349.

522. Sopoliga M. K problematike etnickej identifikácie Ukrajincov na Slovensku / Miroslav Sopoliga // Slovensko-Ukrajinské vzťahy v oblasti národnostných menšín. – Acta Facultatis Philosophicne Universitatis Prešovensis. – Slavistický zborník. – Prešov, 1999. – S. 76-86.

523. Sopoliga M. K problematike etnickej histórie a národnostnej identifikácie Ukrajincov na Slovensku / Miroslav Sopoliga // Etnologické rozpravy 2002/2. – Bratislava, 2002. – S. 57-73.

524. Sopoliga M. Charakteristické črty a typológia drevených chrámov v oblasti východného Slovenska / Miroslav Sopoliga // Etnologia Europae centralis: Časopis pro národopis středni Evropy. – Brno, 1976. – № 6. – S. 29-339.

525. Souček J. Lidova kultura okresu Hodonin – studie rozvoje lidové architektury v okrese / Jan Souček // Hodoninský okres z hlediska národopisného. – Brno-Hodonin-Stražnice, 1971. – S. 19-29.

526. Souček J. Material a konstrukce v lidovém stavitelství na Slovákku / Jan Souček // Slovenský národopis. – № 21. – Bratislava, 1973. – S. 646-650.

527. Souček J. Lidové stavitelství na Slovákku a Zahoři / Jan Souček // Slovenský národopis, – № 24. – Bratislava, 1976. – S. 259-265.

528. Souček J. Vztah rolnického a měšťanského obydlí ve Stražnici/ Jan Souček // Slovenský národopis, – № 25. – Bratislava, 1977. – S. 474-479.

529. Souček J. Kopaničárska kolonizace na Moravě v okolí Starého Hrozenkova / Jan Souček // Slovenský národopis, – № 28. – Bratislava, 1980. – S. 84-92.

530. Souček J. Vývoj stavebního materialy a jeho formující funkce v lidovém stavitelství na moravské straně Karpat / Jan Souček, O. Máčel // Lidová stavební kultura v Československu. – Brno, 1981. – S. 80-91.

531. Souček J. Moravsko-české vztany v lidovém stavitelství / Jan Souček // Zbornik Slovenskeho Narodneho muzea. – Etnografia. – № 24. – Martin, 1983. – S. 137-143.

532. Souček J. Typy dvora a hospodářských staveb na jihovýchodní Moravě / Jan Souček // Národopisně informácie 1985/2. – Bratislava, 1985. – S. 47-57.

533. Souček J. K problematice geneze objektů se společenským využitím v zástavbě obcí na území strážnického panství / Jan Souček, J. Podolák, J. Volfová // Zbornik Slovenskeho Narodneho muzea. – Etnografia. – № 31. – Martin, 1990. – S. 112-119.

534. Thurzo I. L'udová architektúra na Slovensku / Ihor Thurzo. – Bratislava: Vydavateľstvo PT-Albert Marenčin, 2004. – 166 s.

535. Tloczek I. Zabudowa bojkowskiej zagrody / Ignacy Tloczek // Materiały Muzeum budownictwa ludowego w Sanoku. – № 12. – Sanok: 1970. – S. 5-18.

536. Tōsa I. Contributii la cunoasterea surilordin Transilvania / Ioan Tōsa // Muzeul judetuini Satu Mare. – Satu Mare, 1975. – S. 18-24.

537. Tóth J. Öcsej népi építészet / János Tóth. – Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1965. – 156 old.

538. Tylkowa D. Drewniane spichlerze beczkowato sklepione w południowej s ądecczyźnie / Danuta Tylkowa // Etnografia Polska. – № 6. – 1962. – S. 338-374.

539. Tylkowa D. Polska Bibliographia Histori Kultury ludowej Karpat za lata 1960-1967 / Danuta Tylkowa // L'udove stavitel'stvo v Karpatskej oblasti. – Bratislava, 1975. – S. 295-319.

538. Tylkowa D. Tradycyjne budownictwo ludowe w Beskidzie Sądeckim / Danuta Tylkowa // Etnografia Polska. – 25. – Z. 2. – 1981. – S. 215-220.

539. Tylkowa D. Bibliographia Ethnographica Karpatobalcanica: Lidová architektura (polská část) / Danuta Tylkowa. – Brno, 1981. – S. 79-92.

540. Tylkowa D. Drewniane budownictwo ludowe wsi opolskiej / Danuta Tylkowa // Etnografia Polska. – 32. – Z. 2. – 1989. – S. 83-92.

541. Frolec V. Vliv rozkladu velkorodiny na vývoj lidového obydlí v západním Bulharsku / Vaclav Frolec // Český lid. – 1965. – № 52. – S. 164-175.

542. Frolec V. Historické pozadí vývoje lidového stavitelství v moravsko-panonské oblasti / Vaclav Frolec // Český lid. – 1968. – № 55. – S. 285-307.

543. Frolec V. Kulturní vztahy v lidovém stavitelství v Karpatech / Vaclav Frolec // Slovenský národopis. – 1968. – № 16. – S. 165-201.

544. Frolec V. Kulturní společenství a interetnické vztahy v lidovém stavitelství v Podunají / Vaclav Frolec. – Praha, 1970.

545. Frolec V. K problematice Karpatsko-balcánských vztahů v lidovém stavitelství / Vaclav Frolec // L'udová Kultúra v Karpatoch. – Bratislava, 1972. – S. 153-160.

546. Frolec V. Etnické teorie a interetnické vztahy při studiu lidového stavitelství / Vaclav Frolec // Slovenský národopis. – 1976. – № 2. – S. 223-231.

547. Frolec V. Zonální formy půdorysu vesnického domu v Karpatobalkánské oblasti / Vaclav Frolec // Narodopisné aktuality. – 1989. – № 26. – S. 1-13.

548. Chotek K. Osídlení / Karel Chotek // Československá vlastivěda. – Rada II. – Narodopis. – Praha, 1936. – S. 185-206.

ПЕРЕЛІК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ,
В ЯКИХ ПРОВОДИЛИСЯ ДОСЛІДЖЕННЯ
НАРОДНОГО ЖИТЛА ЗАКАРПАТТЯ

Абранка, Воловецький район	Бребоя, Рахівський район
Арданово, Іршавський район	Брестів, Мукачівський район
Бабичі, Мукачівський район	Брід, Іршавський район
Баранинці, Ужгородський район	Брустури (Лопухово), Тячівський район
Барвінкош, Ужгородський район	Буківцево, В. Березнянський район
Бегендяцька Пастіль, В. Березнянський район	Букове, Виноградівський район
Бедевля, Тячівський район	Буковець, Воловецький район
Бенедиківці, Мукачівський район	Буковець, Міжгірський район
Березники, Свалявський район	Буштино, Тячівський район
Березово, Хустський район	Велика Добронь, Ужгородський район
Берлебаш (Костилівка), Рахівський район	Велика Копаня, Виноградівський район
Бистрий, Свалявський район	Велика Уголька, Тячівський район
Бистриця, Мукачівський район	Великий Березний, В. Березнянський район
Біласовиця, Воловецький район	Великий Бичків, Рахівський район
Білин, Рахівський район	Великий Раковець, Іршавський район
Білки, Іршавський район	Великі Ком'яти, Виноградівський район
Біловарці, Тячівський район	Великі Лази, Мукачівський район
Бобове, Тячівський район	Велятин, Хустський район
Бобовище, Мукачівський район	Верб'яж, Воловецький район
Богдан, Рахівський район	Вербовець, Виноградівський район
Боржавське (Чингава), Виноградівський район	Верхні Верецьки, Воловецький район
Боронява, Хустський район	
Брадолець, Міжгірський район	

Верхній Бистрий, Міжгірський район	Ганьковиця, Свалявський район
Верхній Коропець, Мукачівський район	Гать, Берегівський район
Верхній Студений, Міжгірський район	Глибоке, Ужгородський район
Верхнє Водяне, Рахівський район	Голубине, Свалявський район
Верхня Визниця, Мукачівський район	Голятин, Міжгірський район
Верховина Бистра, В. Березнянський район	Горінчево, Хустський район
Веряця, Виноградівський район	Горонда, Мукачівський район
Вишка, В. Березнянський район	Горяни, Ужгородський район
Вишково, Хустський район	Грабівниця, Воловецький район
Вишоватий, Тячівський район	Гребля, Іршавський район
Вільхівка, Іршавський район	Грушево, Тячівський район
Вільхівчик, Тячівський район	Гукливий, Воловецький район
Вільхівці, Тячівський район	Гусний, В. Березнянський район
Вільхівці-Лазі, Тячівський район	Данилово, Хустський район
Вільшани, Хустський район	Дібрівка, Іршавський район
Вільшанки, Перечинський район	Ділове (Требушани), Рахівський район
Вовкове, Ужгородський район	Добрянське (Нягово), Тячівський район
Водиця, Рахівський район	Довге, Іршавський район
Волове (Міжгір'я), Міжгірський район	Домашин, В. Березнянський район
Воловець, Воловецький район	Доробратово, Іршавський район
Волосянка, В. Березнянський район	Драгово, Хустський район
Вонігово, Тячівський район	Дротинці, Виноградівський район
Ворочево, Перечинський район	Дубове, Тячівський район
Вучкове, Міжгірський район	Дубриничі, Перечинський район
Гайдош, Ужгородський район	Дубрівка, Ужгородський район
Ганичі, Тячівський район	Дулово, Тячівський район
	Дусино, Свалявський район
	Жденево, Мукачівський район

Жнятино, Мукачівський район	Кам'янське (Ків'яжд), Іршавський район
Жорнава, Великоберезнянський район	Кваси, Рахівський район
Забродь, Великоберезнянський район	Келечин, Міжгірський район
Забродь, Хустський район	Керецьки, Свалявський район
Завосино, Великоберезнянський район	Кибляри, Ужгородський район
Загаття, Іршавський район	Климовиця, Іршавський район
Загорб, Великоберезнянський район	Клячаново, Мукачівський район
Заднє (Приборжавське), Іршавський район	Ключарки, Мукачівський район
Залужжя, Мукачівський район	Княгиня, В. Березнянський район
Зарічево, Перечинський район	Кобилецька Поляна, Рахівський район
Заріччя, Іршавський район	Колодне, Тячівський район
Зняцево, Мукачівський район	Колочава, Міжгірський район
Золотарево, Хустський район	Кольчино, Мукачівський район
Зубівка, Мукачівський район	Копашнево, Хустський район
Іванівці, Мукачівський район	Копинівці, Мукачівський район
Івашковиця, Іршавський район	Коритняни, Ужгородський район
Іза, Хустський район	Королево, Виноградівський район
Ізки, Міжгірський район	Косівська Поляна, Рахівський район
Ільківці, Мукачівський район	Костилівка (Берлебаш), Рахівський район
Ільниця, Іршавський район	Кострино, В. Березнянський район
Імстичево, Іршавський район	Костринська Ростока, В. Березнянський район
Ірлява, Ужгородський район	Костьова Пастіль, В. Березнянський район
Іршава, Іршавський район	Котельниця, Воловецький район
Кайданово, Мукачівський район	Кошелево, Хустський район
Калини, Тячівський район	Крайниково, Хустський район
Кальник, Мукачівський район	
Кам'яниця, Ужгородський район	

Красне, Тячівський район
Крива, Хустський район
Криве, Тячівський район
Кричево, Тячівський район
Кужбії, Міжгірський район
Кузьмино, Мукачівський район
Кушниця, Іршавський район
Кучава, Мукачівський район
Лавки, Мукачівський район
Лазещина, Рахівський район
Лази, Воловецький район
Лалово, Мукачівський район
Латірка, Воловецький район
Лецовиця, Мукачівський район
Липецька Поляна, Хустський район
Липча, Хустський район
Лисичово, Іршавський район
Лікіцари, Перечинський район
Лінці, Ужгородський район
Лісковець, Міжгірський район
Лозянське, Міжгірський район
Лохово, Мукачівський район
Лубня, В.Березнянський район
Луг, Рахівський район
Луги, Рахівський район
Лумшори, В. Березнянський район
Люта, В.Березнянський район
Майдан, Міжгірський район
Макарово, Мукачівський район
Мала Уголька, Тячівський район
Малий Березний, В. Березнянський район
Малий Раковець, Іршавський район
Медведівці, Мукачівський район
Микулівці, Мукачівський район
Мирча, В. Березнянський район
Мідяниця, Іршавський район
Міжгір'я, Міжгірський район
Мокра, Перечинський район
Монастирець, Хустський район
Нанково, Хустський район
Невицьке, Ужгородський район
Негровець, Міжгірський район
Неліпино, Свалявський район
Нересниця, Тячівський район
Нижнє Селище, Хустський район
Нижні Верецьки, Воловецький район
Нижній Бистрий, Хустський район
Нижній Коропець, Мукачівський район
Нижній Студений, Міжгірський район
Нижні Ремети, Берегівський район
Німецька Мокра, Тячівський район
Нова Стужиця, В. Березнянський район
Нове Давидково, Мукачівський район
Новобарово, Тячівський район
Новоселиця, Виноградівський район
Новоселиця, Міжгірський район

Новоселиця, Мукачівський район	Пузняківці, Мукачівський район
Новоселиця, Перечинський район	Раково, Перечинський район
Новоселиця, Тячівський район	Ракошино, Мукачівський район
Обава, Мукачівський район	Ратівці, Ужгородський район
Олександрівка (Шандрово), Хустський район	Рахів, Рахівський район
Олешник, Виноградівський район	Рекіти, Міжгірський район
Онок, Виноградівський район	Репинне, Міжгірський район
Оноківці, Ужгородський район	Річка, Міжгірський район
Оріховиця, Ужгородський район	Родниківка, Свалявський район
Оросієво, Берегівський район	Розтока, Воловецький район
Осій, Іршавський район	Розтока, Міжгірський район
Пасіка, Свалявський район	Розтоки, Рахівський район
Пацканьово, Ужгородський район	Розтоцька Пастіль, В. Березнянський район
Перечин, Перечинський район	Рокосів, Хустський район
Петрусовиця, Воловецький район	Росішка, Рахівський район
Петрушів, Тячівський район	Росош, Свалявський район
Пилипець, Міжгірський район	Руська Кучава, Мукачівський район
Підвиноградів, Виноградівський район	Руська Мокра, Тячівський район
Підплеша, Тячівський район	Руське Поле, Тячівський район
Підполоззя, Воловецький район	Руський Мочар, В. Березнянський район
Пістрялово, Мукачівський район	Руські Комарівці, Ужгородський район
Плав'є, Свалявський район	Стеблівка (Салдобош), Хустський район
Плоске, Свалявський район	Сасівка, Свалявський район
Подобовець, Міжгірський район	Сасово, Виноградівський район
Поляна, Свалявський район	Свидовець, Рахівський район
Полянська Гута, Перечинський район	Середнє, Ужгородський район
Порошково, Перечинський район	
Присліп, Міжгірський район	

Середнє Водяне, Рахівський район
Синевир, Міжгірський район
Синевирська Поляна, Міжгірський район
Сіль, В. Березнянський район
Сільце, Іршавський район
Сімер, Перечинський район
Сімерки, Перечинський район
Скотарське, Воловецький район
Смерекова, В. Березнянський район
Сойми, Міжгірський район
Сокирниця, Хустський район
Софія, Мукачівський район
Ставне, В. Березнянський район
Станово, Мукачівський район
Старе Давидково, Мукачівський район
Стара Стужиця, В. Березнянський район
Стебний, Рахівський район
Сторожниця, Ужгородський район
Страбичово, Мукачівський район
Стригальня, Міжгірський район
Стройне, Свалявський район
Стрипа, Ужгородський район
Стричава, В. Березнянський район
Стужиця, В. Березнянський район
Сусково, Свалявський район
Суша, Іршавський район
Сухий, В. Березнянський район
Сухий, Міжгірський район
Тарасівка, Тячівський район
Тарнівці, Ужгородський район
Теребля, Тячівський район
Тересва, Тячівський район
Терново, Тячівський район
Теково, Виноградівський район
Тибава, Свалявський район
Тихий, В. Березнянський район
Тишів, Воловецький район
Тітківці, Міжгірський район
Торунь, Міжгірський район
Требушани (Ділове), Рахівський район
Тросник, Виноградівський район
Туриця, Перечинський район
Турички, Перечинський район
Тур'я Ремета, Перечинський район
Тур'я Бистра, Перечинський район
Тур'я Пасіка, Перечинський район
Тур'я Поляна, Перечинський район
Тюшка, Міжгірський район
Тячів, Тячівський район
Угля, Тячівський район
Усть-Чорна, Тячівський район
Фанчиково, Виноградівський район
Фонтиняси, Тячівський район
Хижа, Виноградівський район
Холмок, Ужгородський район
Худльово, Ужгородський район

Циганівці, Ужгородський район	Чорноголова, В. Березнянський район
Чабанівка (Бачово), Ужгородський район	Чумалево, Тячівський район
Червеньово, Ужгородський район	Шелестово, Мукачівський район
Черна, Виноградівський район	Широке, Виноградівський район
Черник, Свалявський район	Широкий, Хустський район
Чертеж, Ужгородський район	Широкий Луг, Тячівський район
Чинадієво, Мукачівський район	Шкуратівці, Мукачівський район
Чопівці, Мукачівський район	Щасливе (Серенчувці), Мукачівський район
Чорна Тиса, Рахівський район	Щербовець, Воловецький район
Чорний Потік, Іршавський район	Ярок, Ужгородський район

ІМЕННИЙ
ПОКАЖЧИК

- Андрашко І. 335
Анучин В. А. 21, 24, 62, 63, 318, 335
Бабота Й. 335
Багдановіч Максим 23, 335
Байрак Я. 25, 335
Балагурі Е. 62, 63, 335
Балаш Е. 351
Балог І. 351
Бачинський Є. 335
Бачинський Леонід 23, 335
Бендас М. 336
Береганіч М. 336
Бернштейн С. Б. 336
Бернякович К. В. 335
Бескид К. 352
Бідзіля В. І. 335
Біцко М. 336
Бідерман Г. 15, 23, 62, 344
Бломквіст Е. 22, 26, 48, 49, 63, 105, 107, 164, 196, 197, 264, 335
Богатирьов П. 336
Бороні А. 336
Ботік Ян 26, 198, 326
Бочкова Гелена 26, 344
Бромлей Ю. В. 336
Бусигін Є. П. 336
Буцко Н. 336
Вагилевич Іван 336, 344
Вайдіш Ярослав 22, 26, 352
Вакій М. 337
Варжека Й. 352
Видра Й. 344, 352
Витов М. В. 337
Вовк Федір 18, 24, 91, 102, 105, 107, 197, 337
Воллан Г. А. 16, 23, 337
Ворон Андрій (Сигма) 337
Габріель Франтішек 63, 336
Гаджега Василь 17, 23, 337
Гарайда Іван 337
Гараканидзе Н. 107, 337
Гашпар Я. 337
Глушко М. 337
Гнатюк Володимир 16, 17, 23, 94, 106, 336
Головацький Яків 338
Гордієнко Г. 23, 338
Гошко Юрій 21, 24, 197, 338
Граціанська Наталія 20, 22, 338
Гроздова Ірина 22, 25, 338
Гудченко Зоя 21, 25, 264
Гурков Володимир 22, 26, 63, 107, 338

Гусек Ян 17, 18, 24, 352
Данилюк Архип 22, 25, 105, 106, 107, 264, 337
Деже Ласло 62, 63, 339
Дешко Андрій 23, 339
Дольницький М. 19, 24
Драган Михайло 339
Драгун Василь 22, 25, 107, 196, 339
Дулішкович Іван 339
Жаткович Юрій 16, 23, 339
Жолтовський Павло 22, 26, 339
Залозецький Володимир 17, 23, 339
Зубрицький М. 106, 198, 340
Еган Е. 16
Ілько Василь 340
Касарда Йосип 23, 340
Кемпа Е. 352
Кирчів Роман 340
Кіщук Тамара 21, 24, 342
Кліма С. 63
Кожмінова Амалія 17, 23, 352
Кожолянко Георгій 22, 26, 340
Коломієць І. Г. 62, 63, 340
Косміна Тамара 22, 26, 107, 196, 264, 340
Крайняк Н. 341
Краль Юрій 62, 352
Кралицький А. 341
Красовський Іван 338
Купчанко Григорій 19, 341
Лангер Юрій 22, 26, 352, 353
Левін М. Г. 341
Лелекач Микола 341
Леонович С. 23, 341
Леонтович Федір 62, 341
Лизанець Петро 24, 341
Липинська В. А. 107, 341
Логвин Григорій 21, 25, 341
Лучкай Михайло 338, 341
Мазюта Михайло 25
Маланчук Вікторія 21, 24
Малушкевич П. 353
Макушенко Петро 21, 25, 341, 342
Мандибура Мар'ян 62, 342
Манжула Л. 19, 24
Матоушек Карел 18, 24
Менцл Вацлав 22, 26, 353
Мицюк Олександр 18, 23, 24, 62, 342
Могитич Іван 21, 24, 25, 342
Молчанова Людмила 22, 26, 342
Мошинський Карел 22, 26, 163, 164, 197, 198, 353
Мрушкович Степан 353
Мяртан Ян 22, 26, 342
Навратілова А. 353
Наулко В. 344
Нечас Й. 63
Обідний Михайло 17, 23, 342
Павлюк Степан 21, 342
Панькевич Іван 17, 23, 342, 343

Пеняк Степан 62, 63, 343
Перфецький Євген 62
Петров А. 343
Петрова Зоя 21, 25, 318, 343
Петровіч Д. Л. 353
Піттерова А. 353
Плессінгерова А. 353
Подолак Ян 21, 25, 62, 353
Пономарьов В. І. 16, 23, 343
Потушняк Федір 19, 24, 301, 304, 343
Пражак В. 354
Приходько Микола 22, 26, 107, 343, 344
Процев'ят Тарас 21, 24, 344
Рабинович М. Г. 344
Райнфусс Роман 22, 26, 106, 344, 345
Раппопорт П. А. 344
Рац Йосип 340
Рибак Борис 25, 338
Рибаков Б. А. 344
Рикман Е. А. 344
Рубій Йосип 23, 344
Рудловчак О. 344
Сабо Орест 16
Самойлович Віктор 21, 25, 105, 197, 264, 318, 344
Світлик П. 344, 345
Симоненко Іван 19, 24, 62, 88, 92, 105, 160, 169, 197, 198, 304, 335, 345
Сілецький Роман 21, 24, 345
Січинський Володимир 18, 22, 24, 25, 91, 92, 105, 106, 159, 196, 197, 345, 354
Скрипник Ганна 21, 25, 345
Скуратівський Василь 345
Сметанка З. 354
Сова Петро 63, 345
Сополига Мирослав 22, 24, 26, 106, 196, 197, 345, 354
Соучек Ян 22, 354, 355
Ставровський-Попрадов Ю. 346
Станюкович Т. В. 346
Стельмах Григорій 20, 24, 62, 346
Стефанівський Павло 107, 346
Стрипський Ядор 37, 62, 346
Терентьєва А. Н. 346
Тиводар Михайло 21, 25, 62, 198, 339, 346, 347
Тихий А. 347
Тилкова Д. 355
Тлочек Ігнац 355
Товт Янош 107, 355
Токарєв С. А. 197, 347
Тоша Іван 107, 355
Троска Г. Х. 347
Трояновський А. 16, 23, 347
Турзо І. 355
Федака Павло М. 21, 24, 25, 264, 318, 335, 347, 348, 349, 350
Федака Павло П. 350

Філеп Антал 22, 351
Філімонова Тетяна 22, 351
Франко Іван 16, 198, 351
Фридтан Натан 23, 351
Фролець Вацлав 22, 26, 164, 197, 351,
355
Харузин А. 163, 197, 351
Хмеларж Є. 63
Хотек Карел 17, 18, 24, 355
Чайковський Єжи 22, 26
Чижикова Л. Н. 351
Шаш Андрій 63, 351
Шелепець Іван 351
Шлигіна Н. В. 351
Шмельов Володимир 21, 25
Шпак Микола 25, 106, 338
Шульга Іван 63, 351
Шун С. 25, 351
Шухевич Володимир 22, 26, 159,
Щербаківський Володимир 351
Юрченко Павло 20, 24, 197, 264, 351
Яцко Павло 17, 23, 351

ЗМІСТ

ВІД АВТОРА

ВСТУП

РОЗДІЛ I

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

РОЗДІЛ II

ПОСЕЛЕННЯ

1. З ІСТОРИЇ ВИНИКНЕННЯ
І РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЗАКАРПАТТЯ
2. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ КРАЮ
3. ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД ПОСЕЛЕНЬ
4. РОЗВИТОК ПОСЕЛЕНЬ З СЕРЕДИНИ 40-х РОКІВ ХХ ст.
5. РОЗМІРИ ПОСЕЛЕНЬ

РОЗДІЛ III

САДИБА, ТИПИ ДВОРУ, ФОРМИ ЙОГО ЗАБУДОВИ

1. ВІДКРИТИЙ ДВІР З НЕЗВ'ЯЗАНИМИ БУДІВЛЯМИ
2. ЗАМКНУТИЙ ДВІР (ГУЦУЛЬСЬКА ГРАЖДА)
3. ОДНОРЯДНА ЗАБУДОВА САДИБИ З БЛОКОВИМ ЗВ'ЯЗКОМ
БУДІВЕЛЬ, ОБ'ЄДНАНИХ СПІЛЬНИМ ДАХОМ (ДОВГІ ХАТИ)

РОЗДІЛ IV

ЖИТЛО

1. БУДІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ, ТЕХНІКА БУДІВНИЦТВА,
КОНСТРУКТИВНІ ПРИЙОМИ
2. ТИПИ І ВАРІАНТИ НАРОДНОГО ЖИТЛА
3. ВЕРТИКАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ХАТИ
4. ВНУТРІШНЄ ПЛАНУВАННЯ ТА ІНТЕР'ЄР
5. ДІМ І СІМ'Я

РОЗДІЛ V

ГОСПОДАРСЬКІ БУДІВЛІ ТА МАЛІ АРХІТЕКТУРНІ ФОРМИ

1. ГОСПОДАРСЬКІ БУДІВЛІ
2. СПОРУДИ МАЛИХ АРХІТЕКТУРНИХ ФОРМ

РОЗДІЛ VI

ОБРЯДИ, ВІРУВАННЯ ТА ЗВИЧАЇ ПРИ ЗВЕДЕННІ ТРАДИЦІЙНИХ ЖИТЛОВИХ І ГОСПОДАРСЬКИХ БУДІВЕЛЬ

РОЗДІЛ VII

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ, ЖИТЛА І ЖИТЛОВО-ПОБУТОВИХ УМОВ НА ЗАКАРПАТТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ПЕРЕЛІК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ, В ЯКИХ ПРОВОДИЛИСЯ ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДНОГО ЖИТЛА ЗАКАРПАТТЯ

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Наукове видання

П. М. ФЕДАКА

НАРОДНЕ ЖИТЛО
УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ
XVIII–XX СТОЛІТЬ

Монографія

Видання друге, доповнене

Редактор **Іван Ребрик**

Художнє оформлення **Надії Пономаренко**

Художньо-технічна редакція **Світлани Ялч**

Коректура **Наталії Ребрик** та **Наталії Боднар**

Підписано до друку 06. 07. 2008. Формат 60x84/16. Гарнітура Arial.

Папір офсетний. Друк офсетний. Облік.-вид. арк. 30,5.

Замовлення № 35. Наклад 500 прим.

МПП “Гражда”

Свідоцтво про державну реєстрацію видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія 3т № 22 від 1 вересня 2005 року.

88000, м. Ужгород, вул. Капітульна, 18, т./факс (0322) 61-52-76

Федака Павло Михайлович

Ф 32 Народне житло українців Закарпаття XVIII-XX ст. – Ужгород: Гражда, 2008. – 364 с.: іл.

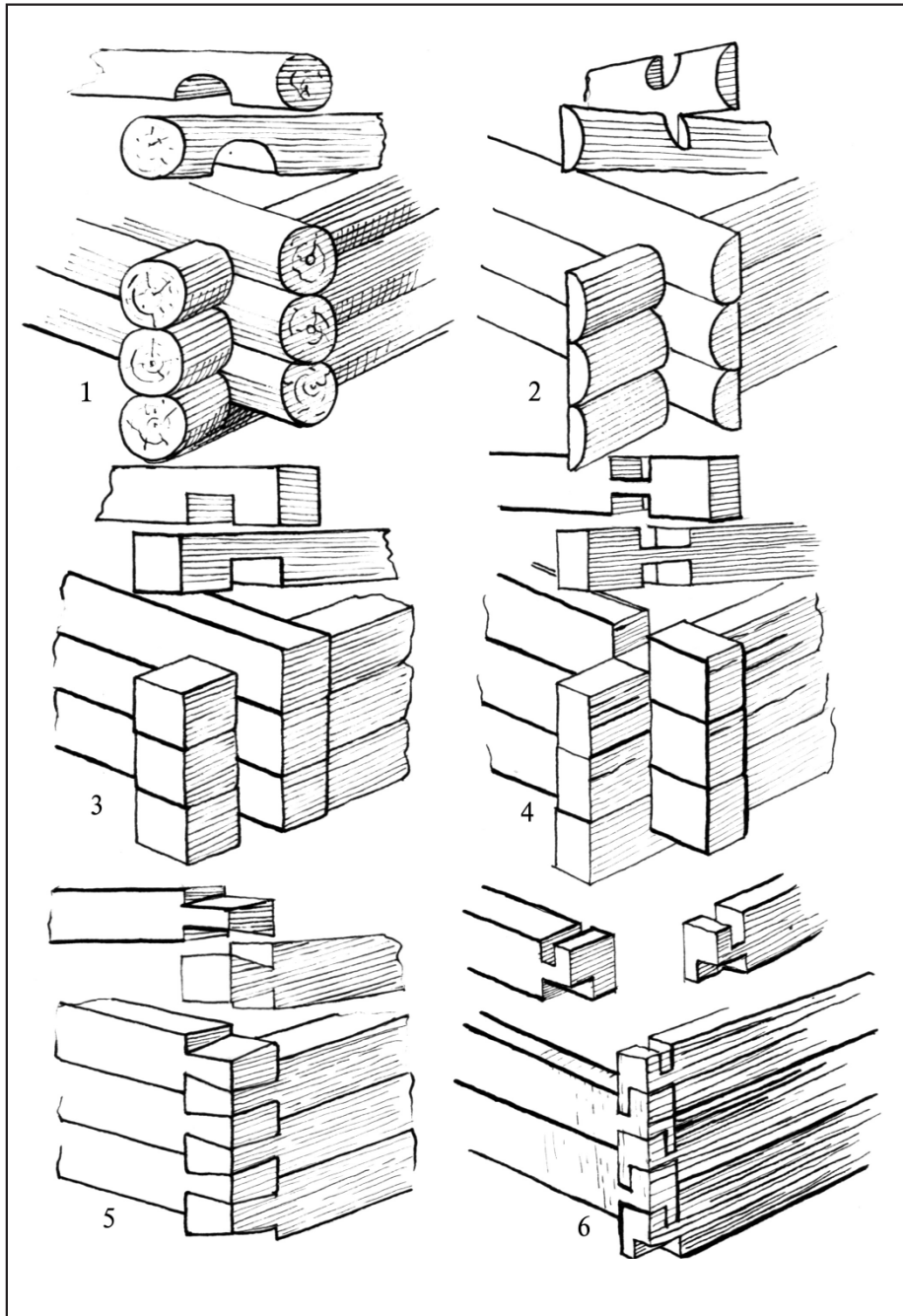
ISBN 978-966-8924-96-5

Через три роки після першого, виходить у світ друге, доповнене і перероблене видання книжки про народне житло Закарпаття. Її основу склали матеріали безпосередніх польових досліджень традиційного житлового і господарського будівництва Закарпаття. Збір матеріалів проводився під час численних експедицій і виїздів, найінтенсивніше у 60-і–80-і роки XX ст. хоча й у наступне 20-річчя автор вивчав, фіксував, фотографував, робив описи збережених по селах окремих зразків традиційних жител, господарських і технічних будівель та споруд малих архітектурних форм, фрагменти поселень, загальний вигляд сіл та ін. Обійшов пішки і об'їздив майже все Закарпаття, віднайшов, описав, провів обміри і фотофіксацію сотень пам'яток народної архітектури краю XVIII-XX століть.

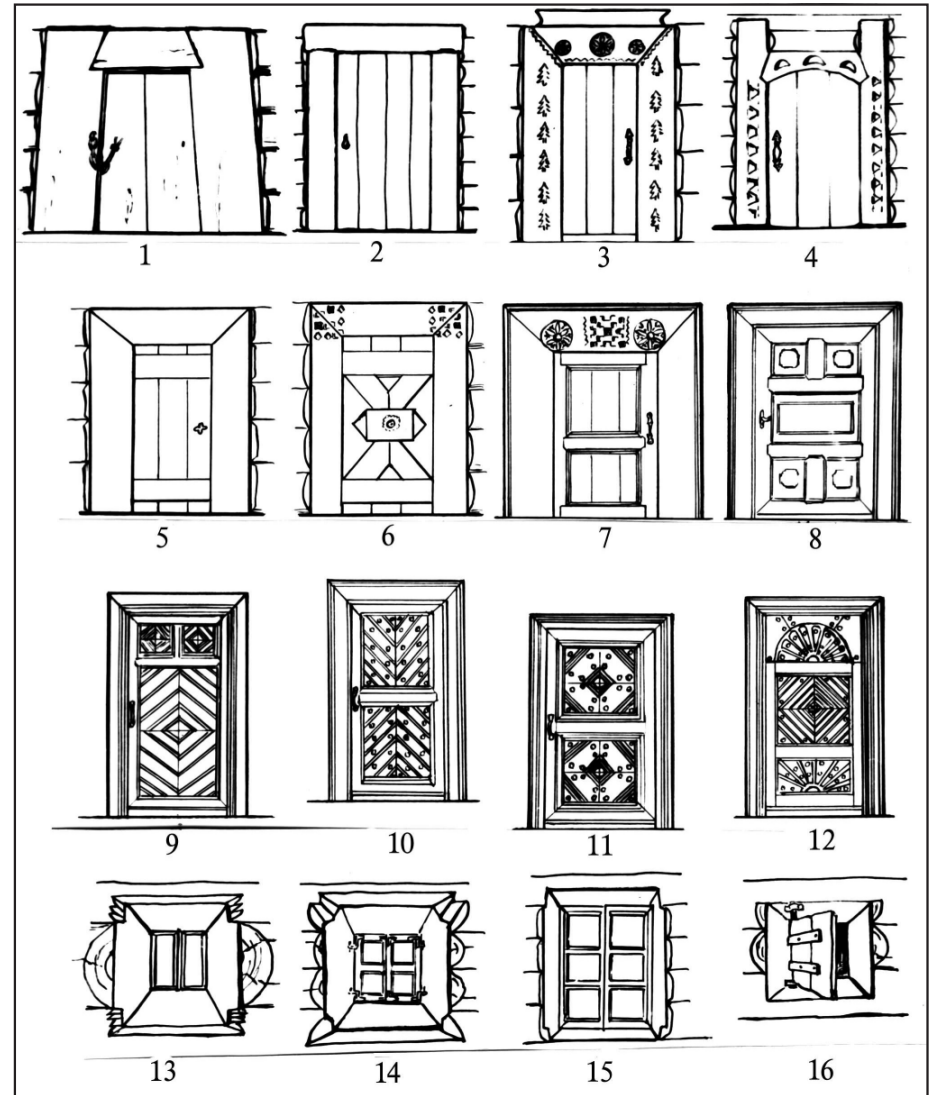
На основі польових, архівних та історіографічних матеріалів автором всебічно досліджено типи і форми традиційних сільських поселень, садиб, дворів, жител і господарських будівель українців Закарпаття XVIII – початку XX століть, прослідковано їх розвиток з 20-их років до кінця XX століття.

Для етнологів, істориків, архітекторів, мистецтвознавців, краєзнавців, усіх, хто цікавиться народною культурою України, зокрема Закарпаття.

ББК 63.5+85.11 (4УКР)

Способи кріплення кутів зрубу.
 1 - "у цівку"; 2- "простий угол"; 3, 4 - "замок простий"; 5 - "німецький угол"; 6 - "канюк"

Типи дверей і вікон
 1 - село Рекіти Міжгірського району;
 2 - село Абранка Воловецького району;
 3 - село Черна Тиса Рахівського району;
 4 - село Богдан Рахівського району;
 5 - село Ужок Великоберезнянського району;
 7 - село Лазещина Рахівського району;
 8 - село Кальник Мукачівського району;
 9, 10, 11, 12 - село Стеблівка Хустського району;
 13 - село Черна Виноградівського району;
 14 - село Ганичі Тячівського району;
 15 - село Синевир Міжгірського району;
 16 - село Ореховиця Ужгородського району
 Рисунки М. Федаки

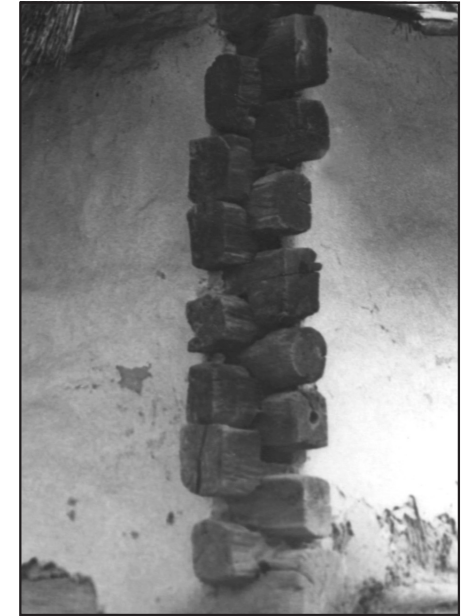
Зв'язування колод зрубу в хаті середини XIX ст. у селі Сімерки Перечинського району. Фото автора

В'язання колод у замки ("в цівку") в хаті кінця XIX ст. у селі Терново Тячівського району. Фото автора

В'язання вуглів шляхом зарубок з обох боків кожної протесини у хаті кінця XVIII ст. в селі Оріховиця Ужгородського району. Фото автора

Зв'язування протесів зрубу в хаті кінця XIX ст. у селі Ворочеве Перечинського району. Фото автора

В'язання протесів зрубу у замки в хаті початку XVIII ст. в селі Кевелів Рахівського району. Фото автора

В'язання протесів зрубу у замки в хаті початку XVIII ст. в селі Кевелів Рахівського району. Фото автора

Зв'язування протесів зрубу в хаті початку XX ст. у селі Тур'ї Ремети Перечинського району. Фото автора

В'язання брусів дубового зрубу в хаті початку XIX ст. у селі Стеблівка Хустського району. Фото автора

Кріплення зруба в "в лапу" ("німецький угол") у хаті 1878 р. в селі Верхній Бистрий Міжгірського району.

Вхідні двері в хату кінця XVIII ст. у селі Оріховиця Ужгородського району

Вхідні двері в хату кінця XIX ст. У селі Ворочево Перечинського району. Фото автора

Вхідні двері в гуцільській хаті початку XVIII ст. у селі Кевелів Рахівського району. Фото автора

Дверна конструкція у хаті початку XVIII ст. Із села Кевелева Рахівського району. Фото автора

Вхідні трапецієподібні двері у бойківській хаті кінця XVIII ст. в селі Рекіті Міжгірського району. Фото автора

Вікна на фасадній стіні хати кінця XVIII ст. із села Оріховиця Ужгородського району

Замок-засувка вхідних дверей у хаті початку XIX ст. із села Гусний Великоберезнянського району. Фото автора

Двері на бігунах у хаті початку XIX ст. із села Гусний Великоберезнянського району. Фото автора

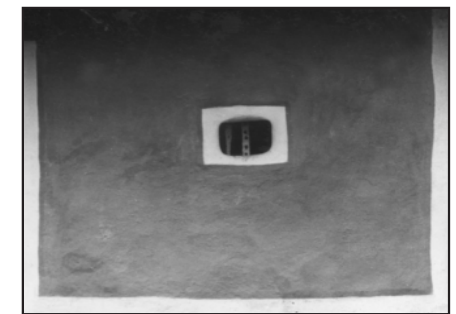

Вхід до хати початку XX ст. у селі Зарічево Перечинського району. Зліва від входу решітчасте віконце ("роштик") в коморі

Віконце в коморі хати початку XX ст. у селі Зарічево Перечинського району

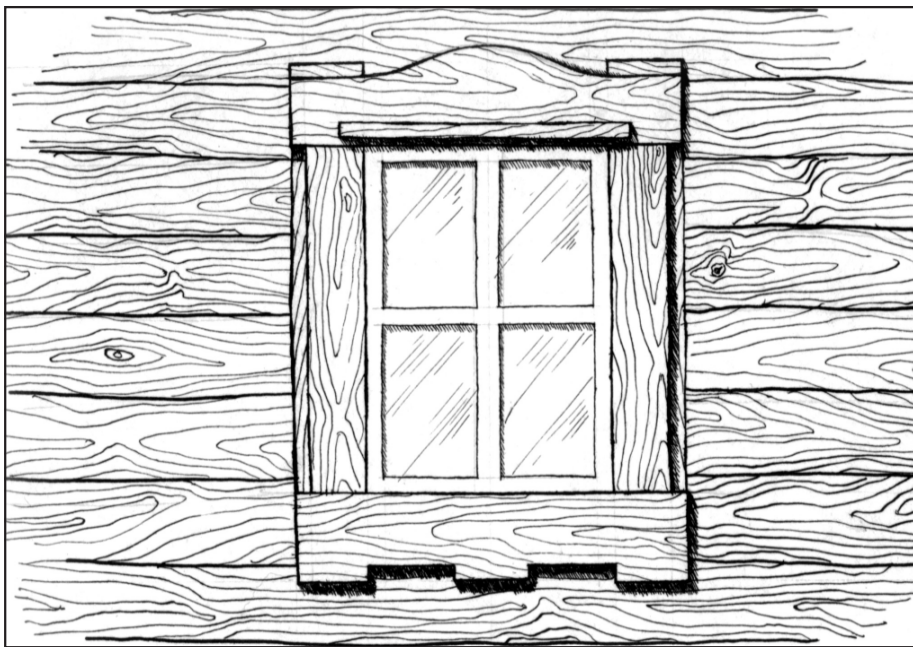
"Роштик" в коморі хати кінця XIX ст. у селі Зарічево Перечинського району

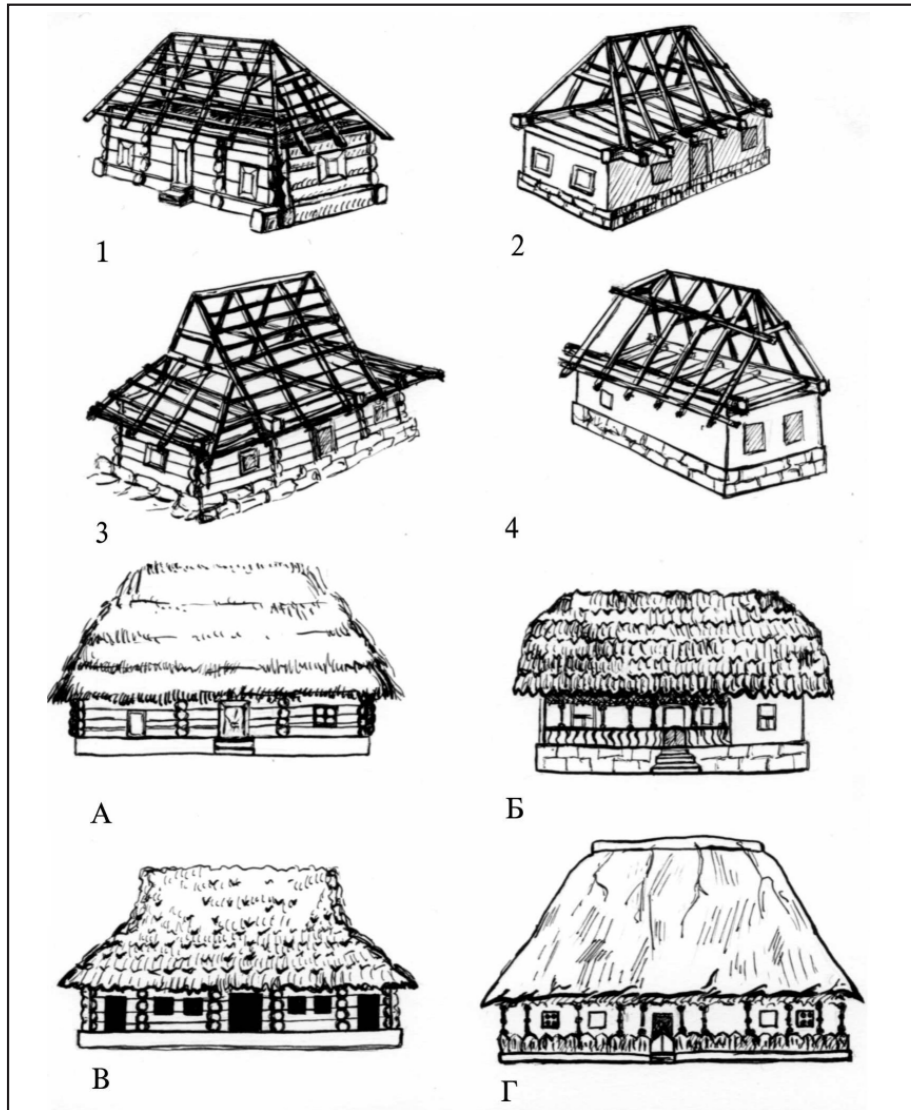

Хата початку ХІХ ст. у селі Верховина Бистра Великоберезнянського району з характерним входом і призьбою та дев'яти- і дванадцятишибковими вікнами

Оздоблення вікна дерев'яної Хати в селі Ставне Великоберезнянського району.
Мал. М. Приймича

Конструкції і форми даху.

- 1 - врубвання крокв у верхню обв'язку зрубу (село Гайдош Ужгородського району);
- 2 - врубвання крокв у поперечні бруси (село Довге Іршавського району);
- 3 - врубвання крокв у винесені за зруб бруси (село Лазещина Рахівського району);
- 4 - встромлення крокв в хатах з усіченими зверху фронтонами (село Ракошино Мукачівського району);
- А - бойківська хата з чотирихилим дахом, вкритим соломом (село Рекіти Міжгірського району);
- Б - дах з усіченими зверху фронтонами (село Кайданово Мукачівського району);
- В - гуцульська хата з сідлоподібним дахом, вкритим дранкою (село Стебний Рахівського району);
- Г - хата з чотирихилим дахом, вкритим соломом (село Нересниця Тячівського району)

Хата 1870 року з обмазаним і побіленим зрубом та чотирихилим, вкритим соломом, дахом у селі Гайдош Ужгородського району. Фото автора

Хата кінця ХІХ ст. у селі Турички Перечинського району. Зруб складено з кругляків, дах чотирихилий, покритий соломом і дранкою. Фото автора

Хата кінця XIX ст. з побілим зрубом і характерною солом'яною сходоподібною покрівлею ("на ґарадичі") у селі Зарічево Перечинського району. Фото автора

Хата середини XIX ст. з обмазаним і побілим зрубом, чотирихилим дахом під соломою у селі Ворочево Перечинського району. Фото автора

Хата кінця XIX ст. з обмазаним і пофарбованим насинь зрубом, характерним обрамленням у білий колір стиків зрубу, дверей і вікон, чотирихилим дахом під соломою ("жупами") та жердинами-ключинами для укріплення верху даху в селі Зарічево Перечинського району. Фото автора

Передній фасад хати кінця XIX ст. у селі Костринська Розтока Великоберезнянського району. Фото автора

Хата кінця ХІХ ст. з комбінованою солом'яно-дранковою покрівлею у селі Чорноголова Великоберезнянського району

Хата початку ХХ ст. з побіленим зрубом і комбінованою солом'яно-драничною покрівлею у селі Вишка Великоберезнянського району. Фото автора

Хата початку ХХ ст. з побіленим зрубом та чотирисхилим солом'яним дахом і характерним дранковим його завершенням у селі Вишка Великоберезнянського району. Фото автора

Хата з відкритим зрубом і високим дахом у селі Бистра Великоберезнянського району. Фото 20-х років ХХ ст.

Хата з характерним продовженням даху за рахунок добудови стайні у селі Волосянка Великоберезнянського району. Фото початку 20-х років ХХ ст.

Хата початку ХІХ ст. з побіленим зрубом і характерним входом у селі Верховина Бистра Великоберезнянського району. Фото автора

Бойківська хата з відкритим зрубом і високим гостросхилим, вкритим солом'яними сніпками, дахом у селі Подобовець Міжгірського району. Фото початку 20-х років ХХ ст.

Хата середини ХІХ ст. у селі Зубівка Мукачівського району

Хата з села Ракошино Мукачівського району 1868 р. з побіленим зрубом і дахом з усіченими зверху фронтонами, вкрита гонтом ("шинглями"). Знаходиться в експозиції Музею народної архітектури і побуту в Ужгороді

Хата 1868 року з села Ракошино Мукачівського району

Хата кінця XIX ст. З обмазаним і пофарбованим у синій колір зрубом, чотири-схилим, покритим гонтом ("шинглями") дахом. В Музей народної архітектури і побуту перевезено із села Довге Іршавського району. Фото автора

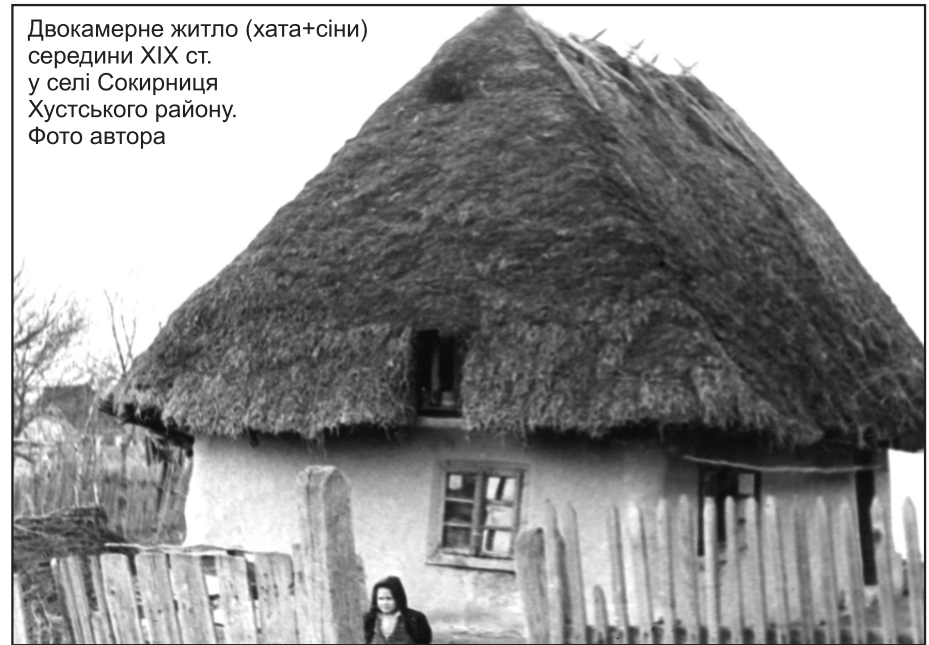

Хата кінця XIX ст. з обмазаним товстим шаром глини і побіленим зрубом та чотирисхилим, вкритим слоною, дахом у селі Широке Виноградівського району

Хата початку XIX ст. з обмазаним і побіленим зрубом, чотирисхилим, вкритим слоною, дахом у селі Хижа Виноградівського району

Тильна сторона хати середини XIX ст. з обмазаним і побіленим зрубом та характерним чотирисхилим, вкритим товстим шаром сломи, дахом у селі Осій Іршавського району. Фото автора

Двокамерне житло (хата+сіні)
середини XIX ст.
у селі Сокирниця
Хустського району.
Фото автора

Хата з побіленим зрубом, чотирисхилим високим, покритим гонтом, дахом та шестишибковими вікнами у селі Золотарево Хустського району. Фото 20-х років XX ст.

Хата початку XIX ст. з обмазаним і побіленим зрубом та високим чотирисхилим, покритим гонтом, дахом у селі Стеблівка Хустського району. Фото автора

Хата початку XX ст. з побіленим зрубом і дахом з усіченим зверху фронтоном у селі Липецька Поляна Хустського району. Фото автора

Хата кінця XIX ст. з характерною обмазкою і побілкою стиків брусів зрубу, вікон і дверей та чотирихилим солом'яним дахом у селі Теремля Тячівського району

Хата з побіленим зрубом і чотирихилим солом'яним дахом у селі Нересниця Хустського району. Фото 20-х років XX ст.

Гуцульська хата початку XVIII ст. з монументальним ясеновим зрубом та вкритим дранкою, з невеликими фронтонами з великих боків, дахом

у селі Кевелів Рахівського району. Фото автора

Хата початку XVIII ст. У селі Кевелів Рахівського району. Вигляд з тильного боку. Фото автора

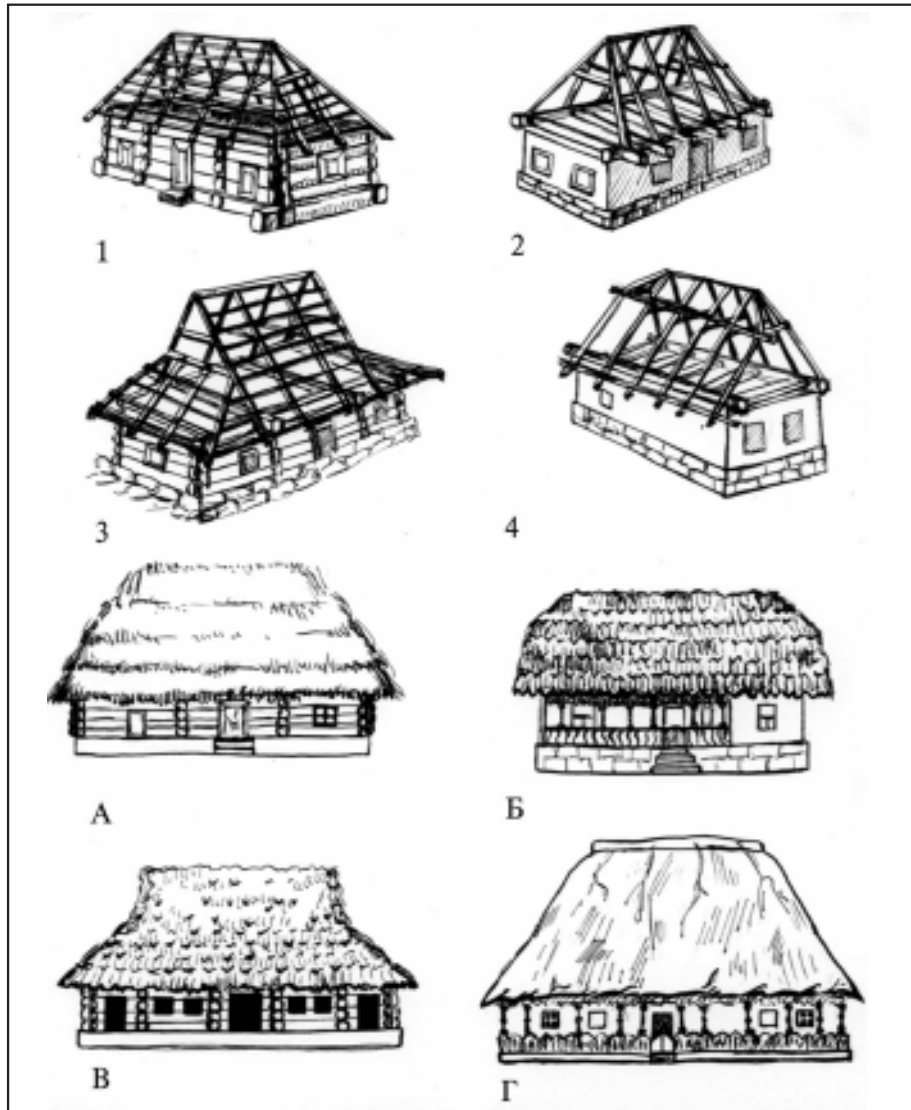
Хата середини XVIII ст. З відкритим монументальним ясеновим зрубом і чотирисхилим, вкритим соломою у вигляді сходів, дахом у гуцульському селі Білин Рахівського району. Хата споруджена вихідцями з Бойківщини, які вкрили дах, за традицією, соломою. Вигляд з тильного боку. Фото автора

Тильний бік гуцульської Хати кінця XIX ст. у селі Кваси Рахівського району з характерним відкритим зрубом і чотирисхилим, з невеличкими фронтончиками у верхній частині її фронтальних боків, вкритим дранкою дахом. Фото автора

Хата кінця XVIII ст. у гуцульському селі Білин Рахівського району з нехарактерними для гуцулів побілкою зрубу та солом'яною покрівлею. Споруджена вихідцями з Бойківщини. Фото автора

Конструкції і форми даху.

- 1 - врубання крокв у верхню обв'язку зрубу (село Гайдош Ужгородського району);
- 2 - врубання крокв у поперечні бруси (село Довге Іршавського району);
- 3 - врубання крокв у винесені за зруб бруси (село Лазещина Рахівського району);
- 4 - встромлення крокв в хатах з усіченими зверху фронтонами (село Ракошино Мукачівського району);
- А - бойківська хата з чотирихилим дахом, вкритим соломною (село Рекіти Міжгірського району);
- Б - дах з усіченими зверху фронтонами (село Кайданово Мукачівського району);
- В - гуцульська хата з сідлоподібним дахом, вкритим дранкою (село Стебний Рахівського району);
- Г - хата з чотирихилим дахом, вкритим соломною (село Нересниця Тячівського району)

Хата 1870 року з обмазаним і побіленим зрубом та чотирихилим, вкритим соломною, дахом у селі Гайдош Ужгородського району. Фото автора

Хата кінця XIX ст. у селі Турички Перечинського району. Зруб складено з кругляків, дах чотирихилий, покритий соломною і дранкою. Фото автора

Хата кінця XIX ст. з побіленим зрубом і характерною солом'яною сходоподібною покрівлею ("на ґарадичі") у селі Зарічево Перечинського району. Фото автора

Хата середини XIX ст. з обмазаним і побіленим зрубом, чотирихилим дахом під соломою у селі Ворочево Перечинського району. Фото автора

Хата кінця XIX ст. з обмазаним і пофарбованим насиньо зрубом, характерним обрамленням у білий колір стиків зрубу, дверей і вікон, чотирихилим дахом під соломою ("жупами") та жердинами-ключинами для укріплення верху даху в селі Зарічево Перечинського району. Фото автора

Передній фасад хати кінця XIX ст. у селі Костринська Розтока Великоберезнянського району. Фото автора

Хата кінця XIX ст. з комбінованою солом'яно-дранковою покрівлею у селі Черногорова Великоберезнянського району

Хата початку XX ст. з побіленим зрубом і комбінованою солом'яно-драничною покрівлею у селі Вишка Великоберезнянського району. Фото автора

Хата початку XX ст. з побіленим зрубом та чотирисхилим солом'яним дахом і характерним дранковим його завершенням у селі Вишка Великоберезнянського району. Фото автора

Хата з відкритим зрубом і високим дахом у селі Бистра Великоберезнянського району. Фото 20-х років XX ст.

Хата з характерним продовженням даху за рахунок добудови стайні у селі Волосянка Великоберезнянського району. Фото початку 20-х років XX ст.

Хата початку XIX ст. з побіленим зрубом і характерним входом у селі Верховина Бистра Великоберезнянського району. Фото автора

Бойківська хата з відкритим зрубом і високим гостросхилим, вкритим солом'яними сніпками, дахом у селі Подобовець Міжгірського району. Фото початку 20-х років XX ст.

Хата середини XIX ст. у селі Зубівка Мукачівського району

Хата з села Ракошино Мукачівського району 1868 р. з побіленим зрубом і дахом з усіченими зверху фронтонами, вкрита гонтом ("шинглями"). Знаходиться в експозиції Музею народної архітектури і побуту в Ужгороді

Хата 1868 року з села Ракошино Мукачівського району

Хата кінця XIX ст. З обмазаним і пофарбованим у синій колір зрубом, чотири-схилим, покритим гонтом ("шинглями") дахом. В Музей народної архітектури і побуту перевезено із села Довге Іршавського району. Фото автора

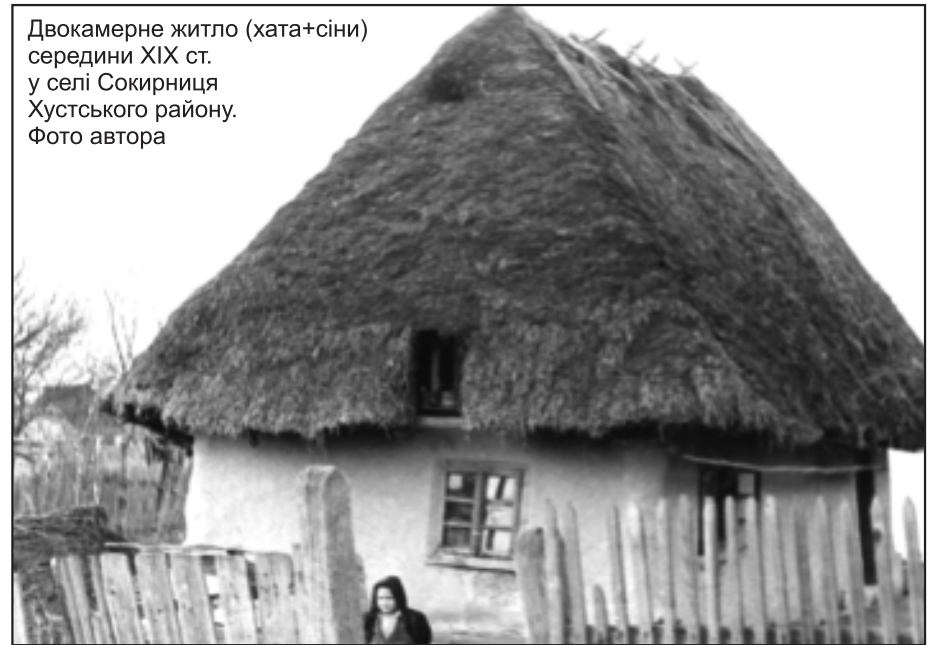

Хата кінця XIX ст. з обмазаним товстим шаром глини і побіленим зрубом та чотирихилим, вкритим слоною, дахом у селі Широке Виноградівського району

Хата початку XIX ст. з обмазаним і побіленим зрубом, чотирихилим, вкритим слоною, дахом у селі Хижа Виноградівського району

Тильна сторона хати середини XIX ст. з обмазаним і побіленим зрубом та характерним чотирихилим, вкритим товстим шаром сломи, дахом у селі Осій Іршавського району. Фото автора

Двокамерне житло (хата+сіні) середини XIX ст. у селі Сокирниця Хустського району. Фото автора

Хата з побіленим зрубом, чотирисхилим високим, покритим гонтом, дахом та шестишибковими вікнами у селі Золотарево Хустського району. Фото 20-х років XX ст.

Хата початку XIX ст. з обмазаним і побіленим зрубом та високим чотирисхилим, покритим гонтом, дахом у селі Стеблівка Хустського району. Фото автора

Хата початку XX ст. з побіленим зрубом і дахом з усіченим зверху фронтоном у селі Липецька Поляна Хустського району. Фото автора

Хата кінця XIX ст. з характерною обмазкою і побілкою стиків брусів зрубу, вікон і дверей та чотирихилим солом'яним дахом у селі Тербля Тячівського району

Хата з побіленим зрубом і чотирихилим солом'яним дахом у селі Нересниця Хустського району. Фото 20-х років XX ст.

Гуцульська хата початку XVIII ст. з монументальним ясеновим зрубом та вкритим дранкою, з невеликими фронтонами з великих боків, дахом

у селі Кевелів Рахівського району. Фото автора

Хата початку XVIII ст. У селі Кевелів Рахівського району.
Вигляд з тильного боку. Фото автора

Хата середини XVIII ст. З відкритим монументальним ясеновим зрубом і чотирисхилим, вкритим соломою у вигляді сходів, дахом у гуцульському селі Білин Рахівського району. Хата споруджена вихідцями з Бойківщини, які вкрили дах, за традицією, соломою. Вигляд з тильного боку. Фото автора

Тильний бік гуцульської Хати кінця XIX ст. у селі Кваси Рахівського району з характерним відкритим зрубом і чотирисхилим, з невеличкими фронтончиками у верхній частині її фронтальних боків, вкритим дранкою дахом. Фото автора

Хата кінця XVIII ст. у гуцульському селі Білин Рахівського району з нехарактерними для гуцулів побілкою зрубу та солом'яною покрівлею. Споруджена вихідцями з Бойківщини. Фото автора

Сходи до хати кінця XIX ст. у селі Річка Міжгірського району. Фото автора

Напіввідкрита галерея з різьбленими опорними стовпцями в хаті кінця XIX ст. у селі Нересниця Тячівського району. Фото автора

Призьба хати кінця XIX ст. у селі Зарічево Перечинського району. Фото автора

Призьба хати кінця XIX ст. у селі Терново Тячівського району. Фото автора

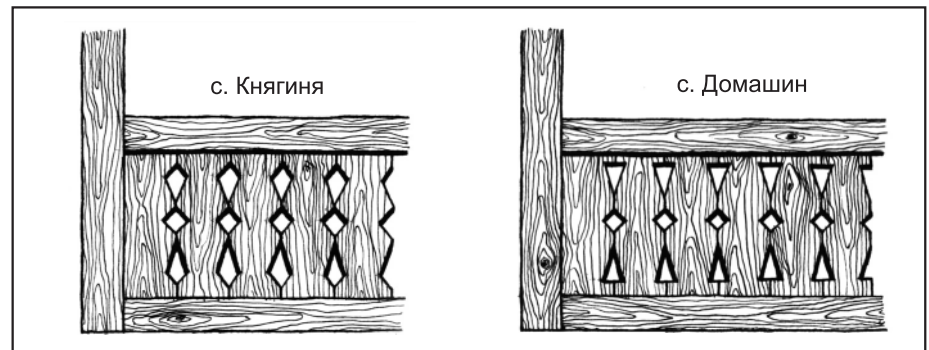
Вхід та напіввідкрита галерея хати кінця XIX ст. у селі Довге Іршавського району. Фото автора

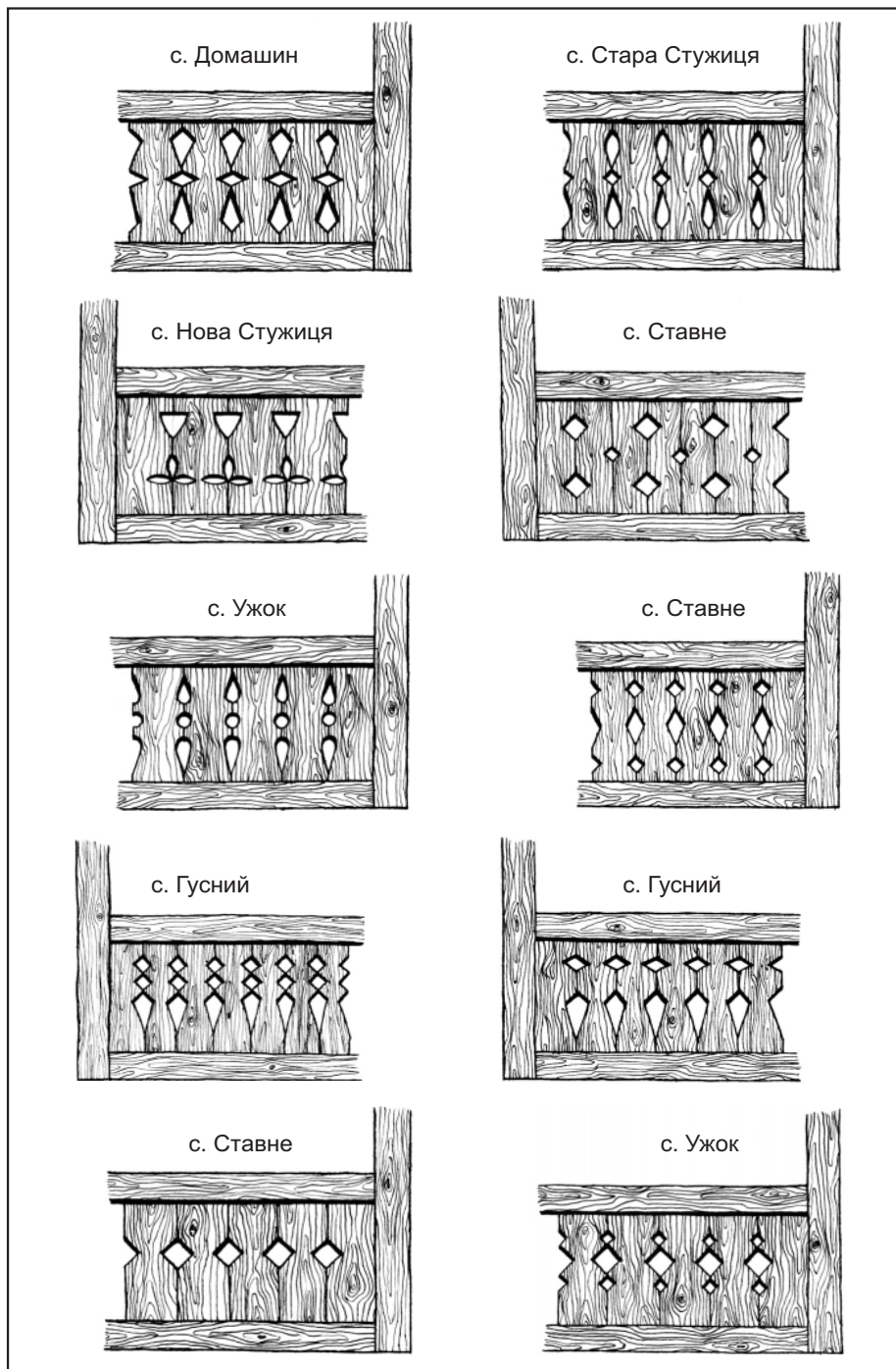
Галерея хати 1868 року із села Ракошино Мукачівського району

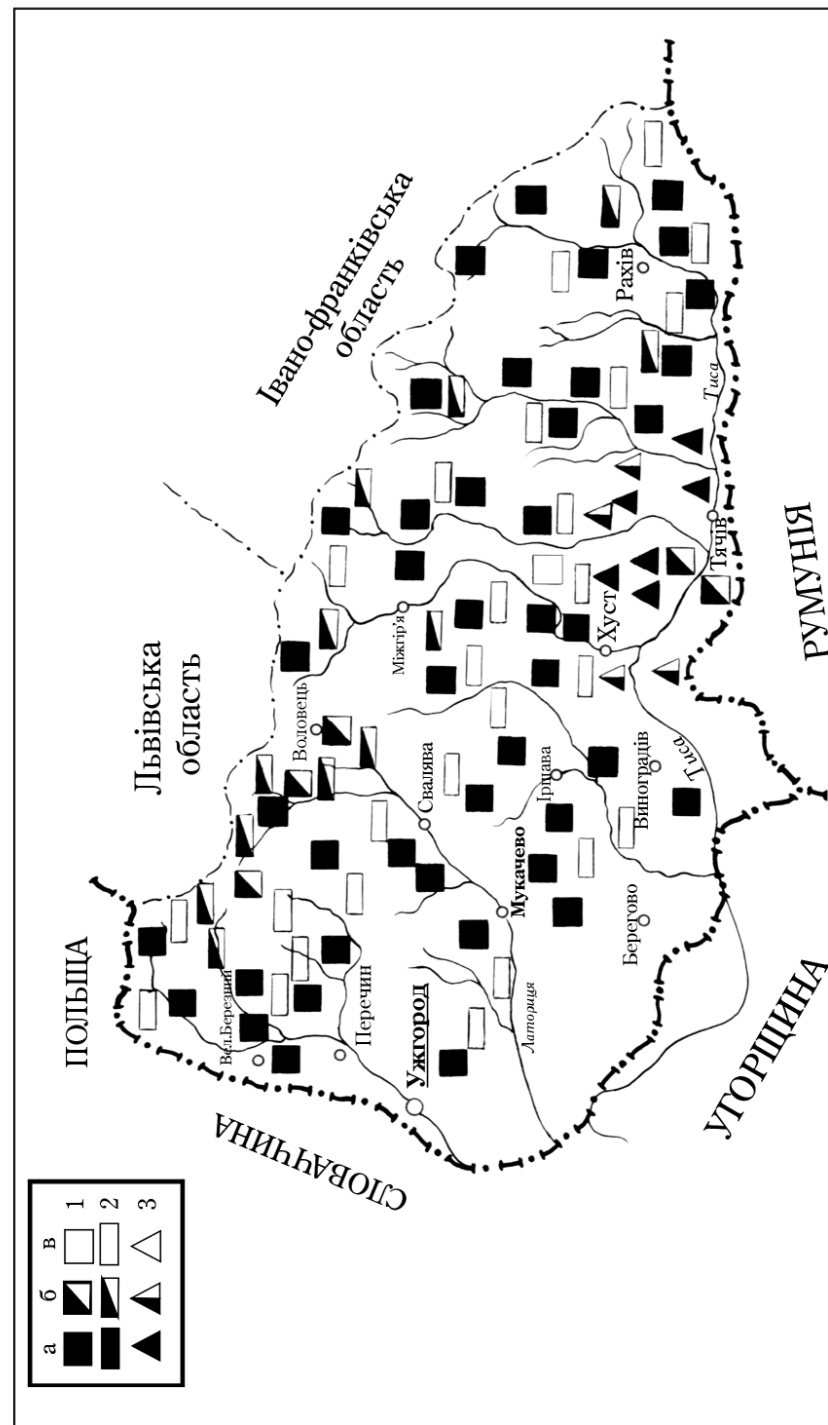
Напіввідкрита галерея хати 20-х років XX ст. у селі Середнє Водяне Рахівського району

Фрагменти ганків. Малюнки М. Приймича

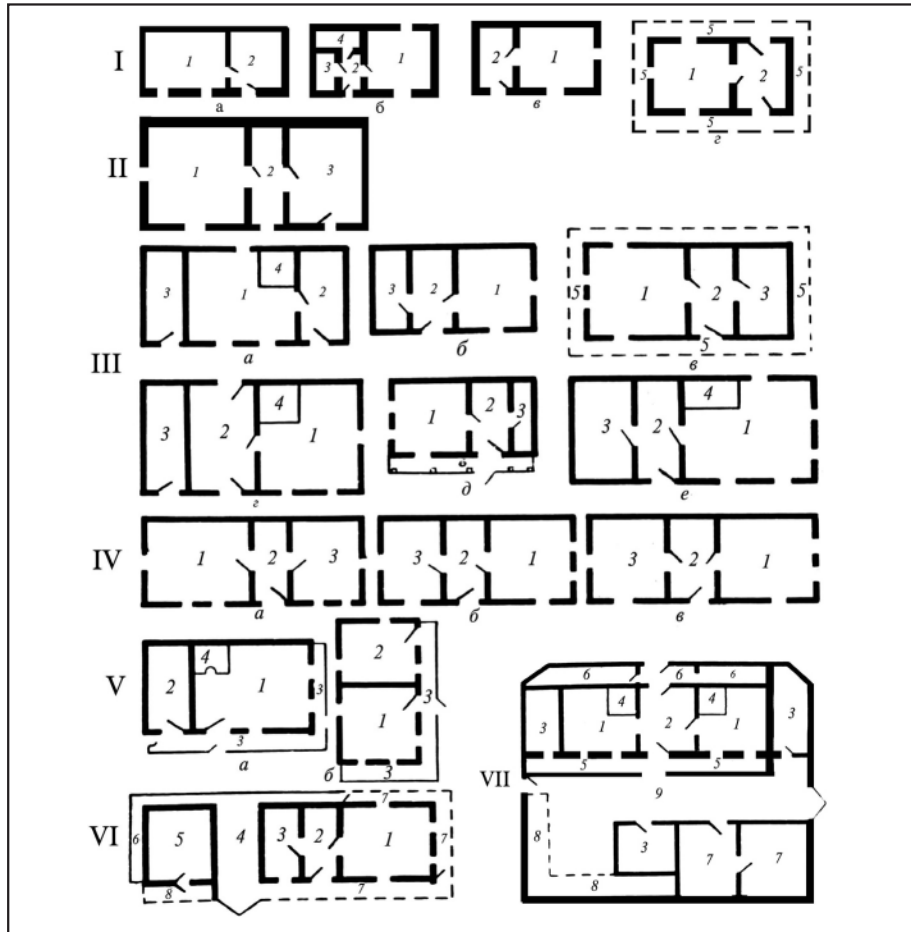

Фрагменти ґанків. Малюнки М. Приймича

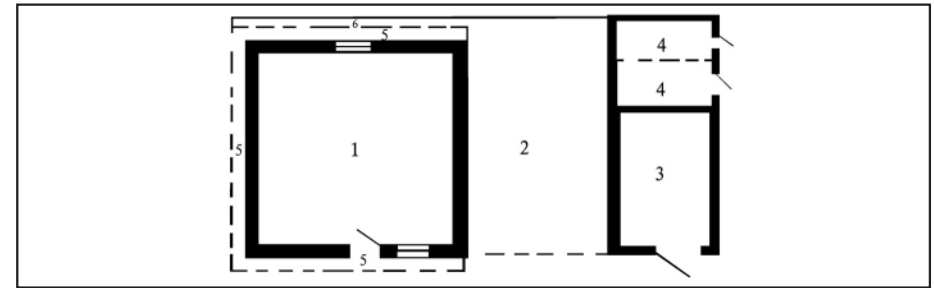
Карта поширення типів народного житла (XIX - початок XX ст.)

1 - трикамерні житла (хата+сіні+комора); 2 - двокамерні житла (хата+сіні); 3 - двокамерні житла (хата+кліть); а - поширені; б - побутують; в - зустрічаються

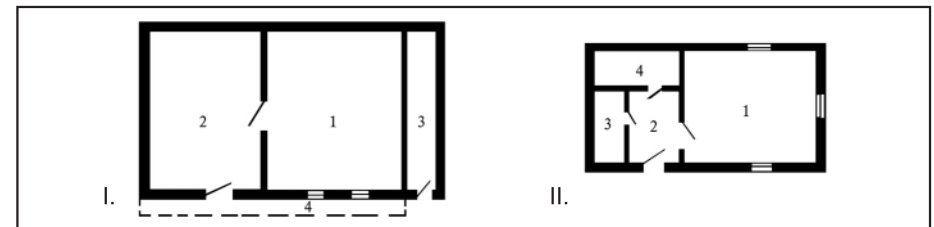

Типи і варіанти народного житла Закарпаття

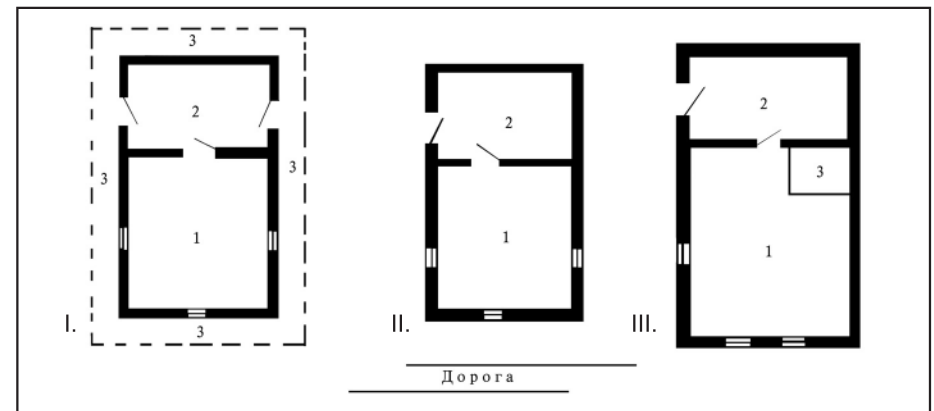
- I. Двокамерні житла: а) село Вишка Великоберезнянського району (поч. XIX ст.); б) село Розтоцька Пастіль Великоберезнянського району (кінець XIX ст.); в) село Теремля Тячівського району (середина XIX ст.); г) село Ворочеве Перечинського району (середина XIX ст.). 1 - хата; 2 - сіни; 3 - хлівець; 4 - курник; 5 - призьба; 6 - приміщення для соломи ("прибочок").
- II. Двокамерне житло у сполучі з хлівом (село Руські Комарівці Ужгородського району; 70-і роки XIX ст.): 1 - хата; 2 - сіни; 3 - хлів.
- III. Трикамерні житла: а) село Гукливе Воловецького району (середина XIX ст.); б) село Терново Тячівського району (кінець XIX ст.); в) село Сімерки Перечинського району (1825 р.); г) село Рекіти Міжгірського району (початок XIX ст.); д) село Довге Іршавського району (1875 р.); е) село Оріховиця Ужгородського району (кінець XIX ст.). 1 - хата; 2 - сіни; 3 - комора; 4 - піч; 5 - призьба; 6 - галерея.
- IV. Трикамерні житла з двох кімнат і кухні-сіней між ними: а) село Бедевля Тячівського району (1888 р.); б) село Ракошино Мукачівського району (1868 р.); в) село Копинівці Мукачівського району (60-і рр. XIX ст.). 1 - хата; 2 - сіни-кухня; 3 - хата.
- V. Двокамерні житла з кімнати і комори з окремими входами в кожне з приміщень: а) село Стеблівка Хустського району (60-і рр. XIX ст.); б) село Крайниково Хустського району (70-і рр. XIX ст.). 1 - хата; 2 - кліть (потім друга кімната); 3 - галерея.
- VI. Довга хата: село Ворочеве Перечинського району (кінець XIX ст.). 1 - хата; 2 - сіни; 3 - комора; 4 - пелення; 5 - хлів; 6 - газобва; 7 - призьба-"пудхижа"; 8 - пудстайня.
- VII. Гуцульська Гражда з села Стебний Рахівського району (початок XIX ст.). 1 - хата; 2 - сіни; 3 - комора; 4 - піч; 5 - галерея; 6 - притули; 7 - стайня-шталів; 8 - навеси-шопи; 9 - двір

Однокамерне житло початку 40-х років XX ст. у селі Худльово Ужгородського району
1 - хата ("хижа"); 2 - стодола ("пелівня"); 3 - хлів; 4 - хлівець ("куча"); 5 - призьба ("пудхижа"); 6 - приміщення для соломи ("прибочок")

Двокамерне житло (хата+сіни)
I. Хата кінця XIX ст. у селі Розтоцька Пастіль Великоберезнянського району:
1 - хата ("хижа"); 2 - сіни; 3 - хлівець ("куча"); 4 - курник.
II. Хата кінця XIX ст. у селі Річка Міжгірського району:
1 - хата ("хыжа"); 2 - сіни; 3 - хлівець ("куча"); 4 - лавка

Двокамерне житло (хата+сіни)
I. Хата 60-х років XIX ст. у селі Пацканьово Ужгородського району:
1 - хата ("хижа"); 2 - сіни; 3 - призьба ("пудхижа")
II. Хата початку XIX ст. У селі Копинівці Мукачівського району:
1 - хата ("хижа"); 2 - сіни
III. Хата кінця XIX ст. У селі Ворочеве Перечинського району:
1 - хата ("хижа"); 2 - сіни; 3 - піч ("пец")

Однокамерне житло (хата+пелевня+хлів) 1942 р. в селі Худльово Ужгородського району. Фото автора

Хата середини ХІХ ст. у селі Порошково Перечинського району. Фото 20-х років ХХ ст.

Однокамерне житло (хата+пелевня+хлів) 1942 р. в селі Худльово Ужгородського району. Фото автора

Двокамерне житло (хата+сіні; із сполученням сіней з хлівом через внутрішній двері) середини ХІХ ст. у селі Руські Комарівці Ужгородського району

Двокамерне житло (хата+сіни) кінця XIX ст. у селі Порошково
Перечинського району. Фото автора

Двокамерне житло (хата+сіни) кінця XIX ст. у селі Ворочево
Перечинського району. Фото автора

Двокамерне житло (хата+сіни) кінця XIX ст. у селі Ворочево
Перечинського району. Фото автора

Двокамерна хата (хата+сіни) кінця XIX ст. у селі Сімерки
Перечинського району. Фото автора

Двокамерне житло (хата+сіни) кінця XIX ст. у селі Домашин
Великобerezнянського району. Фото автора

Двокамерна хата (хата+сіни) початку XIX ст. у селі Осій Іршавського району

Двокамерне житло (хата+сіни) початку XX ст. у селі Домашин
Великобerezнянського району

Двокамерне житло (хата+сіни) початку XIX ст. у селі Лікоть
Іршавського району

Двокамерне житло (хата+сіни) кінця XIX ст. у селі Широке
Виноградівського району. Фото автора

Двокамерне житло (хата+сіни) початку XIX ст. у селі Верхній Бистрий
Міжгірського району. Фото автора

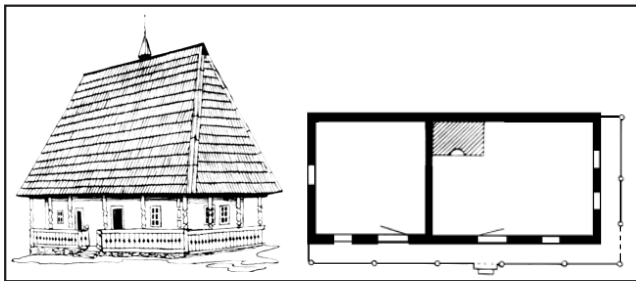
Хата 1876 року в селі Фанчиконо Виноградівського району. Фото автора

Двокамерне житло (хата+комора-кліть; з окремим входом у комору з галереї)
Кінця XIX ст. У селі Стеблівка Хустського району. Фото автора

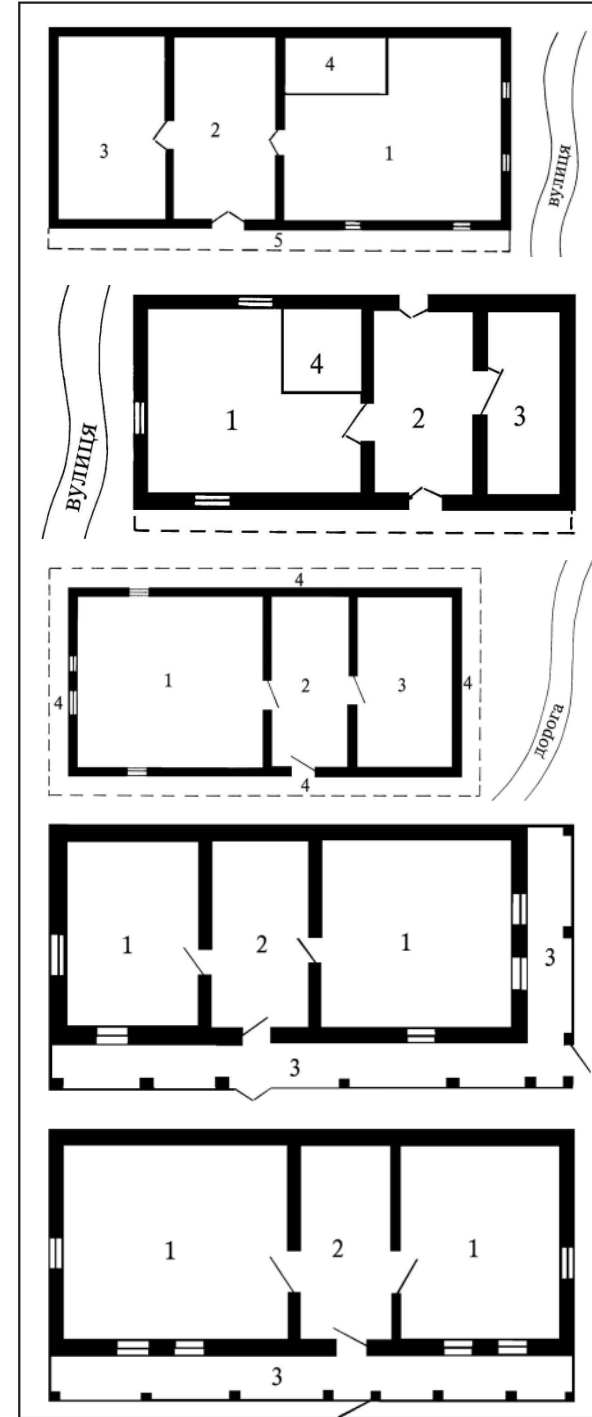

Двокамерне житло (хата+кліть; з окремим входом у комору) початку ХХ ст. у селі Стеблівка Хустського району

Двокамерне житло (хата+кліть) кінця ХІХ ст., перевезене в музей народної архітектури і побуту із села Стеблівка Хустського району. Малюнок М. Дем'яна

Трикамерне житло (хата+сіни+комора)

Хата кінця ХVІІІ ст. у селі Тибава Свалявського району:
1 - хата ("хыжа"); 2 - сіни;
3 - комора; 4 - піч;
5 - призьба ("присьба")

Хата кінця ХVІІІ ст. у селі Оріховиця Ужгородського району:
1 - хата ("хыжа"); 2 - сіни;
3 - комора; 4 - піч ("пец");
5 - призьба ("пудхыжа")

Хата 1825 року у селі Сімерки Перечинського району:
1 - хата ("хыжа"); 2 - сіни;
3 - комора; 4 - призьба ("пудхыжа")

Трикамерне житло (хата+сіни-кухня+комора)

Хата 1888 року у селі Бедевля Тячівського району:
1 - хата ("хыжа");
2 - сіни-кухня;
3 - галерея ("ганок")

Хата 1869 року у селі Ракошино Мукачівського району:
1 - хата ("хыжа");
2 - сіни-кухня;
3 - галерея ("ганок", "турнац")

Сходи до хати кінця XIX ст. у селі Річка Міжгірського району. Фото автора

Напіввідкрита галерея з різьбленими опорними стовпцями в хаті кінця XIX ст. у селі Нересниця Тячівського району. Фото автора

Призьба хати кінця XIX ст. у селі Зарічево Перечинського району. Фото автора

Призьба хати кінця XIX ст. у селі Терново Тячівського району. Фото автора

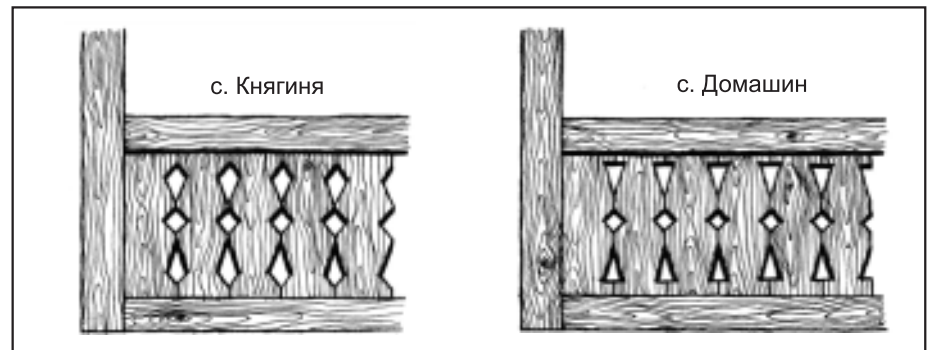
Вхід та напіввідкрита галерея хати кінця XIX ст. у селі Довге Іршавського району. Фото автора

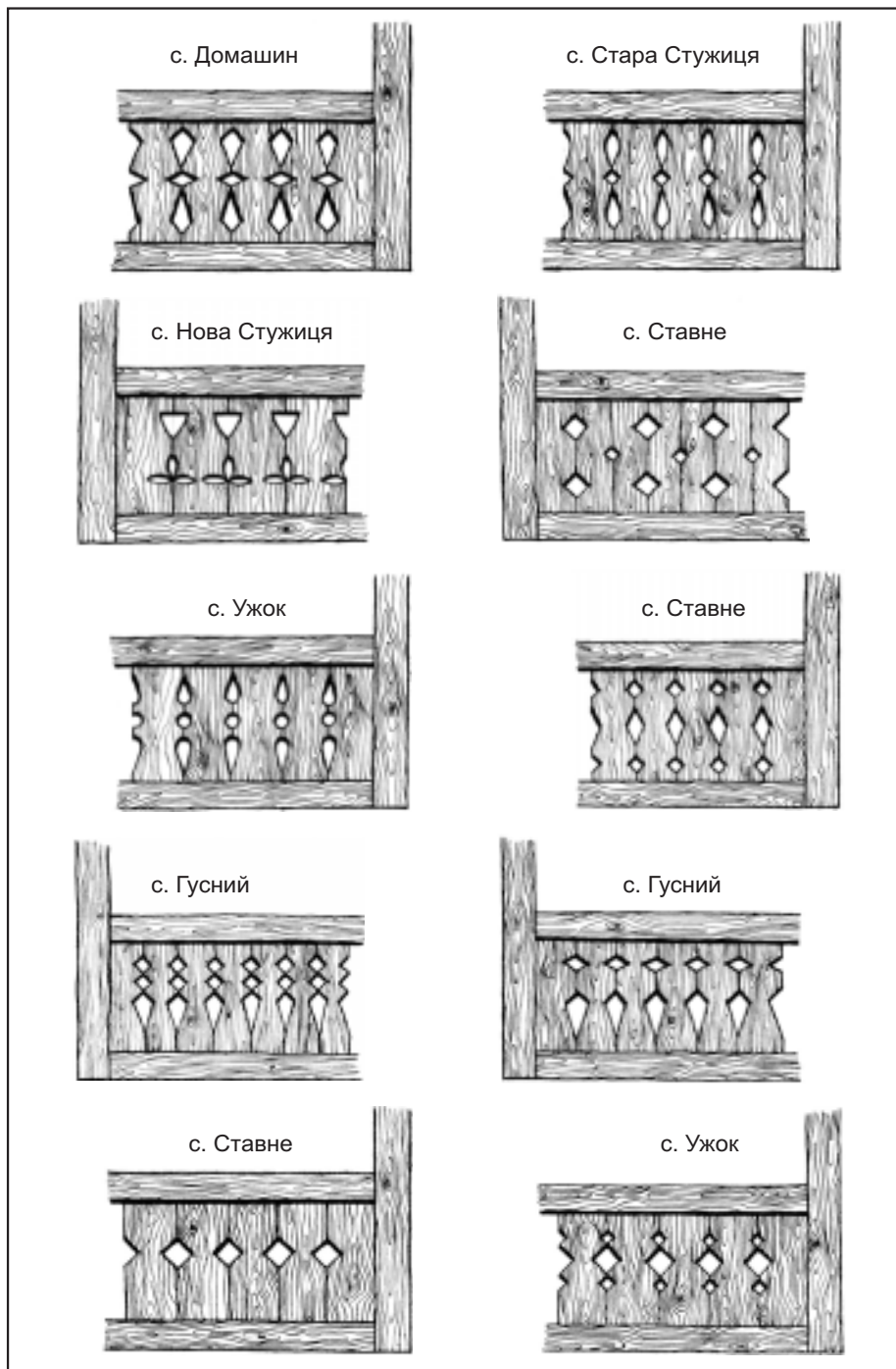
Галерея хати 1868 року із села Ракошино Мукачівського району

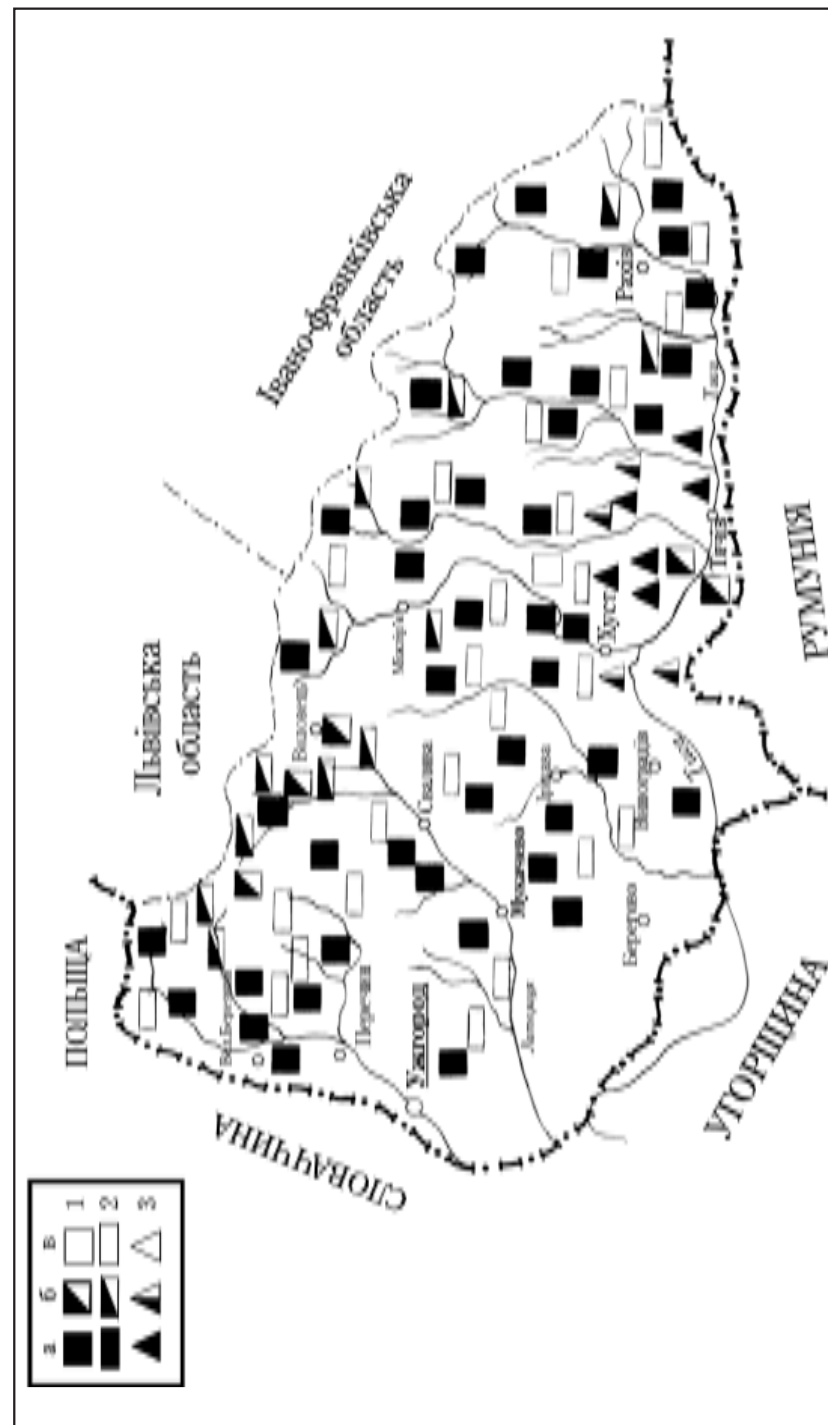
Напіввідкрита галерея хати 20-х років XX ст. у селі Середнє Водяне Рахівського району

Фрагменти ґанків. Малюнки М. Приймича

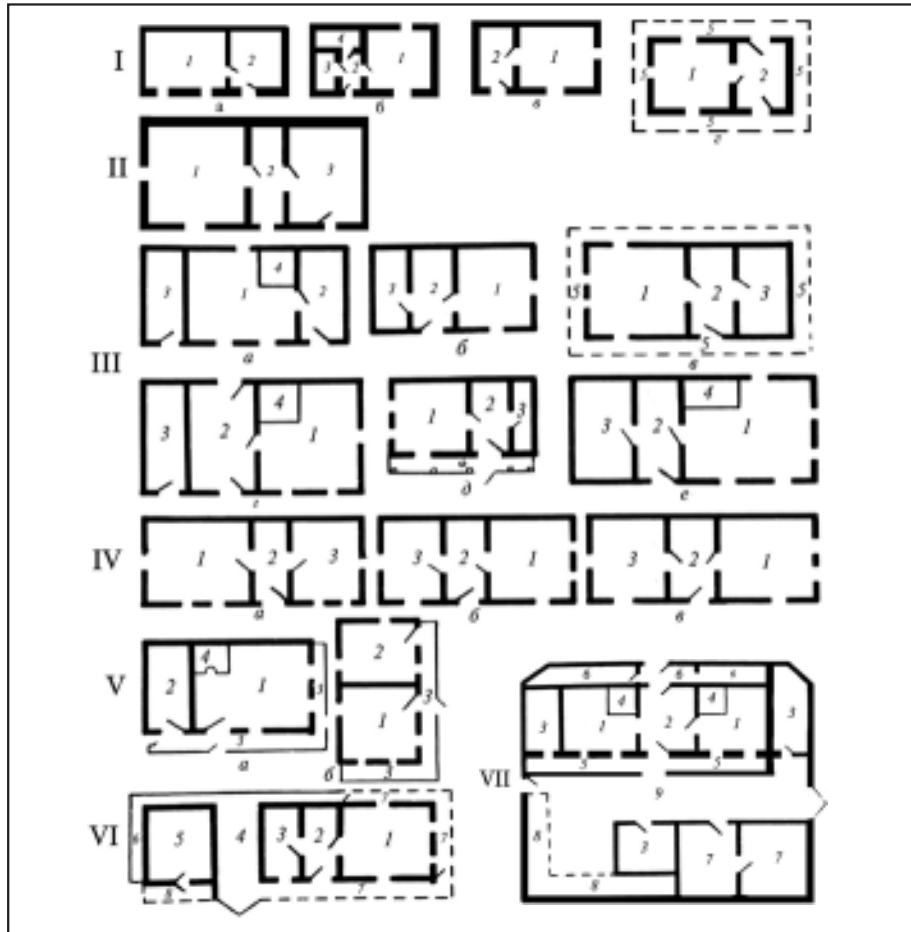

Фрагменти ґанків. Малюнки М. Приймича

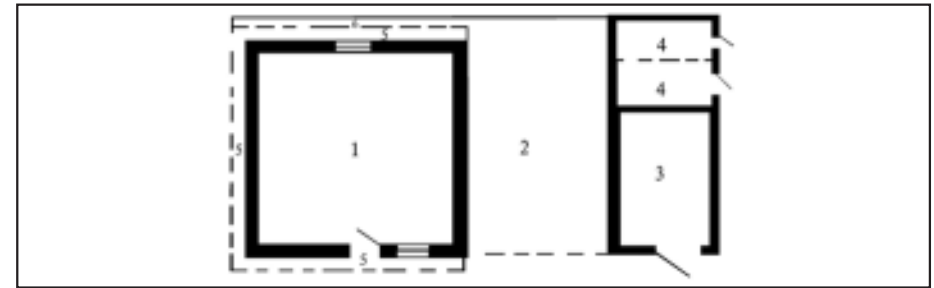

Карта поширення типів народного житла (XIX - початок XX ст.)
 1 - трикамерні житла (хата+сіні+комора); 2 - двокамерні житла (хата+сіні); 3 - двокамерні житла (хата+кліть);
 а - поширені; б - побутують; в - зустрічаються

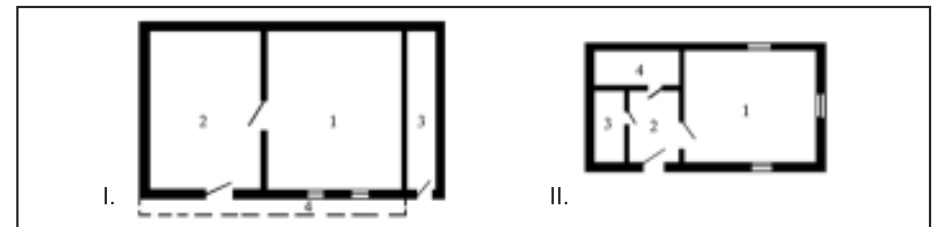
Типи і варіанти народного житла Закарпаття

- I. Двокамерні житла: а) село Вишка Великоберезнянського району (поч. XIX ст.); б) село Розтоцька Пастіль Великоберезнянського району (кінець XIX ст.); в) село Теремля Тячівського району (середина XIX ст.); г) село Ворочеве Перечинського району (середина XIX ст.). 1 - хата; 2 - сіни; 3 - хлівець; 4 - курник; 5 - призьба; 6 - приміщення для соломи ("прибочок").
- II. Двокамерне житло у сполучі з хлівом (село Руські Комарівці Ужгородського району; 70-і роки XIX ст.): 1 - хата; 2 - сіни; 3 - хлів.
- III. Трикамерні житла: а) село Гукливе Воловецького району (середина XIX ст.); б) село Терново Тячівського району (кінець XIX ст.); в) село Сімерки Перечинського району (1825 р.); г) село Рекіти Міжгірського району (початок XIX ст.); д) село Довге Іршавського району (1875 р.); е) село Оріховиця Ужгородського району (кінець XIX ст.). 1 - хата; 2 - сіни; 3 - комора; 4 - піч; 5 - призьба; 6 - галерея.
- IV. Трикамерні житла з двох кімнат і кухні-сіней між ними: а) село Бедевля Тячівського району (1888 р.); б) село Ракошино Мукачівського району (1868 р.); в) село Копинівці Мукачівського району (60-і рр. XIX ст.). 1 - хата; 2 - сіни-кухня; 3 - хата.
- V. Двокамерні житла з кімнати і комори з окремими входами в кожне з приміщень: а) село Стеблівка Хустського району (60-і рр. XIX ст.); б) село Крайниково Хустського району (70-і рр. XIX ст.). 1 - хата; 2 - кліть (потім друга кімната); 3 - галерея.
- VI. Довга хата: село Ворочеве Перечинського району (кінець XIX ст.). 1 - хата; 2 - сіни; 3 - комора; 4 - пелення; 5 - хлів; 6 - газобва; 7 - призьба-"пудхижа"; 8 - пудстайня.
- VII. Гуцульська Гражда з села Стебний Рахівського району (початок XIX ст.). 1 - хата; 2 - сіни; 3 - комора; 4 - піч; 5 - галерея; 6 - притули; 7 - стайня-шталів; 8 - навіси-шоппи; 9 - двір

Однокамерне житло початку 40-х років XX ст. у селі Худльово
Ужгородського району

- 1 - хата ("хижа"); 2 - стодола ("пелення"); 3 - хлів; 4 - хлівець ("куча");
5 - призьба ("пудхижа"); 6 - приміщення для соломи ("прибочок")

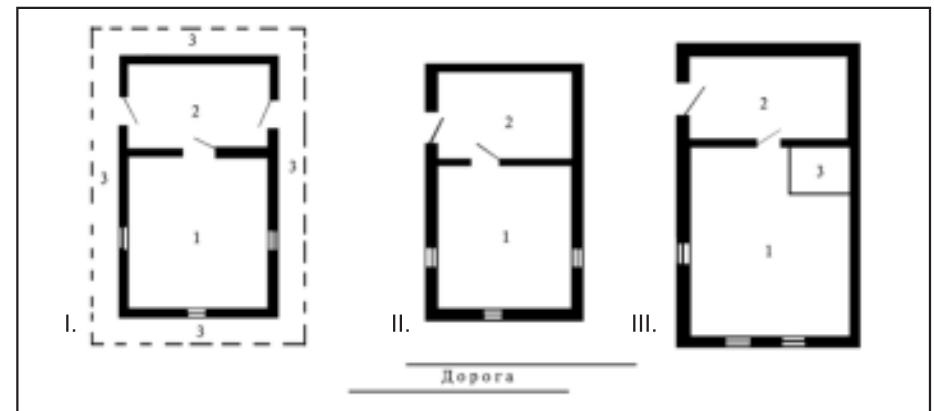
Двокамерне житло (хата+сіни)

I. Хата кінця XIX ст. у селі Розтоцька Пастіль Великоберезнянського району:

- 1 - хата ("хижа"); 2 - сіни; 3 - хлівець ("куча"); 4 - курник.

II. Хата кінця XIX ст. у селі Річка Міжгірського району:

- 1 - хата ("хыжа"); 2 - сіни; 3 - хлівець ("куча"); 4 - лавка

Двокамерне житло (хата+сіни)

I. Хата 60-х років XIX ст. у селі Пацканьово Ужгородського району:

- 1 - хата ("хижа"); 2 - сіни; 3 - призьба ("пудхижа")

II. Хата початку XIX ст. У селі Копинівці Мукачівського району:

- 1 - хата ("хижа"); 2 - сіни

III. Хата кінця XIX ст. У селі Ворочеве Перечинського району:

- 1 - хата ("хижа"); 2 - сіни; 3 - піч ("пец")

Однокамерне житло (хата+пелевня+хлів) 1942 р. в селі Худльово Ужгородського району. Фото автора

Хата середини ХІХ ст. у селі Порошково Перечинського району. Фото 20-х років ХХ ст.

Однокамерне житло (хата+пелевня+хлів) 1942 р. в селі Худльово Ужгородського району. Фото автора

Двокамерне житло (хата+сіни; із сполученням сіней з хлівом через внутрішній двері) середини ХІХ ст. у селі Руські Комарівці Ужгородського району

Двокамерне житло (хата+сіни) кінця XIX ст. у селі Порошково
Перечинського району. Фото автора

Двокамерне житло (хата+сіни) кінця XIX ст. у селі Ворочево
Перечинського району. Фото автора

218

Двокамерне житло (хата+сіни) кінця XIX ст. у селі Ворочево
Перечинського району. Фото автора

Двокамерна хата (хата+сіни) кінця XIX ст. у селі Сімерки
Перечинського району. Фото автора

219

Двокамерне житло (хата+сіни) кінця XIX ст. у селі Домашин
Великобerezнянського району. Фото автора

Двокамерна хата (хата+сіни) початку XIX ст. у селі Осій Іршавського району

Двокамерне житло (хата+сіни) початку XX ст. у селі Домашин
Великобerezнянського району

Двокамерне житло (хата+сіни) початку XIX ст. у селі Лікоть
Іршавського району

Двокамерне житло (хата+сіни) кінця XIX ст. у селі Широке
Виноградівського району. Фото автора

Двокамерне житло (хата+сіни) початку XIX ст. у селі Верхній Бистрий
Міжгірського району. Фото автора

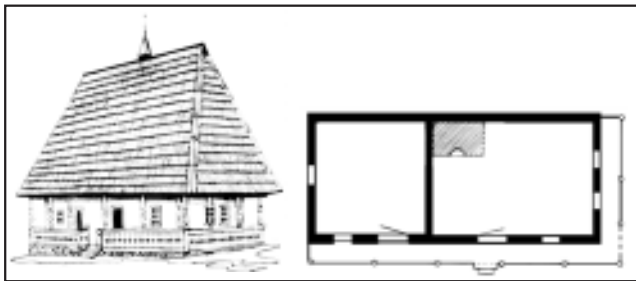
Хата 1876 року в селі Фанчиково Виноградівського району. Фото автора

Двокамерне житло (хата+комора-кліть; з окремим входом у комору з галереї)
Кінця XIX ст. У селі Стеблівка Хустського району. Фото автора

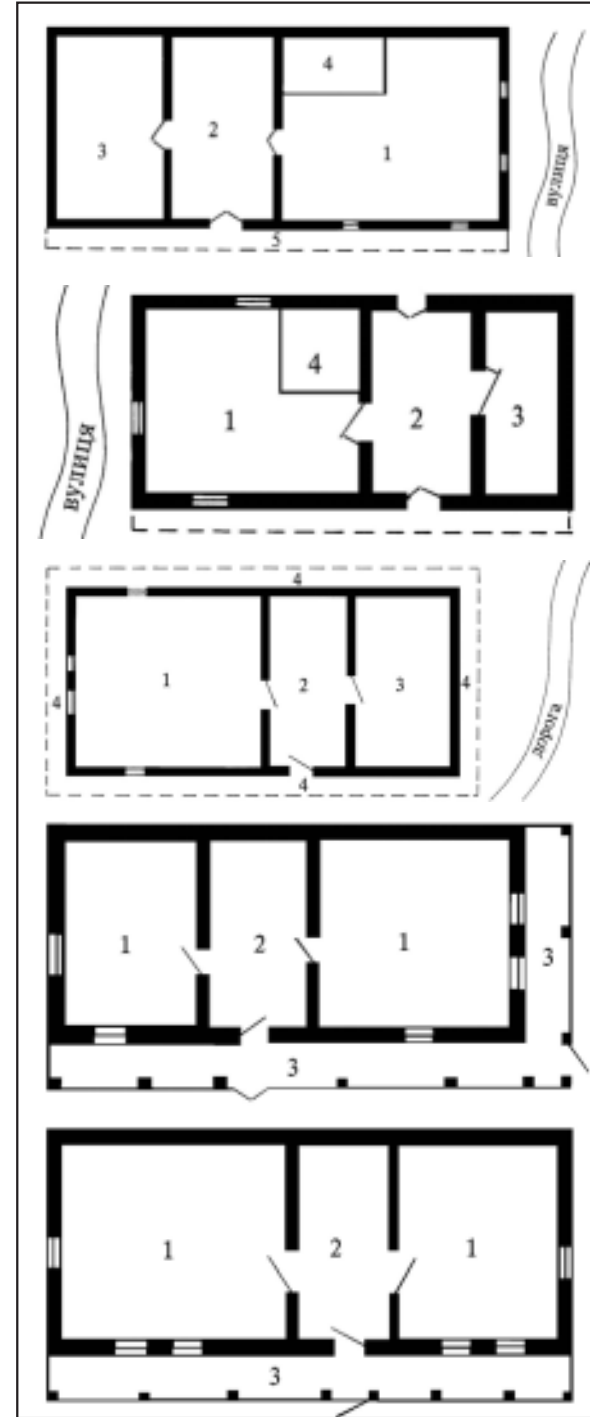

Двокамерне житло (хата+кліть; з окремим входом у комору) початку XX ст. у селі Стеблівка Хустського району

Двокамерне житло (хата+кліть) кінця XIX ст., перевезене в музей народної архітектури і побуту із села Стеблівка Хустського району. Малюнок М. Дем'яна

Трикамерне житло (хата+сіни+комора)

Хата кінця XVIII ст. у селі Тибава Свалявського району:
1 - хата ("хыжа"); 2 - сіни;
3 - комора; 4 - піч;
5 - призьба ("присьба")

Хата кінця XVIII ст. у селі Оріховиця Ужгородського району:
1 - хата ("хыжа"); 2 - сіни;
3 - комора; 4 - піч ("пец");
5 - призьба ("пудхыжа")

Хата 1825 року у селі Сімерки Перечинського району:
1 - хата ("хыжа"); 2 - сіни;
3 - комора; 4 - призьба ("пудхыжа")

Трикамерне житло (хата+сіни+кухня+комора)

Хата 1888 року у селі Бедевля Тячівського району:
1 - хата ("хыжа");
2 - сіни-кухня;
3 - галерея ("ганок")

Хата 1869 року у селі Ракошино Мукачівського району:
1 - хата ("хыжа");
2 - сіни-кухня;
3 - галерея ("ганок", "турнац")

Триділна хата (хата+сіни+комора) кінця XVIII ст. із села Оріховиця Ужгородського району. Експозиція музею народної Архітектури і побуту в Ужгороді

Дога хата з тридільним житловим блоком (хата+сіни+комора) початку XIX ст. у селі Горяни Ужгородського району

Дога хата з тридільним житловим блоком (хата+сіни+комора) початку XIX ст. у селі Невицьке Ужгородського району

Трикамерна хата (хата+сіни+комора) середини XIX ст. у селі Кибляри Ужгородського району. Фото автора

Тридільне житло (хата+сіни+комора) кінця XVIII ст. у селі Сімерки
Перечинського району. Фото автора

Довга хата з тридільним житловим блоком (хата+сіни+комора) кінця XIX ст.
у селі Зарічево Перечинського району. Фото автора

Тридільна хата (хата+сіни+комора) кінця XIX ст. у селі Річка
Міжгірського району. Фото автора

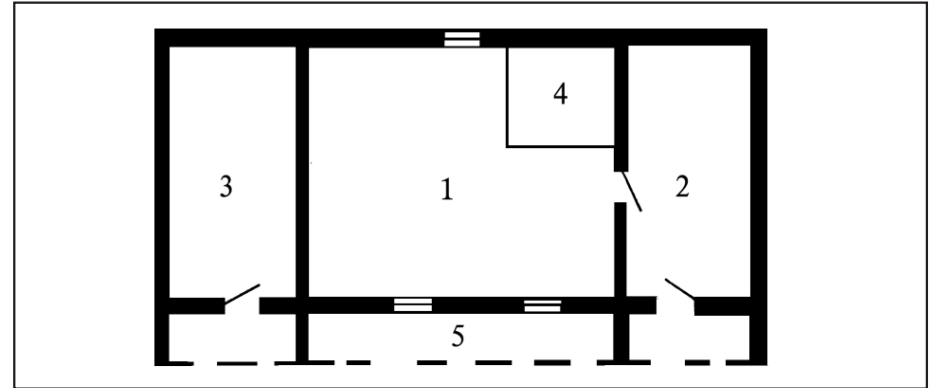
Тридільна хата (хата+сіни+комора) кінця XIX ст. у селі Лозянське
Міжгірського району. Фото автора

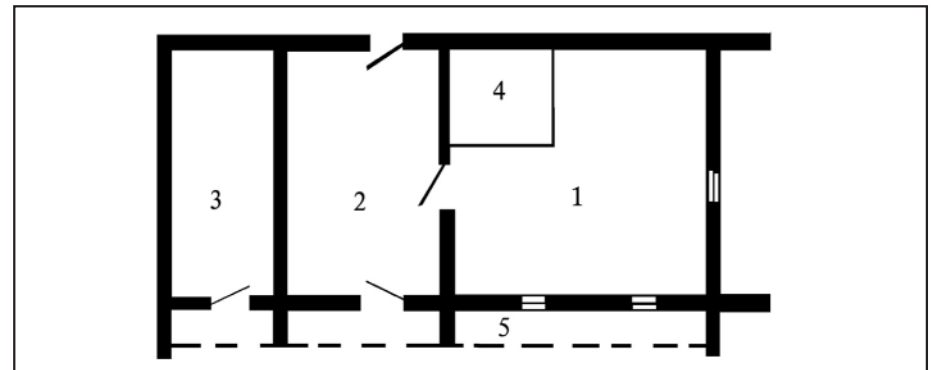

Триділна хата (хата+сіни+комора) кінця XVIII ст. у селі Річка Міжгірського району. Фото автора

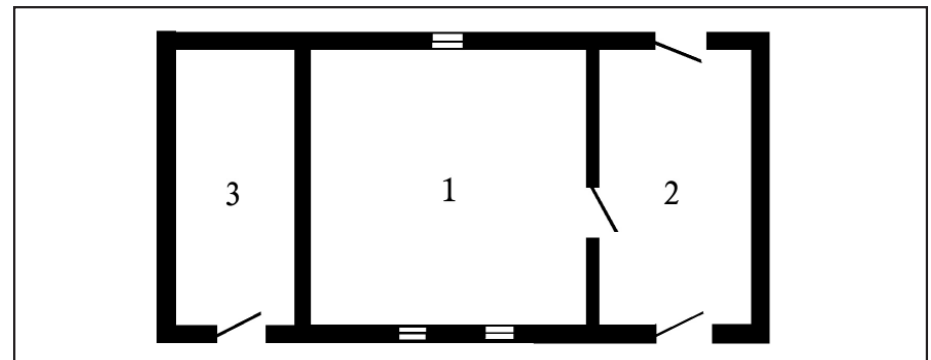
Тридільне житло (хата+сіни+комора) кінця XIX ст. у селі Гукливе Воловецького району. Фото автора

Трикамерне житло (сіни+хата+комора; з окремим входом у комору з галереї) середини XIX ст. у селі Гукливе Воловецького району
1 - хата ("хыжа"); 2 - сіни; 3 - комора ("кліть"); 4 - піч; 5 - галерея ("лавка")

Трикамерне житло (хата+сіни+комора; з окремим входом у комору з галереї) початку XIX ст. у селі Рекіти Міжгірського району
1 - хата ("хыжа"); 2 - сіни; 3 - комора ("кліть"); 4 - піч; 5 - галерея ("лавка")

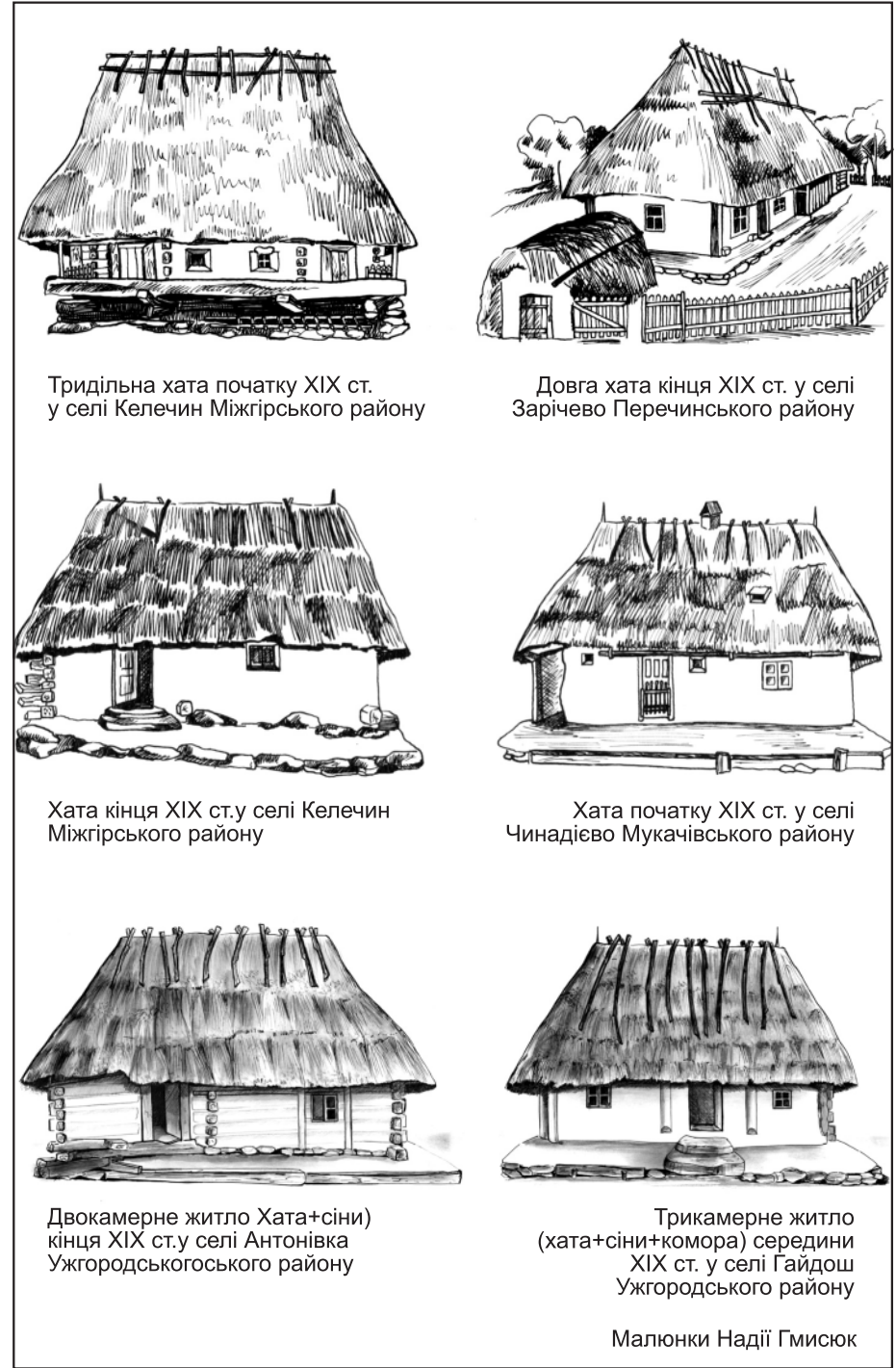

Трикамерне житло (сіни+хата+комора; з окремим входом у комору з галереї) середини XIX ст. у селі Лозянське Міжгірського району
1 - хата ("хыжа"); 2 - сіни; 3 - комора ("кліть")

Тридільна бойківська хата початку XIX ст. із села Рекіти Міжгірського району. Експозиція Музею народної архітектури і побуту в Ужгороді

Довга хата (сіни+хата+комора) початку XIX ст. із села Гусний Великоберезнянського району. Експозиція Музею народної архітектури і побуту в Ужгороді

Тридільна хата початку XIX ст. у селі Келечин Міжгірського району

Довга хата кінця XIX ст. у селі Зарічево Перечинського району

Хата кінця XIX ст. у селі Келечин Міжгірського району

Хата початку XIX ст. у селі Чинадієво Мукачівського району

Двокамерне житло Хата+сіни) кінця XIX ст. у селі Антонівка Ужгородського району

Трикамерне житло (хата+сіни+комора) середини XIX ст. у селі Гайдош Ужгородського району

Малюнки Надії Гмисюк

Довга хата (хата+сіни+комора+стодола+стайня; комора перетворена у другу житлову кімнату) кінця XIX ст. у селі Зарічево Перечинського району

Двокамерне житло (хата+сіни) початку XIX ст. у селі Осій Іршавського району

Трикамерна хата середини XIX ст. у селі золотарево Хустського району

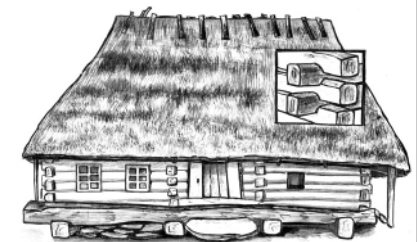
Трикамерне житло (хата+сіни+комора; з окремим входом у комору з галереї) Середини XIX ст. у селі Зарічево Перечинського району

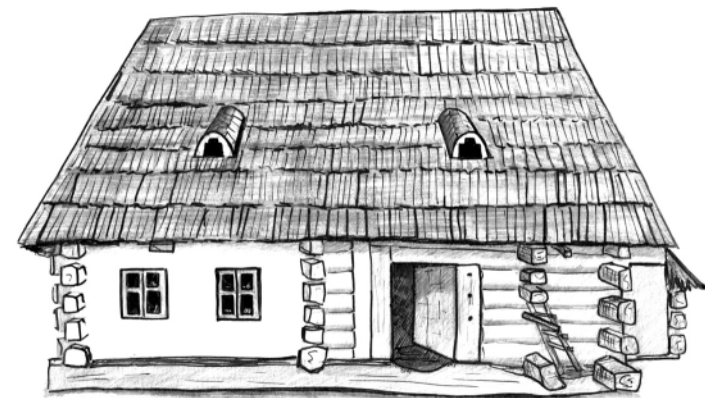
Двокамерне житло (хата+сіни) кінця XIX ст. у селі Зарічево Перечинського району

Трикамерна житло (хата+сіни+комора) кінця XVIII ст. у селі Білин Ріхівського району

Трикамерне житло (хата+сіни+комора) початку XIX ст. у селі Річка Міжгірського району

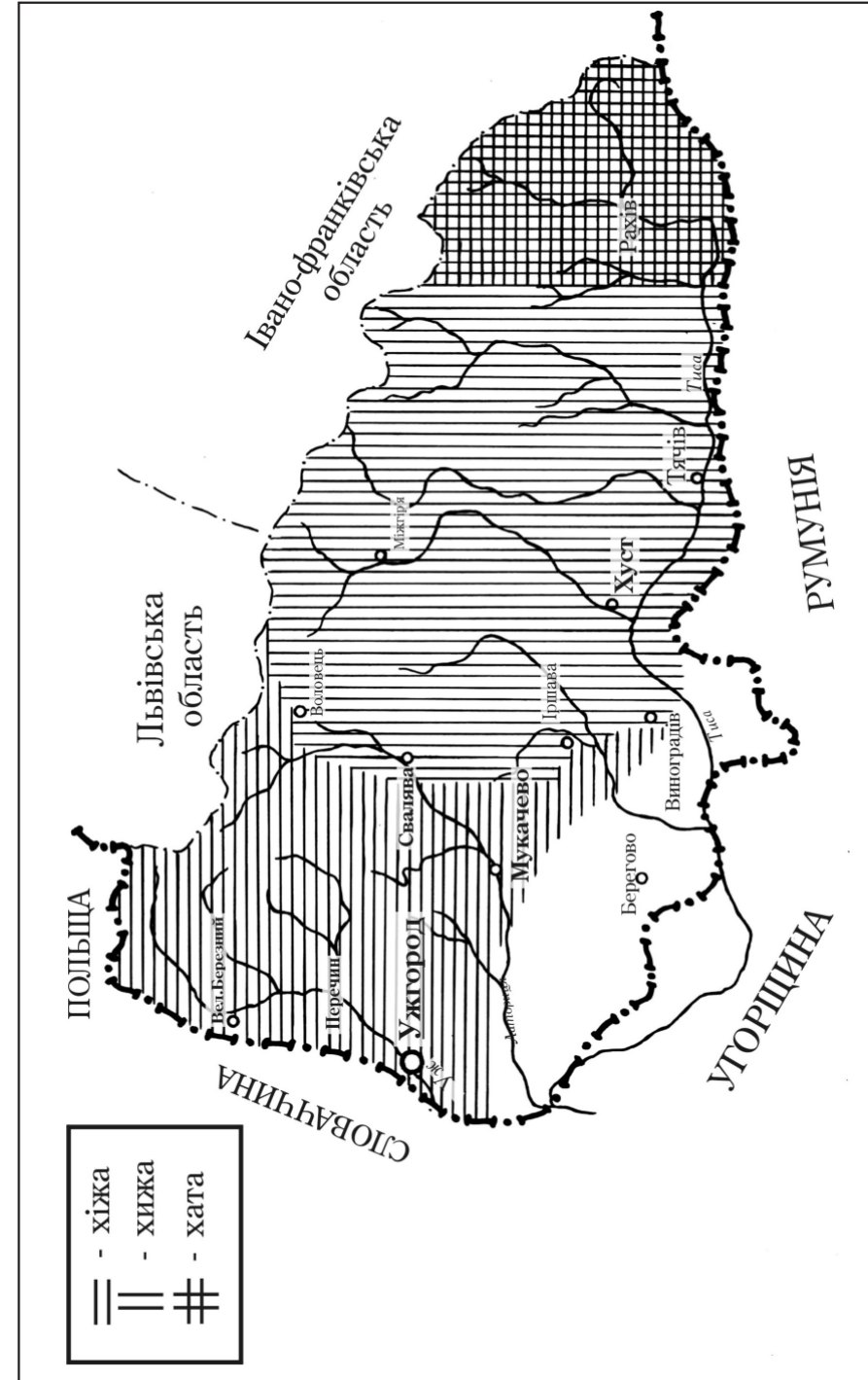

Трикамерне житло (хата+сіни+комора) середини XIX ст. у селі Колочава Міжгірського району

Хата початку ХХ ст. у селі Стеблівка Хустського району з входом у півницю під помешканням з торцевого боку. Фото автора

Хата початку ХХ ст. у селі Зарічево Перечинського району з входом у півницю під помешканням з торцевого боку. Фото автора

Карта поширення назв житлового помешкання

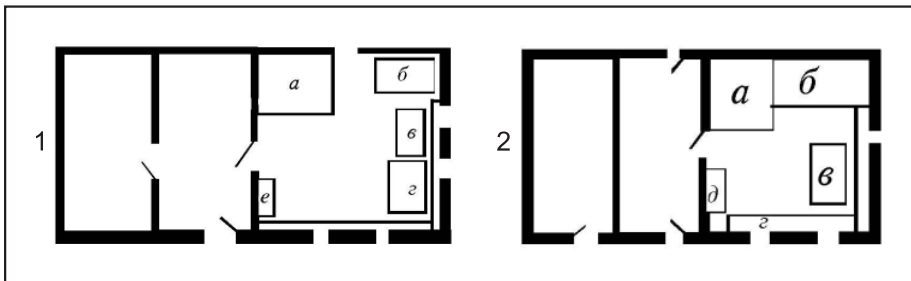

Напівкурна піч у хаті кінця XVIII ст. із села Оріховиця Ужгородського району

Внутрішнє планування житла

1 - хата кінця XVIII ст. у селі Оріховиця Ужгородського району: а - піч; б - ліжко; в - скриня; г - стіл; д - лавиці; е - мисник

2 - хата початку XIX ст. у селі Рекіти Міжгірського району: а - піч; б - ліжко; в - стіл; г - лавиці; д - мисник

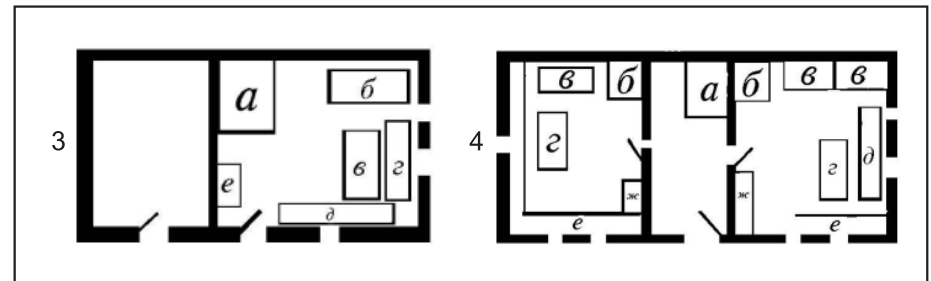

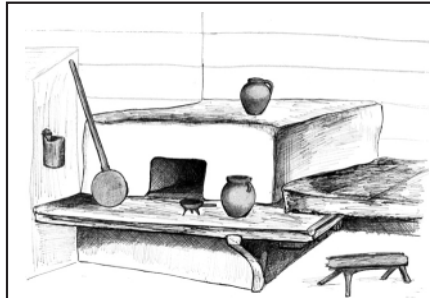
Напівкурна піч у хаті кінця XIX ст. із села Сімерки Перечинського району

Внутрішнє планування житла

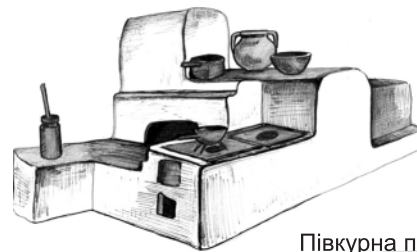
3 - хата початку XIX ст. у селі Стеблівка Хустського району: а - піч; б - ліжко; в - стіл; г - скриня; д - лавиці; е - мисник

4 - хата кінця XIX ст. у селі Бедевля Тячівського району: а - піч; б - піч з плитою; в - ліжка; г - стіл; д - скриня-лада; е - лавиці; ж - мисник

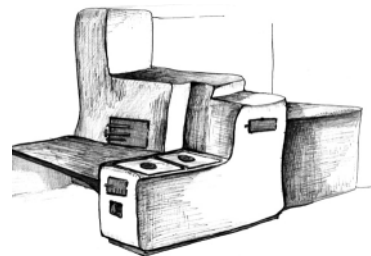

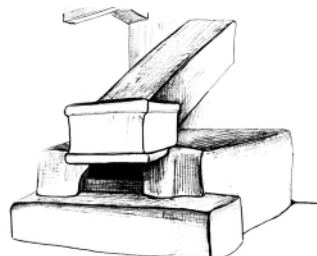
Курна піч у хаті початку XIX ст. із села Рекіти Міжгірського району

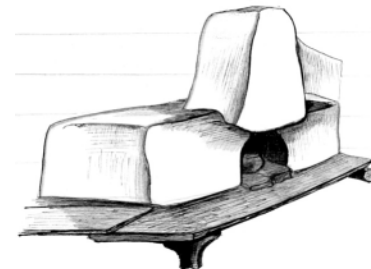
Півкурна піч з плитою у хаті кінця XIX ст. у селі Довге Іршавського району

Півкурна піч з плитою у хаті кінця XIX ст. у селі Торунь Міжгірського району

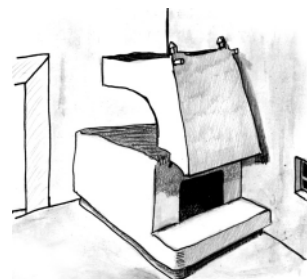
Напівкурна піч з кошем у хаті кінця XIX ст. у селі Зарічево Перечинського району

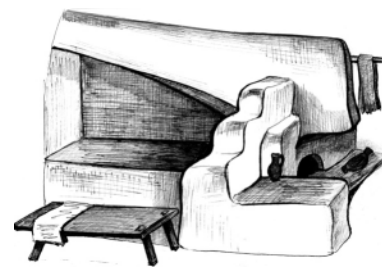
Півкурна піч у хаті початку XIX ст. у селі Річка Міжгірського району

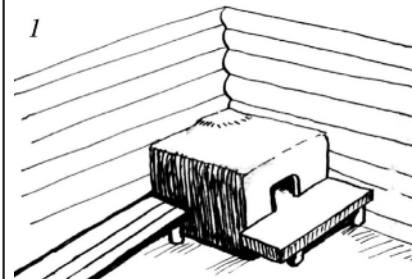
Півкурна піч у гуцульській хаті середини XIX ст. у селі Стебний Рахівського району

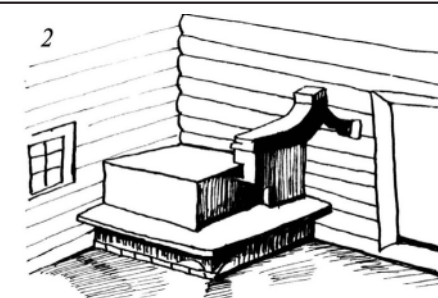
Півкурна піч з кошем у хаті кінця XVIII ст. у селі Оріховиця Ужгородського району

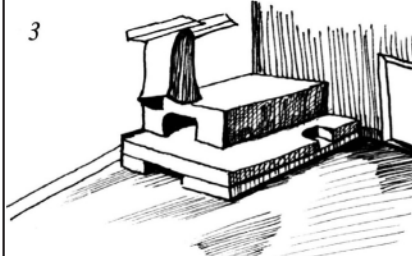
Напівкурна піч з кошем у хаті кінця XIX ст. у селі Бегендя Пастіль Великоберезнянського району

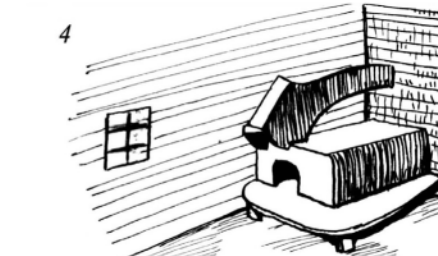
1 Піч у хаті початку XIX ст. у селі Люта Великоберезнянського району

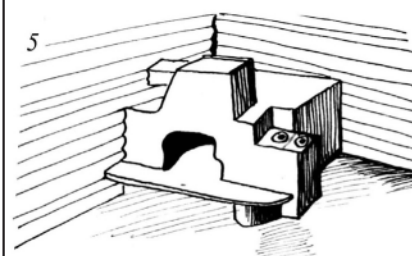
2 Піч у хаті кінця XIX ст. у селі Люта Великоберезнянського району

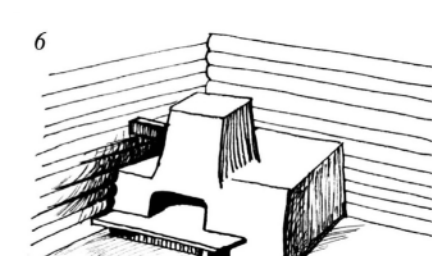
3 Піч у хаті середини XIX ст. у селі Порошково Перечинського району

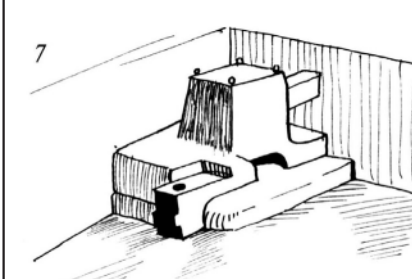
4 Піч у хаті середини XIX ст. у селі Тур'я Поляна Перечинського району

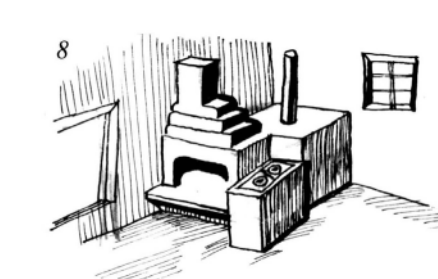
5 Піч у хаті кінця XIX ст. у селі Березники Свалявського району

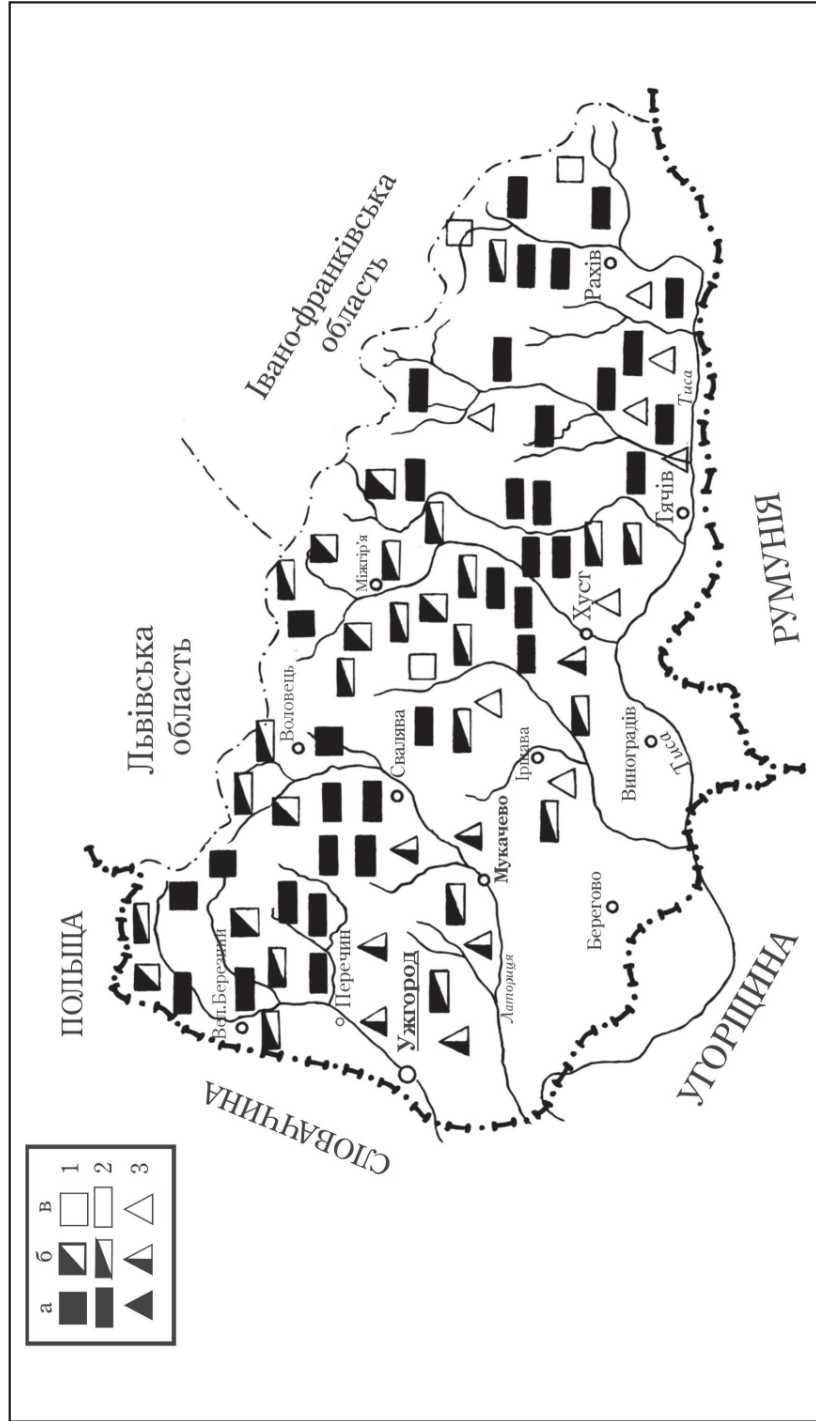
6 Піч у хаті середини XIX ст. у селі Лисичево Іршавського району

7 Піч у хаті середини XIX ст. у селі Крайниково Хустського району

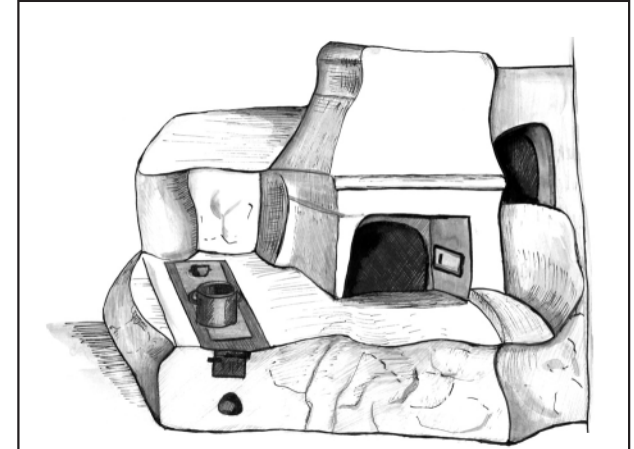

8 Піч у хаті початку XX ст. у селі Данилово Хустського району

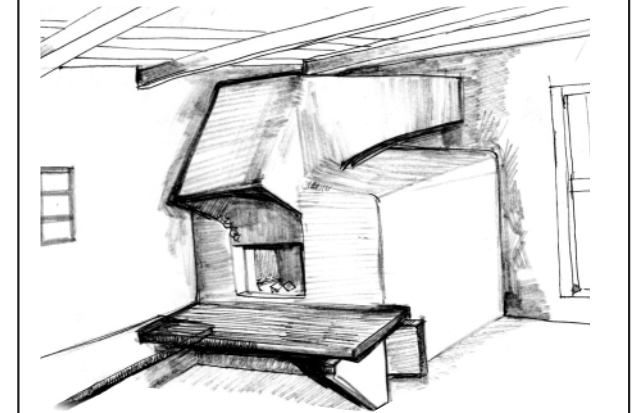
Карта поширення типів печі (кінець XIX - початок XX ст.)
 1 - курні; 2 - напівкурні; 3 - чисті (з виведенням диму на горіще);
 а - поширені; б - побутують; в - зустрічаються

Піч з плитою у хаті
 кінця XIX ст.
 у селі Келечин
 Міжгірського району

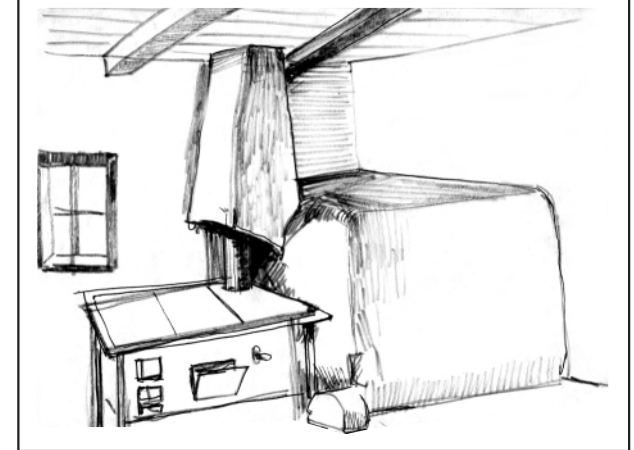

Напівкурна піч у хаті
 кінця XIX ст.
 Юлії Ганусич
 у селі Турички
 Перечинського району

Розміри печі:
 довжина - 174 см.,
 ширина - 145 см.,
 висота - 110 см.,
 челюсті - 31x54 см.,
 кіш (посередині) - 53 см.,
 припічок (ширина) - 44 см.

Піч з челюстями
 у сінях і грубка
 у хаті кінця XIX ст.
 Анни Кулеби
 в селі Тур'я Поляна
 Перечинського району

Інтер'єр святкової кімнати гуцульської г'ражди із села Стебний Рахівського району

Фрагмент інтер'єру кімнати в хаті середини XIX ст. у селі Довге Іршавського району

243

Фрагмент інтер'єру святкової кімнати хати початку XIX ст. у селі Середнє Водяне Рахівського району

Ліжка і грядка для рушників у святковій кімнаті хати 1888 року у селі Бедевля Тячівського району

244

Пічний кут буденної Кімнати у хаті 1888 року
в селі Бедевля Тячівського району

245

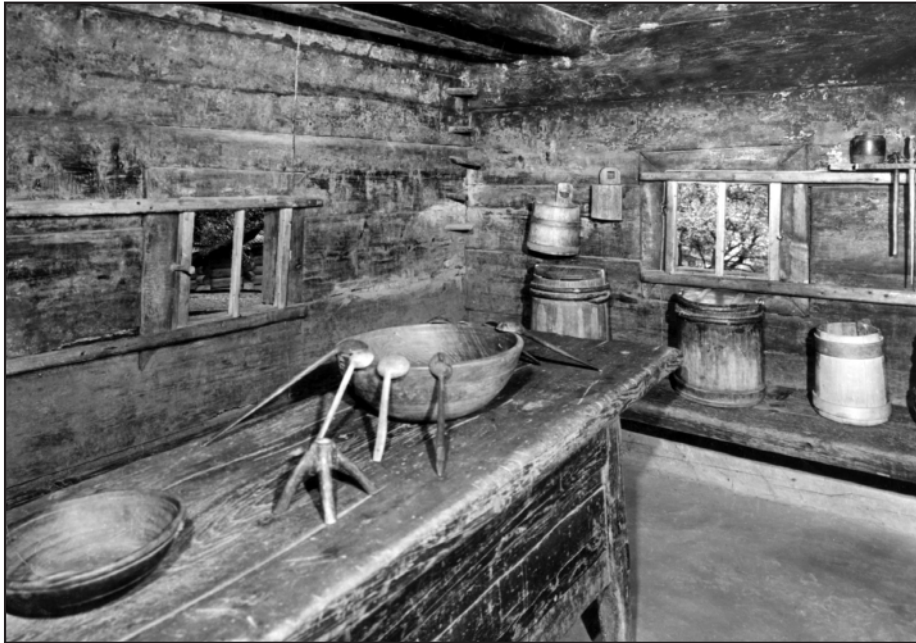

Інтер'єр кімнати у хаті кінця XIX ст. у селі Довге Іршавського району

Фрагмент інтер'єру хати кінця XIX ст. у селі Довге Іршавського району

247

Інтер'єр бойківської хати початку XIX ст. у селі Рекіти Міжгірського району

Фрагмент інтер'єру сіней хати початку XIX ст. у селі Рекіти Міжгірського району

Фрагмент інтер'єру сіней хати кінця XVIII ст. у селі Тибава Свалявського району

Кухонний кут в кімнаті хати кінця XVIII ст. у селі Тибава Свалявського району

Інтер'єр сіней бойківської хати початку XIX ст. у селі Рекіти Міжгірського району. Експозиція Музею народної архітектури і побуту в Ужгороді

Житлова частина гуцульської ґражди 1909 року у селі Стебний Рахівського району. Фото автора

Гуцули біля хати в селі Ясіня Рахівського району

Гуцульська ґражда у селі Стебний Рахівського району. Фото 20-х років ХХ ст.

Фрагмент інтер'єру кімнати в гуцульській ґражді з села Стебний Рахівського району. Експозиція Музею народної архітектури і побуту в Ужгороді

Спальня частина в хаті початку XX ст. із села Середнє Водяне Рахівського району. Експозиція Музею народної архітектури і побуту в Ужгороді

Інтер'єр житлового помешкання в хаті початку XIX ст. із села Рекіти Рахівського району. Експозиція Музею народної архітектури і побуту в Ужгороді

Бойківська сім'я перед хатою в селі Верхні Ворота Воловецького району

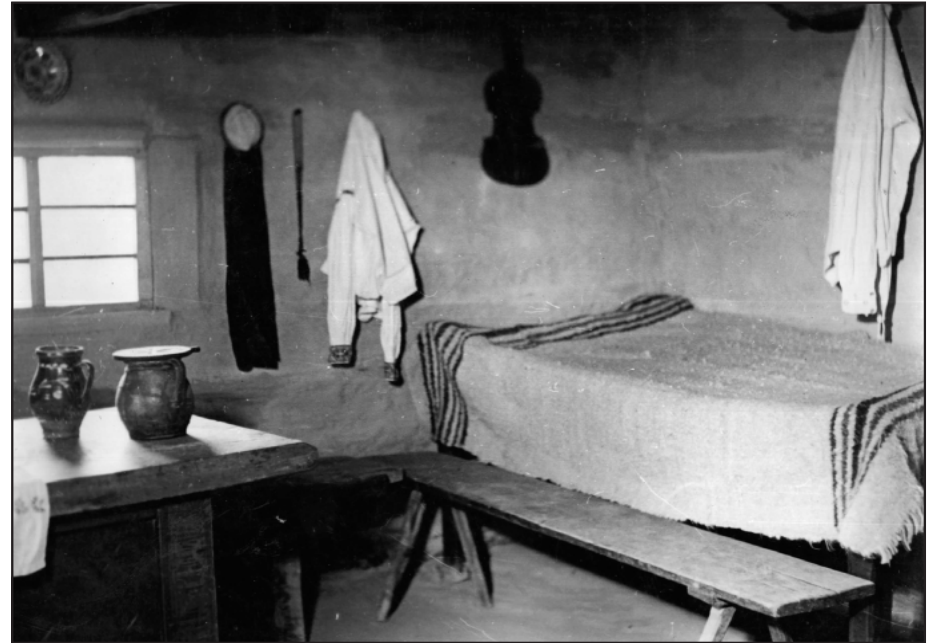
Перед хатою в селі Керецьки Свалявського району. Фото 20-х років XX ст.

Довга хата у селі Порошково Перечинського району. Фото 20-х років XX ст.

Родина біля хати в селі Порошково Перечинського району.
Фото початку 20-х років XX ст.

Фрагмент інтер'єру хати кінця XVIII ст. із села Тибава Свалявського району.
Експозиція Музею народної архітектури і побуту в Ужгороді

Фрагмент інтер'єру кімнати в хаті кінця XVIII ст. із села Оріховиця
Ужгородського району

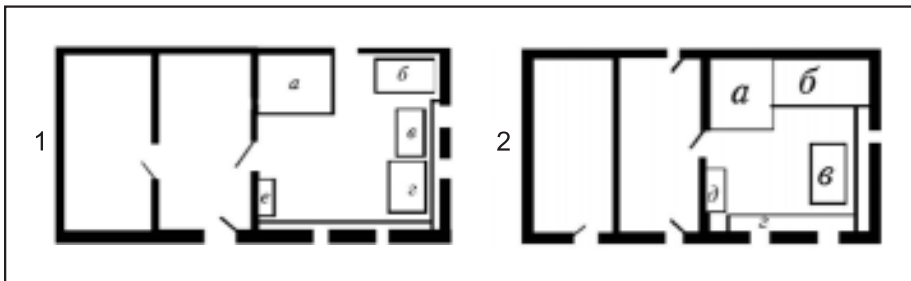

Напівкурна піч у хаті кінця XVIII ст. із села Оріховиця Ужгородського району

Внутрішнє планування житла

1 - хата кінця XVIII ст. у селі Оріховиця Ужгородського району: а - піч; б - ліжко; в - скриня; г - стіл; д - лавиці; е - мисник

2 - хата початку XIX ст. у селі Рекіти Міжгірського району: а - піч; б - ліжко; в - стіл; г - лавиці; д - мисник

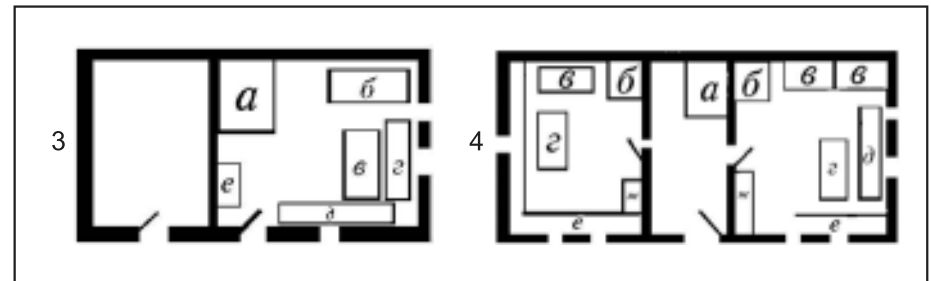

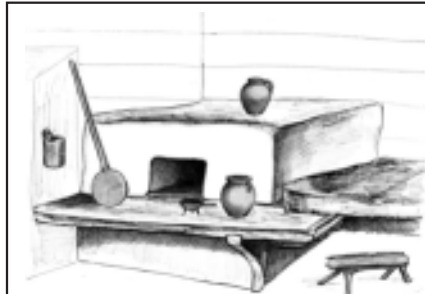
Напівкурна піч у хаті кінця XIX ст. із села Сімерки Перечинського району

Внутрішнє планування житла

3 - хата початку XIX ст. у селі Стеблівка Хустського району: а - піч; б - ліжко; в - стіл; г - скриня; д - лавиці; е - мисник

4 - хата кінця XIX ст. у селі Бедевля Тячівського району: а - піч; б - піч з плитою; в - ліжка; г - стіл; д - скриня-лада; е - лавиці; ж - мисник

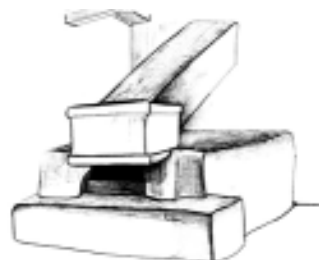
Курна піч у хаті початку XIX ст. із села Рекіти Міжгірського району

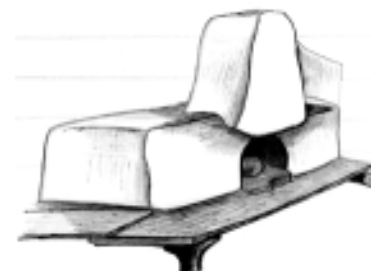
Півкурна піч з плитою у хаті кінця XIX ст. у селі Довге Іршавського району

Півкурна піч з плитою у хаті кінця XIX ст. у селі Торунь Міжгірського району

Напівкурна піч з кошем у хаті кінця XIX ст. у селі Зарічево Перечинського району

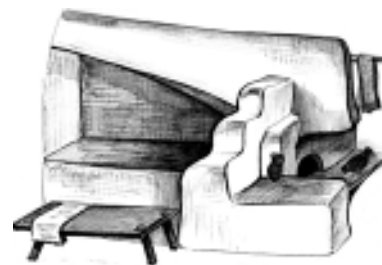
Півкурна піч у хаті початку XIX ст. у селі Річка Міжгірського району

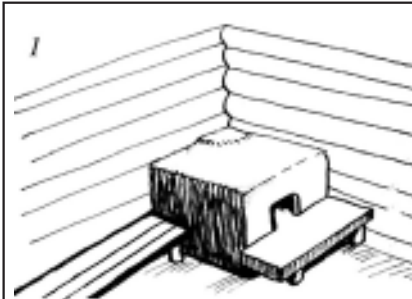
Півкурна піч у гуцульській хаті середини XIX ст. у селі Стебний Рахівського району

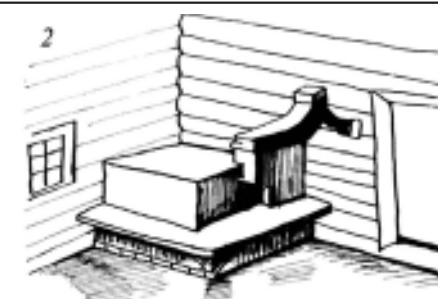
Півкурна піч з кошем у хаті кінця XVIII ст. у селі Оріховиця Ужгородського району

Напівкурна піч з кошем у хаті кінця XIX ст. у селі Бегендя Пастіль Великоберезнянського району

1 Піч у хаті початку XIX ст. у селі Люта Великоберезнянського району

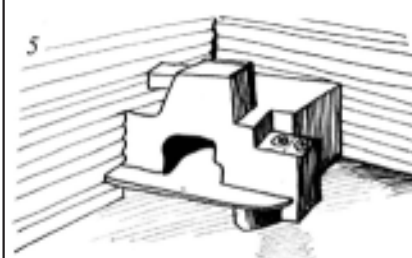
2 Піч у хаті кінця XIX ст. у селі Люта Великоберезнянського району

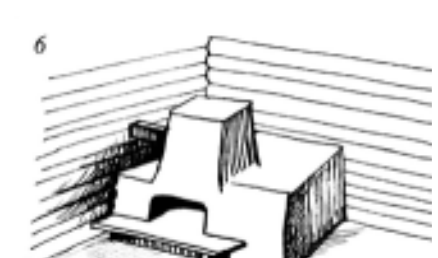
3 Піч у хаті середини XIX ст. у селі Порошково Перечинського району

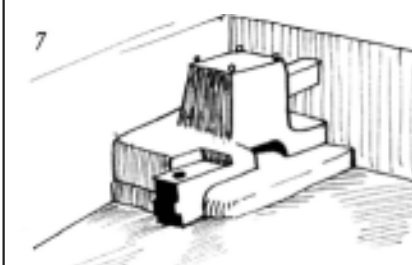
4 Піч у хаті середини XIX ст. у селі Тур'я Поляна Перечинського району

5 Піч у хаті кінця XIX ст. у селі Березники Свалявського району

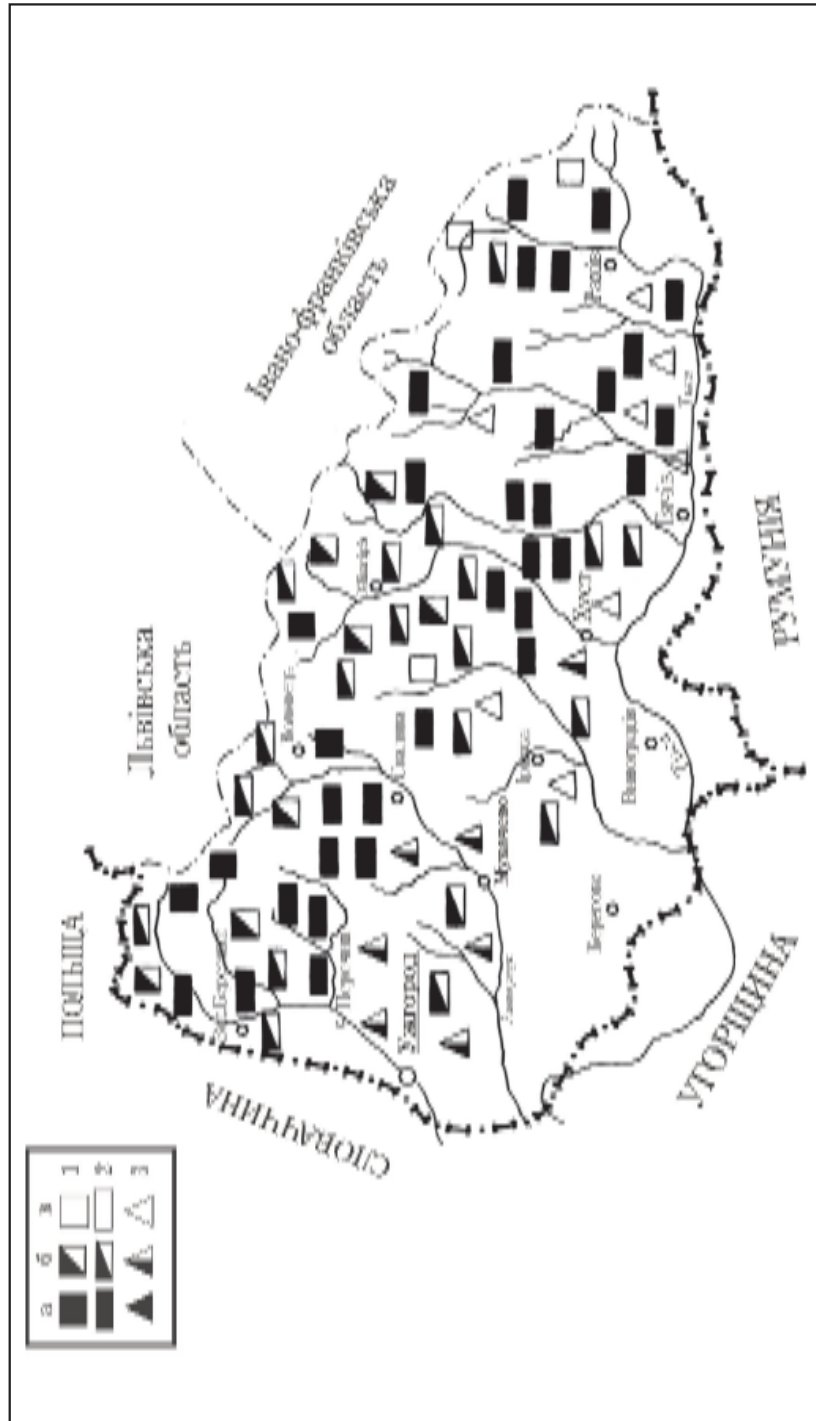
6 Піч у хаті середини XIX ст. у селі Лисичево Іршавського району

7 Піч у хаті середини XIX ст. у селі Крайниково Хустського району

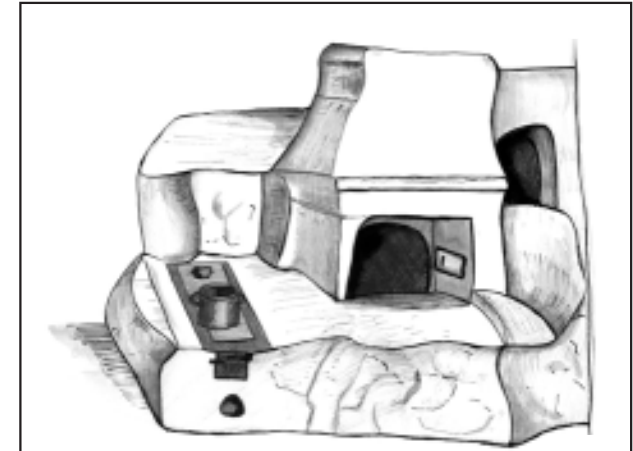

8 Піч у хаті початку XX ст. у селі Данилово Хустського району

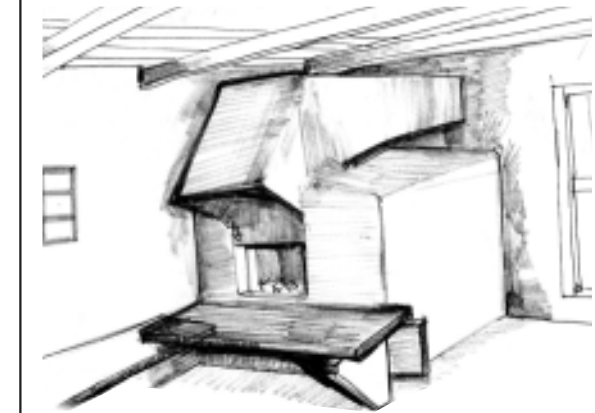
Карта поширення типів печі (кінець XIX - початок XX ст.)
 1 - курні; 2 - напівкурні; 3 - чисті (з виведенням диму на горіще;
 а - поширені; б - побутують; в - зустрічаються

Піч з плитою у хаті
 кінця XIX ст.
 у селі Келечин
 Міжгірського району

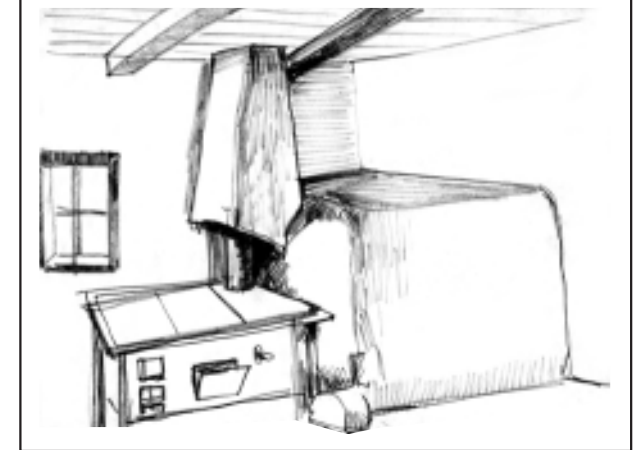

Напівкурна піч у хаті
 кінця XIX ст.
 Юлії Ганусич
 у селі Турички
 Перечинського району

Розміри печі:
 довжина - 174 см.,
 ширина - 145 см.,
 висота - 110 см.,
 челюсті - 31x54 см.,
 кіш (посередині) - 53 см.,
 припічок (ширина) - 44 см.

Піч з челюстями
 у сінях і грубка
 у хаті кінця XIX ст.
 Анни Кулеби
 в селі Тур'я Поляна
 Перечинського району

Інтер'єр святкової кімнати гуцульської г'ражди із села Стебний Рахівського району

Фрагмент інтер'єру кімнати в хаті середини XIX ст. у селі Довге Іршавського району

243

Фрагмент інтер'єру святкової кімнати хати початку XIX ст. у селі Середнє Водяне Рахівського району

Ліжка і грядка для рушників у святковій кімнаті хати 1888 року у селі Бедевля Тячівського району

244

Пічний кут буденної Кімнати у хаті 1888 року
в селі Бедевля Тячівського району

245

Інтер'єр кімнати у хаті кінця XIX ст. у селі Довге Іршавського району

Фрагмент інтер'єру хати кінця XIX ст. у селі Довге Іршавського району

247

Інтер'єр бойківської хати початку XIX ст. у селі Рекіти Міжгірського району

Фрагмент інтер'єру сіней хати початку XIX ст. у селі Рекіти Міжгірського району

Фрагмент інтер'єру сіней хати кінця XVIII ст. у селі Тибава Свалявського району

Кухонний кут в кімнаті хати кінця XVIII ст. у селі Тибава Свалявського району

Інтер'єр сіней бойківської хати початку XIX ст. у селі Рекіти Міжгірського району. Експозиція Музею народної архітектури і побуту в Ужгороді

Житлова частина гуцульської ґражди 1909 року у селі Стебний Рахівського району. Фото автора

Гуцули біля хати в селі Ясіня Рахівського району

Гуцульська ґражда у селі Стебний Рахівського району. Фото 20-х років ХХ ст.

Фрагмент інтер'єру кімнати в гуцульській ґражді з села Стебний Рахівського району. Експозиція Музею народної архітектури і побуту в Ужгороді

Спальня частина в хаті початку XX ст. із села Середнє Водяне Рахівського району. Експозиція Музею народної архітектури і побуту в Ужгороді

Інтер'єр житлового помешкання в хаті початку XIX ст. із села Рекіти Рахівського району. Експозиція Музею народної архітектури і побуту в Ужгороді

Бойківська сім'я перед хатою в селі Верхні Ворота Воловецького району

Перед хатою в селі Керецьки Свалявського району. Фото 20-х років XX ст.

Довга хата у селі Порошково Перечинського району. Фото 20-х років XX ст.

Родина біля хати в селі Порошково Перечинського району.
Фото початку 20-х років XX ст.

Фрагмент інтер'єру хати кінця XVIII ст. із села Тибава Свалявського району.
Експозиція Музею народної архітектури і побуту в Ужгороді

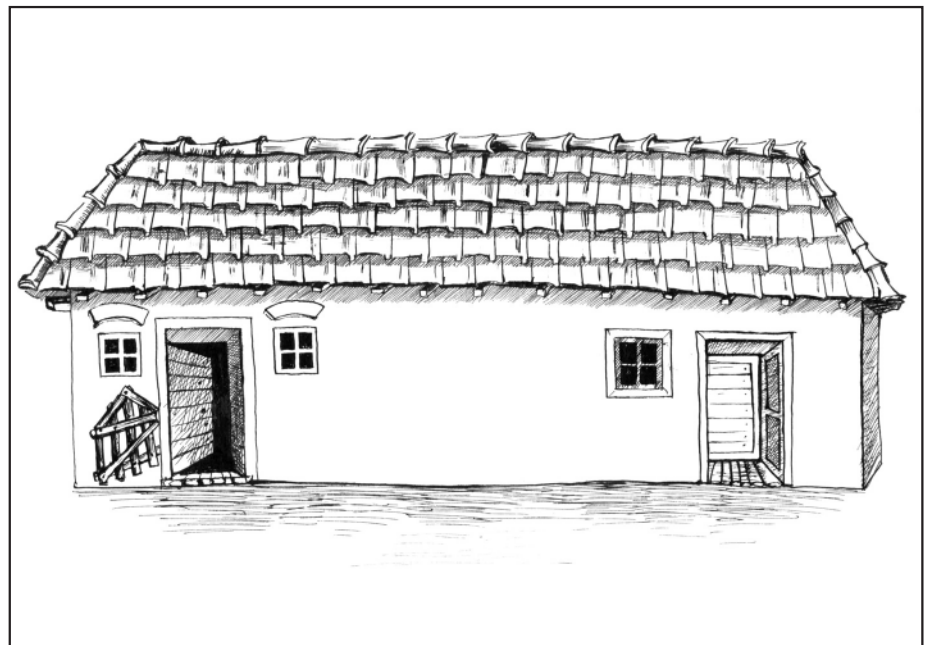
Фрагмент інтер'єру кімнати в хаті кінця XVIII ст. із села Оріховиця
Ужгородського району

Хлів і стодола (пеливня) кінця ХІХ ст. у селі Глибоке Ужгородського району

Хлів у селі Глибоке Ужгородського району

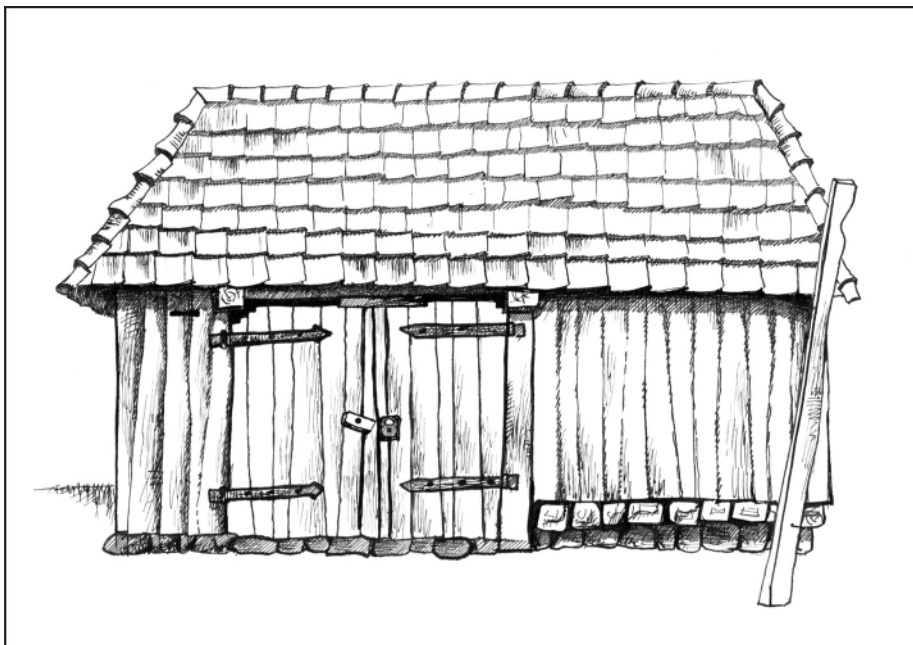

Хлів кінця XIX ст. у селі Руські Комарівці Ужгородського району

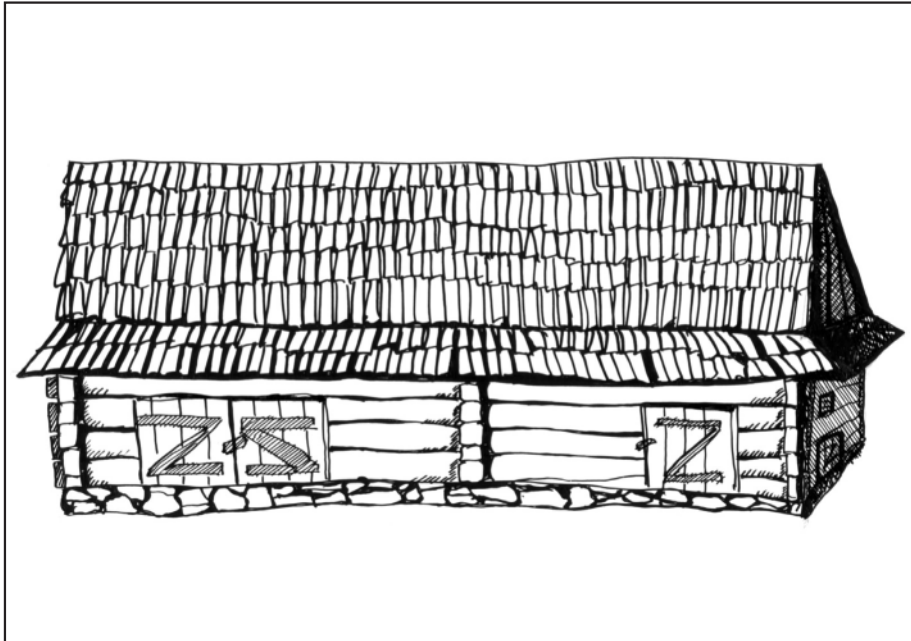

Хлів кінця XIX ст. у селі Копинівці Мукачівського району.
Вхід з торцевого боку

Стодола (пеливня) і дровітня у селі Глибоке Ужгородського району

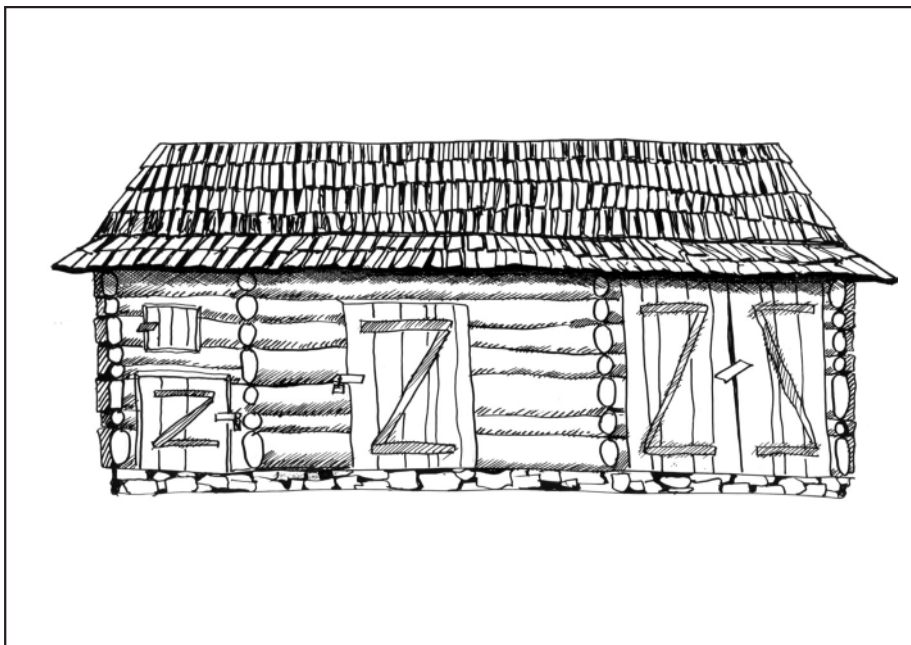

Хлів і стодола (пеливня) кінця XIX ст. у селі Балашівці Мукачівського району

Хлів і стодола в одному блоці у селі Тибава Свалявського району

Стодола, хлів і хлівець в одному блоці у селі Тибава Свалявського району

Хлів кінця XIX ст. у селі Сокирниця Хустського району

Хлів кінця XIX ст. у селі Крайниково Хустського району

Стодола (чур) у селі Крайниково Хустського району

Стайня і стодола (боїще) початку XX ст. в одному блоці у селі Пилипець Хустського району

Хлів початку XX ст. У селі Стеблівка Хустського району

Стайня і стодола середини XIX ст. в одному блоці у селі Річка Міжгірського району

Стайня і стодола кінця XIX ст. в одному блоці у селі Рекіті Міжгірського району

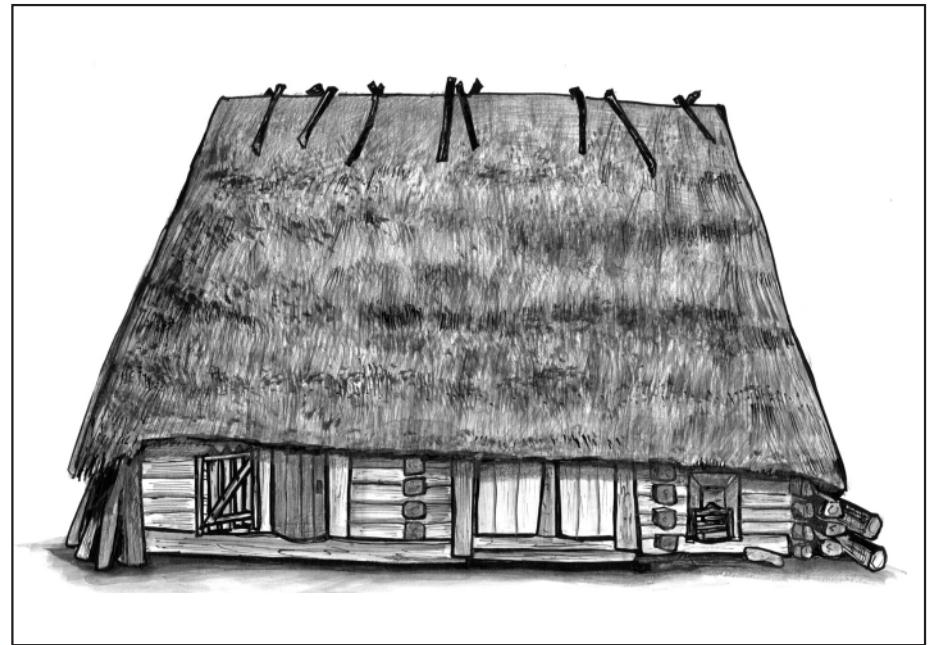

Стайня і стодола в одному блоці у селі Лісковець Міжгірського району

Стайня кінця XIX ст. у селі Рекіті Міжгірського району

Хлів і стодола в одному блоці у селі Келечин Міжгірського району

Стайня (шталів) і оборіг у селі Лазещина Рахівського району

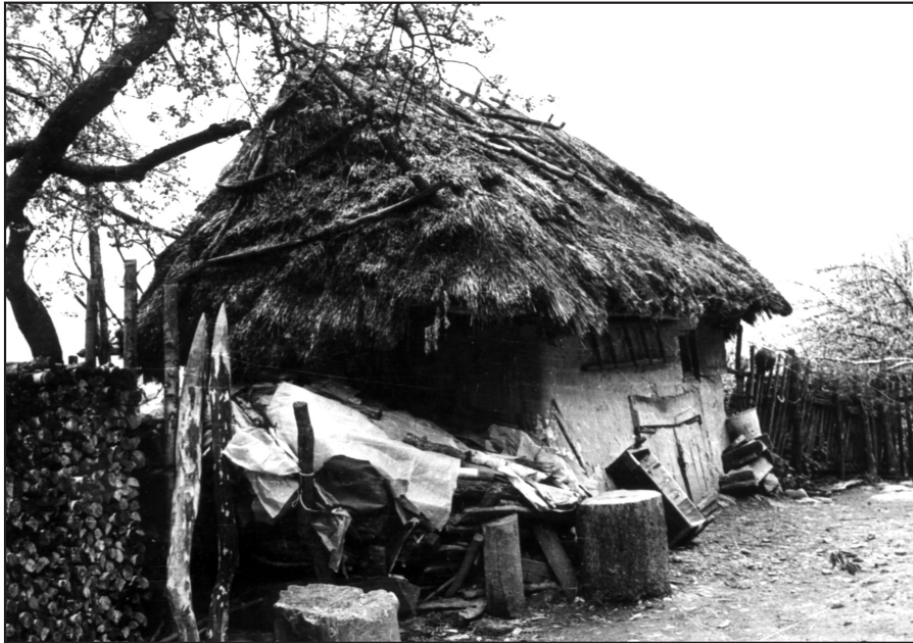
Хлівець 20-х років XX ст. у селі Худльово Ужгородського району

Хлів (шталів) початку XX ст. у селі Лазещина Рахівського району

Хлівець 20-х років XX ст. у селі Великі лази Ужгородського району

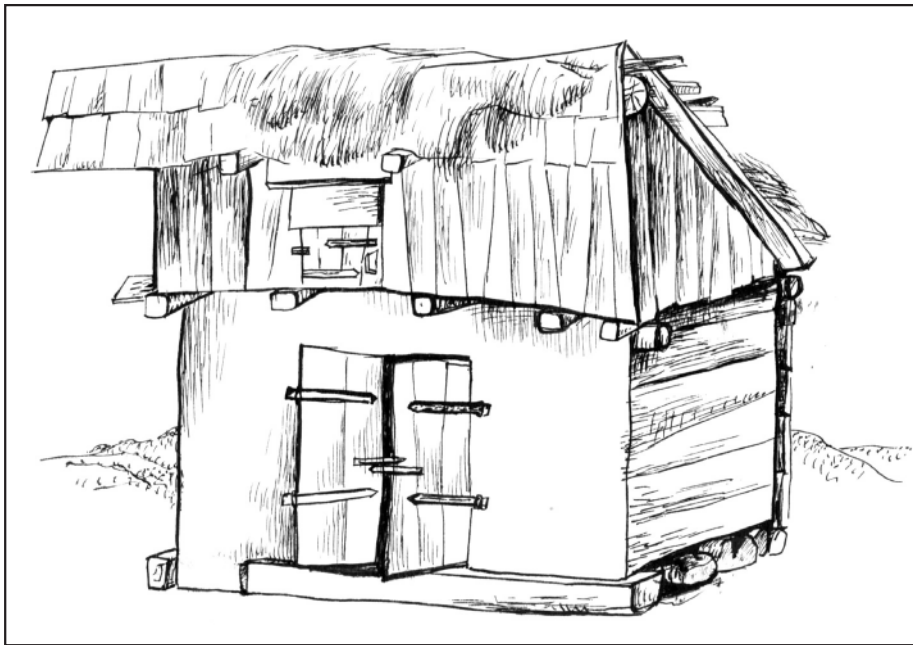

Хлівець початку XX ст. у селі Зарічево Перечинського району

Оборіг у селі Тур'ї Ремети Перечинського району

Хлівець і курник у селі Глибоке Ужгородського району

Оборіг у селі Туриця Перечинського району

Оборіг у селі Сімерки
Перечинського району

Оборіг біля хати із села Рекіти
Міжгірського району. Експозиція

Оборіг у селі Стригальня Міжгірського району

Оборіг із хлівцему внизу в селі
Гукливе Воловецького району

Оборіг із хлівцему внизу в селі
Турички Перечинського району

Оборіг у селі Кваси Рахівського району.
На передньому плані - оборіг із хлівцем внизу

Спосіб зберігання сіна в копиці у селі Річка Міжгірського району

Копиці сіна у селі Чорна Тиса Рахівського району

Спосіб зберігання сіна в копиці у селі Кваси Рахівського району

Комора з пивницею внизу у селі Ворочево Перечинського району

Комора у селі Лазецина Рахівського району

Комора у селі Стригальня Міжгірського району

Комори у селі Лазецина Рахівського району

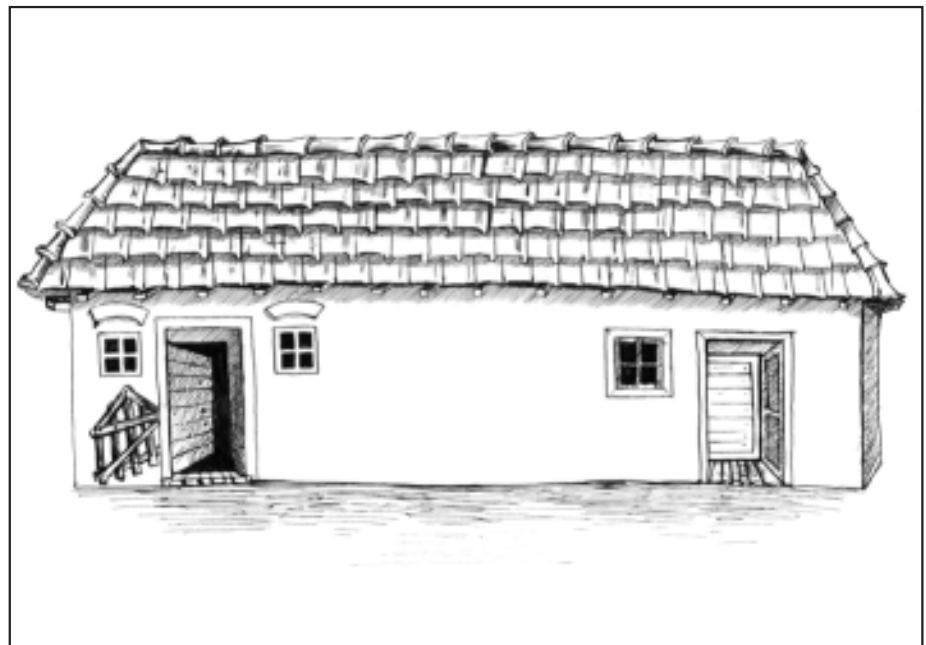
Комора у селі Горяни Ужгородського району

Хлів і стодола (пеливня) кінця XIX ст. у селі Глибоке Ужгородського району

Хлів у селі Глибоке Ужгородського району

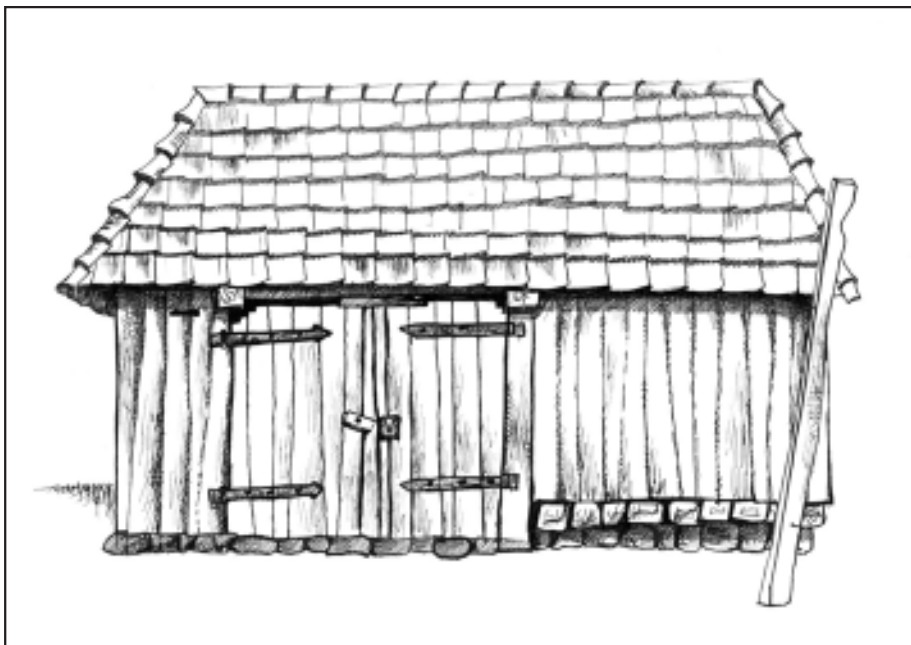

Хлів кінця XIX ст. у селі Руські Комарівці Ужгородського району

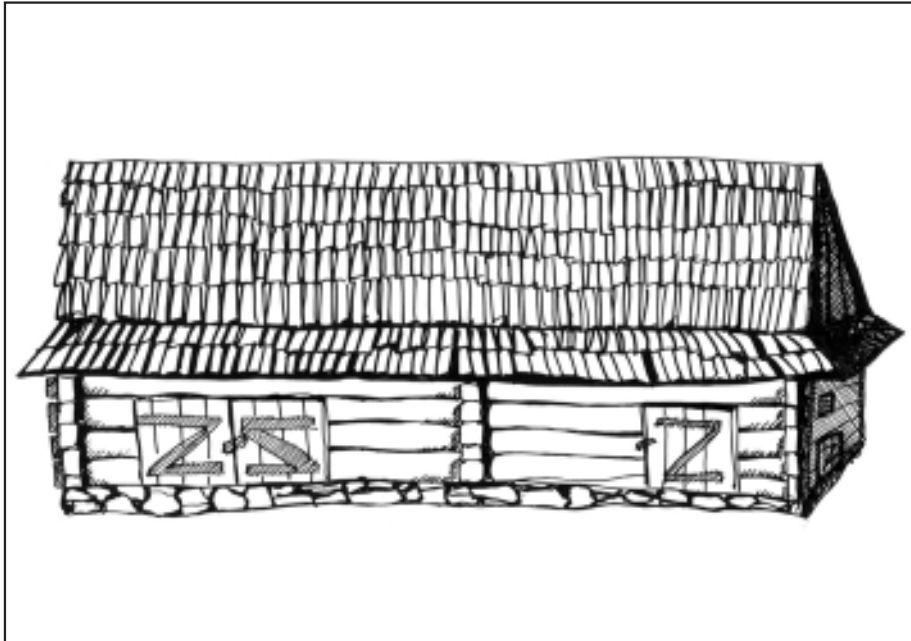

Хлів кінця XIX ст. у селі Копинівці Мукачівського району.
Вхід з торцевого боку

Стодола (пеливня) і дровітня у селі Глибоке Ужгородського району

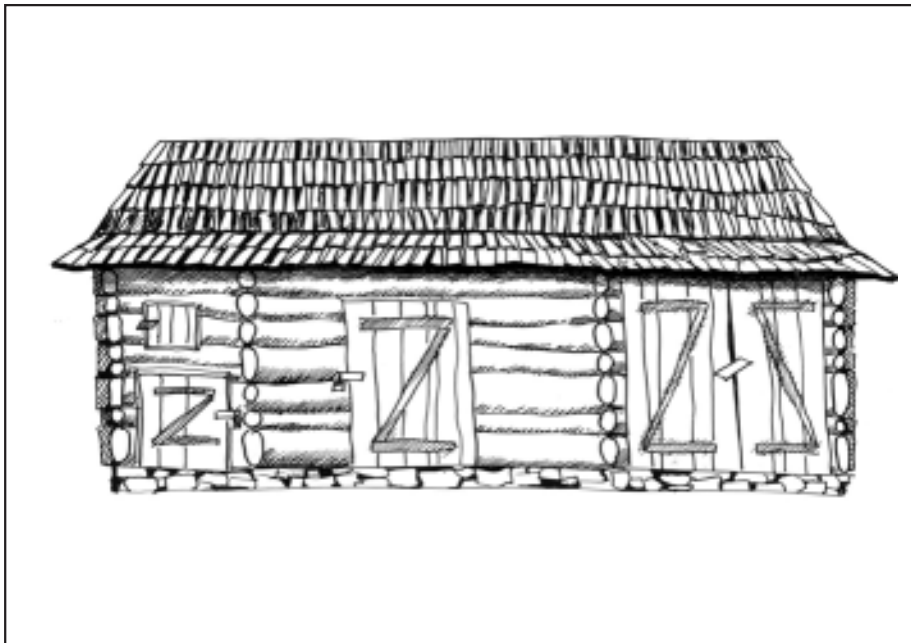

Хлів і стодола (пеливня) кінця XIX ст. у селі Балашівці Мукачівського району

Хлів і стодола в одному блоці у селі Тибава Свалявського району

Стодола, хлів і хлівець в одному блоці у селі Тибава Свалявського району

Хлів кінця XIX ст. у селі Сокирниця Хустського району

Хлів кінця XIX ст. у селі Крайниково Хустського району

Стодола (чур) у селі Крайниково Хустського району

Стайня і стодола (боїще) початку XX ст. в одному блоці у селі Пилипець Хустського району

Хлів початку XX ст. У селі Стеблівка Хустського району

Стайня і стодола середини XIX ст. в одному блоці у селі Річка Міжгірського району

Стайня і стодола кінця XIX ст. в одному блоці у селі Рекіті Міжгірського району

Стайня кінця XIX ст. у селі Рекіті Міжгірського району

Стайня і стодола в одному блоці у селі Лісковець Міжгірського району

Хлів і стодола в одному блоці у селі Келечин Міжгірського району

Стайня (шталів) і оборіг у селі Лазещина Рахівського району

Хлівець 20-х років XX ст. у селі Худльово Ужгородського району

Хлів (шталів) початку XX ст. у селі Лазещина Рахівського району

Хлівець 20-х років XX ст. у селі Великі лази Ужгородського району

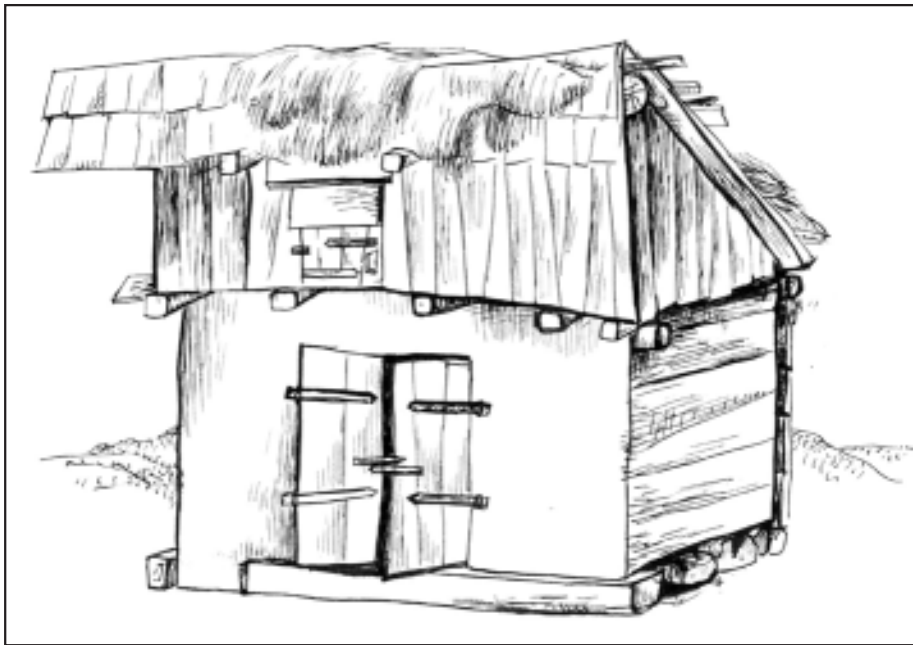

Хлівець початку ХХ ст. у селі Зарічево Перечинського району

Оборіг у селі Тур'ї Ремети Перечинського району

Хлівець і курник у селі Глибоке Ужгородського району

Оборіг у селі Туриця Перечинського району

Оборіг у селі Сімерки
Перечинського району

Оборіг із хлівцем внизу в селі
Гукливе Воловецького району

Оборіг біля хати із села Рекіти
Міжгірського району. Експозиція

Оборіг із хлівцем внизу в селі
Турички Перечинського району

Оборіг у селі Стригальня Міжгірського району

Оборіг у селі Кваси Рахівського району.
На передньому плані - оборіг із хлівцем внизу

Спосіб зберігання сіна в копиці у селі Річка Міжгірського району

Копиці сіна у селі Чорна Тиса Рахівського району

Спосіб зберігання сіна в копиці у селі Кваси Рахівського району

Комора з пивницею внизу у селі Ворочеве Перечинського району

Комора у селі Лазецина Рахівського району

Комора у селі Стригальня Міжгірського району

Комори у селі Лазецина Рахівського району

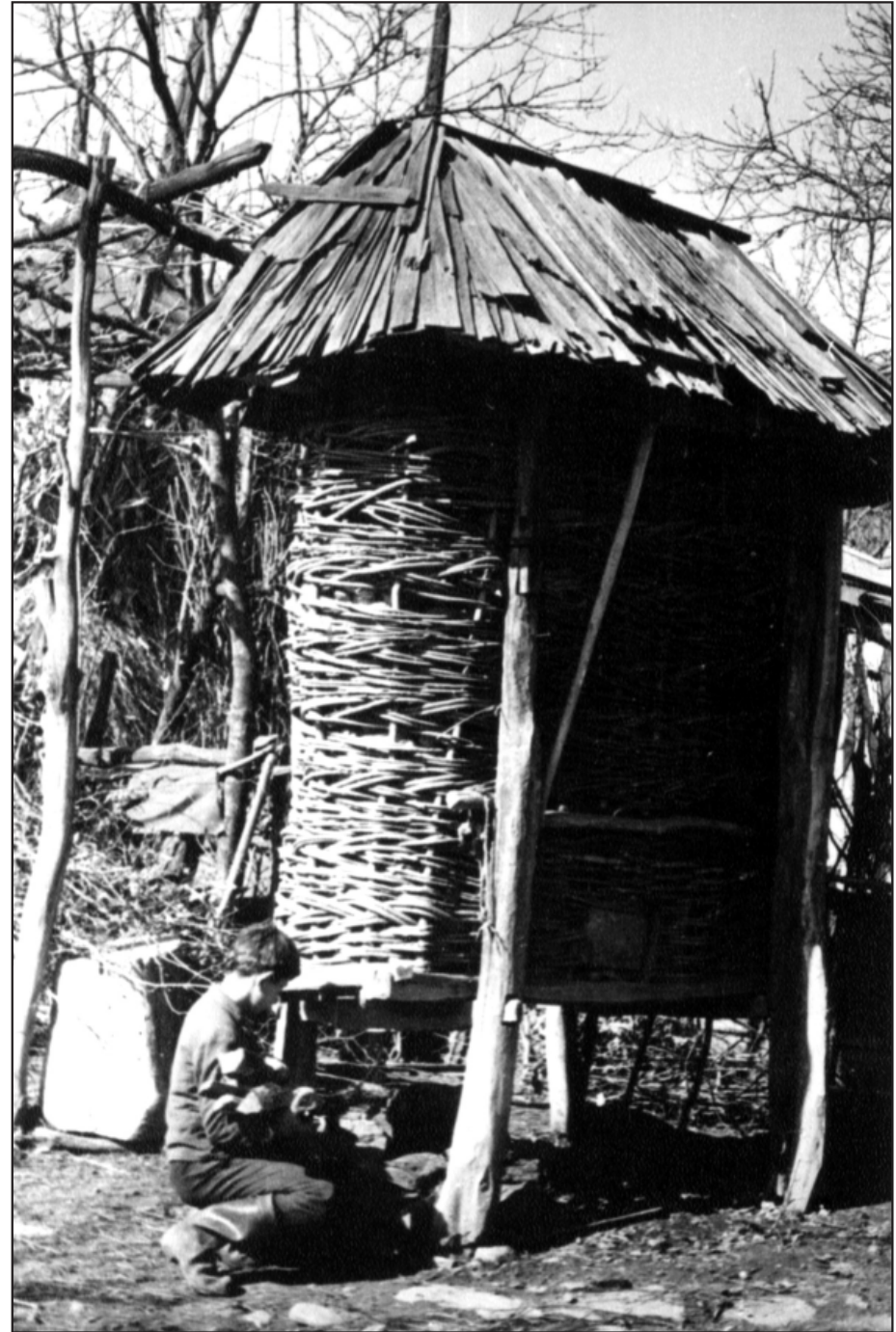
Комора у селі Горяни Ужгородського району

Кіш і курник у селі Тур'ї Ремети Перечинського району. Фото 20-х років ХХ ст.

Кіш у селі Бедевля Тячівського району

Кіш у селі Велика Копаня Виноградівського району

Кіш з коморою внизу у селі Ракошино Мукачівського району

Дроварка (колишня) у селі Крайниково Хустського району

Рупа на картоплю в селі Річка Міжгірського району

Рупа на картоплю в селі Княгиня Великоберезнянського району

Рупа на картоплю у селі Тур'я Поляна Перечинського району

Садиба 20-х років ХХ ст. з колодязем-журавлем біля вулиці у селі Невицьке Ужгородського району

Колодязь з журавлем біля хати у селі Крайниково Хустського району

Колодязь з журавлем у дворі садиби в селі Оріховиці Ужгородського району

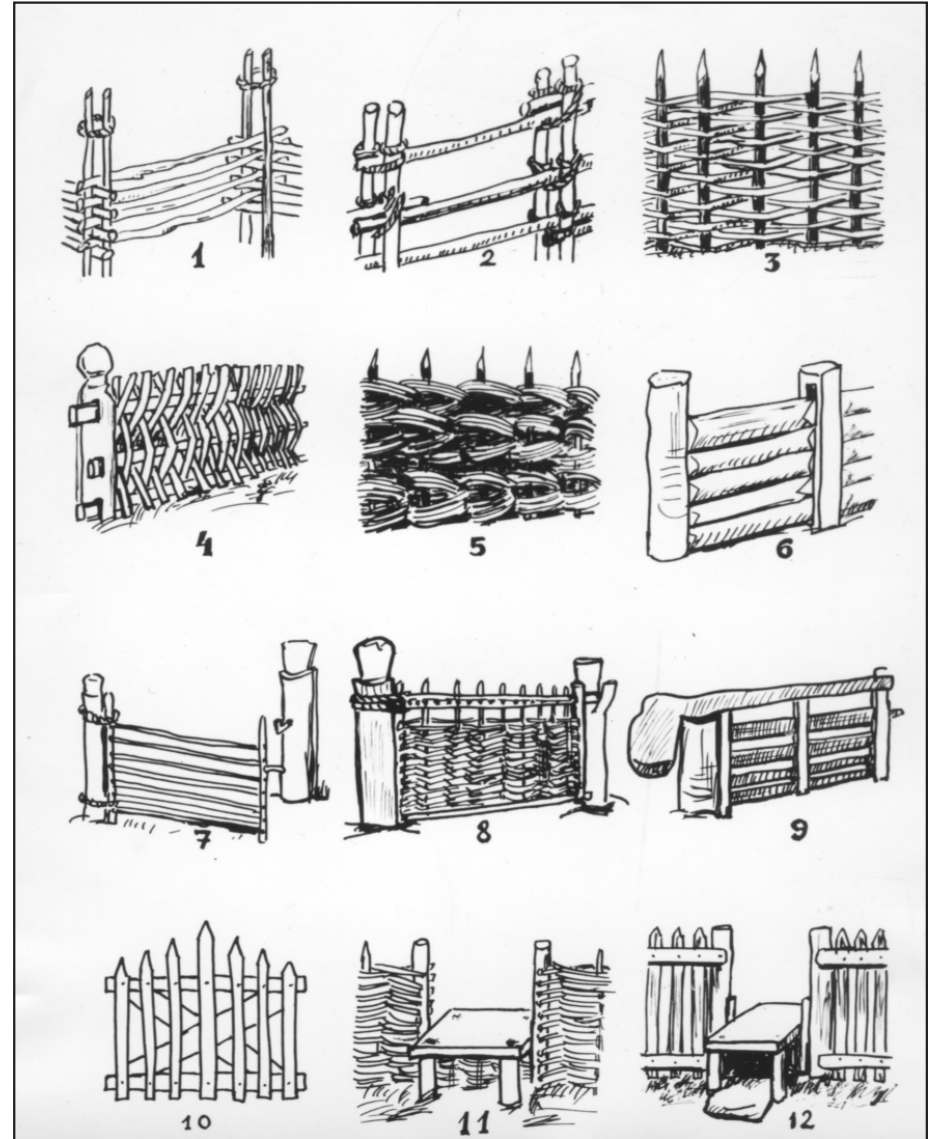

Колодязь з журавлем у селі Стебний Рахівського району

Колодязь з журавлем в селі
Оріховиця Ужгородського району

Колодязь з колесом-корбою у селі
Дубриничі Перечинського району

Типи огорожі і воріт
 1, 2 - огорожа з жердини ("вориння");
 3-5 - плетена огорожа ("пліт");
 6 - огорожа з тонких колід і брусів ("паланок");
 7 - ворота на гужвах, закриваються на дерев'яний гак ("клуц");
 8 - плетені ворота на гужвах;
 9 - ворота з противагою;
 10 - ворота з штахет;
 11, 12 - перелази

Огорожа двору в селі Річка Міжгірського району

Огорожа і перелаз біля хати в селі Зарічево Перечинського району

Огорожа ("пліт") у селі Гайдош Ужгородського району

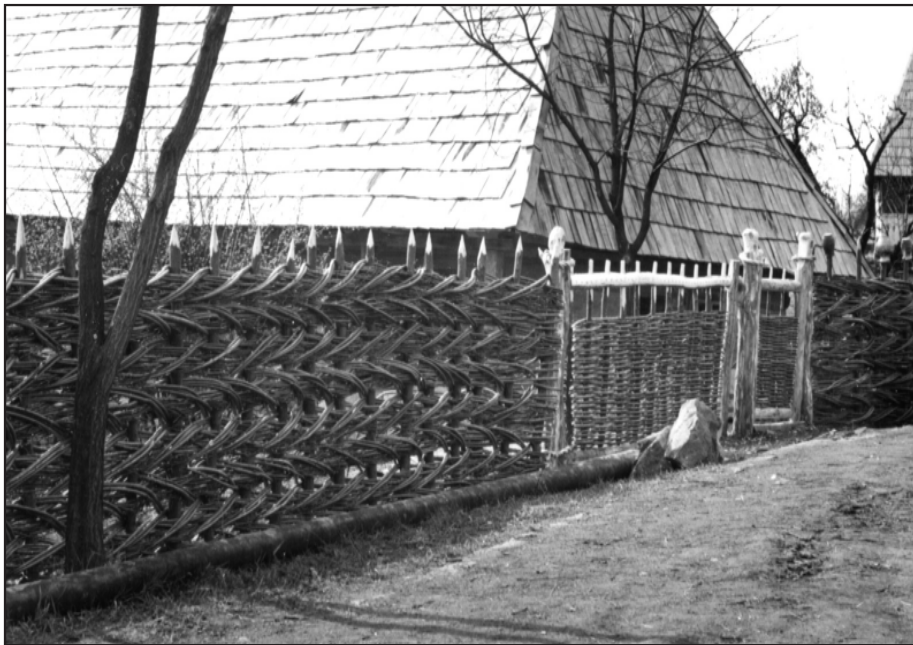
Огорожа ("паланок") у селі Ворочеве Перечинського району

Хвіртка біля хати в селі Бедевля Тячівського району

Огорожа, ворота і хвіртка садиби в селі Бедевля Тячівського району

Автор книжки біля огорожі з вориння.
Закарпатський музей народної архітектури і побуту, 1969 рік

Кіш і курник у селі Тур'ї Ремети Перечинського району. Фото 20-х років ХХ ст.

Кіш у селі Бедевля Тячівського району

Кіш у селі Велика Копаня Виноградівського району

Кіш з коморою внизу у селі Ракошино Мукачівського району

Дроварка (колишня) у селі Крайниково Хустського району

Рупа на картоплю в селі Річка Міжгірського району

Рупа на картоплю в селі Княгиня Великоберезнянського району

Рупа на картоплю у селі Тур'я Поляна Перечинського району

Колодязь з журавлем біля хати у селі Крайниково Хустського району

Садиба 20-х років XX ст. з колодязем-журавлем біля вулиці у селі Невицьке Ужгородського району

Колодязь з журавлем у дворі садиби в селі Оріховиці Ужгородського району

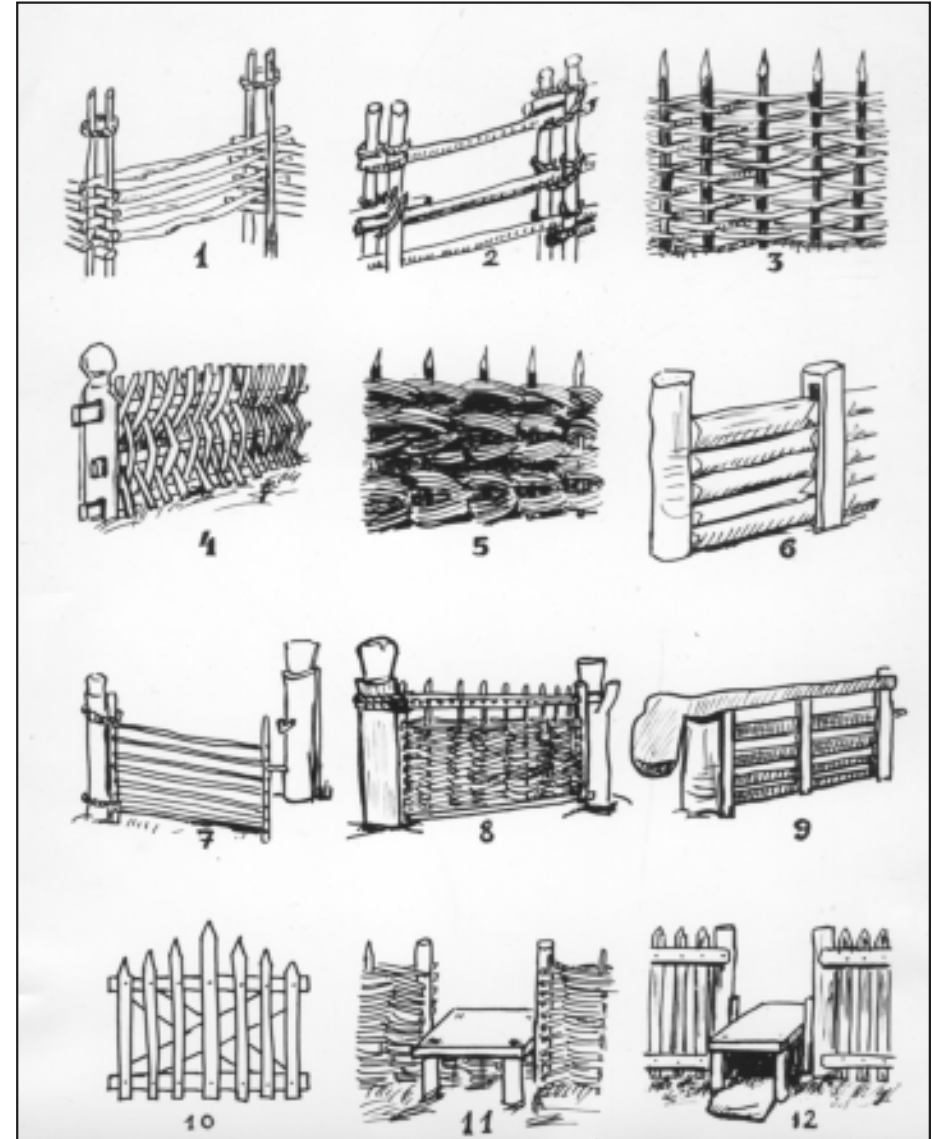

Колодяз з журавлем у селі Стебний Рахівського району

Колодяз з журавлем в селі
Оріховиця Ужгородського району

Колодяз з колесом-корбою у селі
Дубриничі Перечинського району

- Типи огорожі і воріт
 1, 2 - огорожа з жердини ("вориння");
 3-5 - плетена огорожа ("пліт");
 6 - огорожа з тонких колод і брусів ("паланок");
 7 - ворота на гужвах, закриваються на дерев'яний гак ("клуц");
 8 - плетені ворота на гужвах;
 9 - ворота з противагою;
 10 - ворота з штахет;
 11, 12 - перелази

Огорожа двору в селі Річка Міжгірського району

Огорожа і перелаз біля хати в селі Зарічево Перечинського району

Огорожа ("пліт") у селі Гайдош Ужгородського району

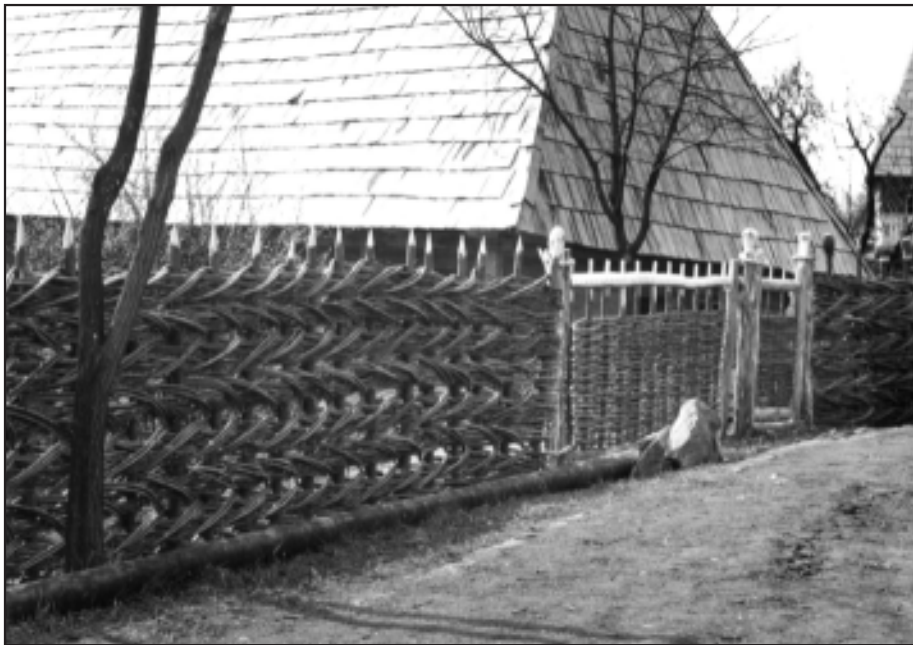
Огорожа ("паланок") у селі Ворочеве Перечинського району

Хвіртка біля хати в селі Бедевля Тячівського району

Огорожа, ворота і хвіртка садиби в селі Бедевля Тячівського району

Автор книжки біля огорожі з вориння.
Закарпатський музей народної архітектури і побуту, 1969 рік

Огорожа двору в селі Річка Міжгірського району. Фото автора

Огорожа ("пліт") у селі Гайдош Ужгородського району. Фото автора

П-подібна забудова садиби у селі Боронява Хустського району. Початок ХХ ст. Фото автора

Садиба кінця ХІХ ст. у селі Пилипець Міжгірського району. Фото автора

Огорожа біля хати в селі Зарічево Перечинського району. Фото автора

Огорожа біля хати в селі Стеблівка Хустського району. Фото автора

Огорожа і перелаз біля хати в селі Зарічево Перечинського району

Огорожа ("паланок") у селі Ворочево Перечинського району. Фото автора

Хата 60-х років XX ст. в селі Сторожниця Ужгородського району

Хата початку 80-х років XX ст. в селі Сторожниця Ужгородського району

326

Садиба початку XIX ст. у селі Брід Іршавського району

Садиба І. Хрипти кінця XVIII ст. У селі Рекіти Міжгірського району. Фото автора

122

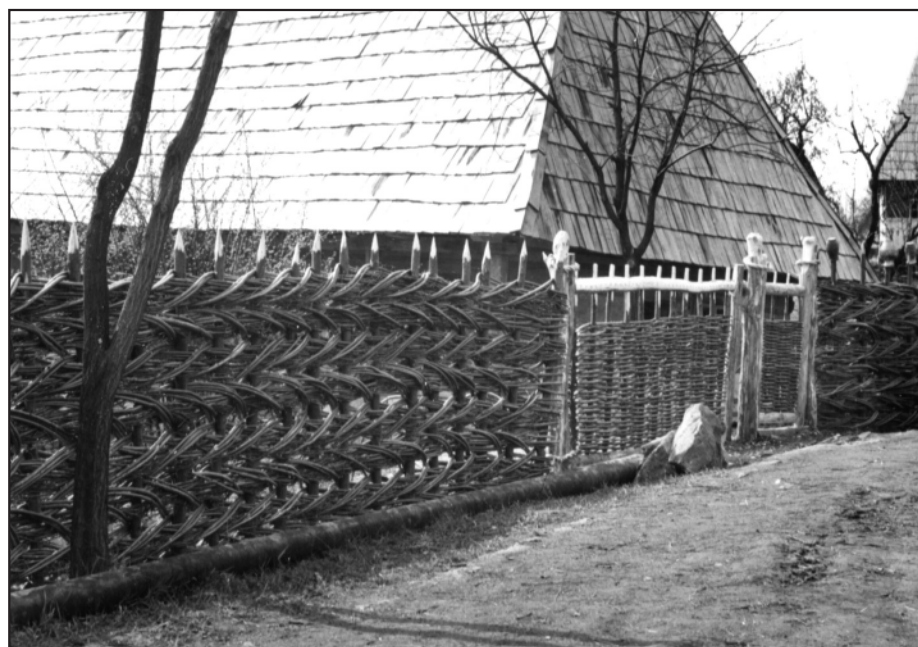
Автор книжки біля огорожі з вориння. Закарпатський музей народної архітектури і побуту, 1969 рік

296

Хвіртка біля хати з села Бедевля Тячівського району

Огорожа, ворота і хвіртка садиби з села Бедевля Тячівського району

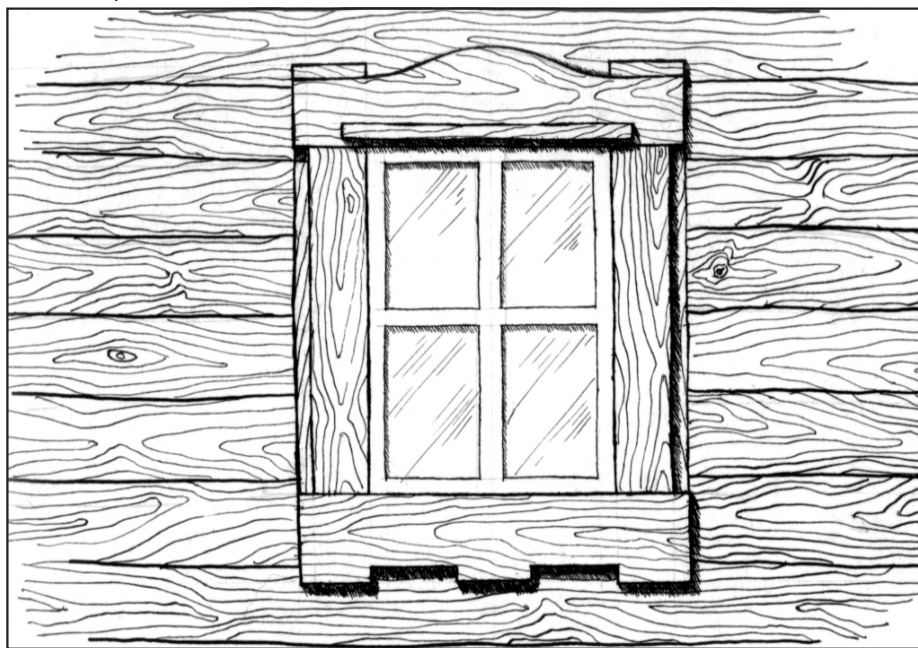

295

Хата початку XIX ст. у селі Верховина Бистра Великоберезнянського району з характерним входом і призьбою та дев'яти- і дванадцятишибковими вікнами

Оздоблення вікна дерев'яної хати в селі Ставне Великоберезнянського району. Мал. М. Приймича

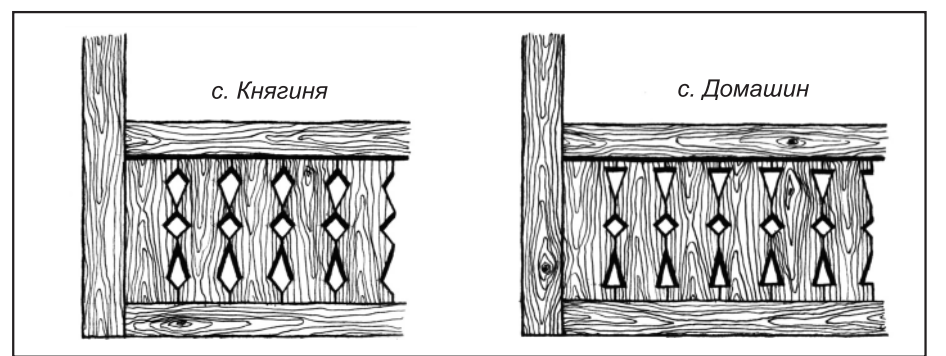

148

Напіввідкрита галерея хати 20-х років XX ст. у селі Середнє Водяне Рахівського району

Фрагменти ганків. Малюнки М. Приймича

153

Хата з села Ракошино Мукачівського району 1868 р. з побіленим зрубом і дахом з усеченими зверху фронтонами, вкрита гонтом ("шинглями"). Знаходиться в експозиції Музею народної архітектури і побуту в Ужгороді

206

Бойківська хата з відкритим зрубом і високим чотирихилим, вкритим солом'яними сніпками, дахом у селі Подобовець Міжгірського району. Фото початку 20-х років XX ст.

Хата середини XIX ст. у селі Зубівка Мукачівського району

205

Село Ворочево Перечинського району, 1999 р. Фото автора

317

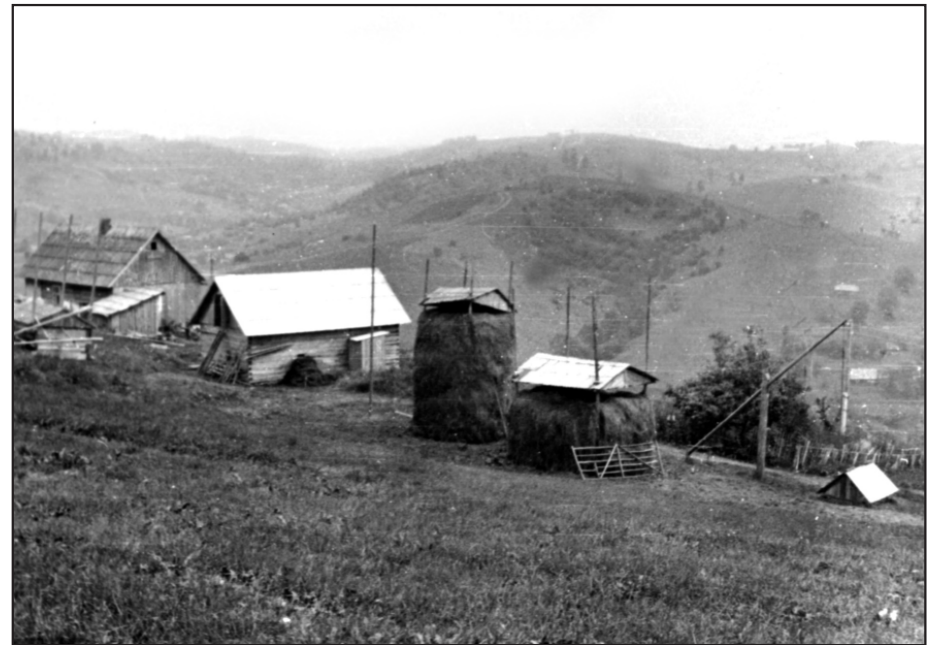
Фрагмент села Подобовець Міжгірського району, серпень 2003 р.
Фото Яна Соучека

Фрагмент села Кам'яниця Ужгородського району, 2004 р. Фото автора

318

Гуцільська садиба у селі Стебний Рахівського району, 1977 р. Фото автора

319

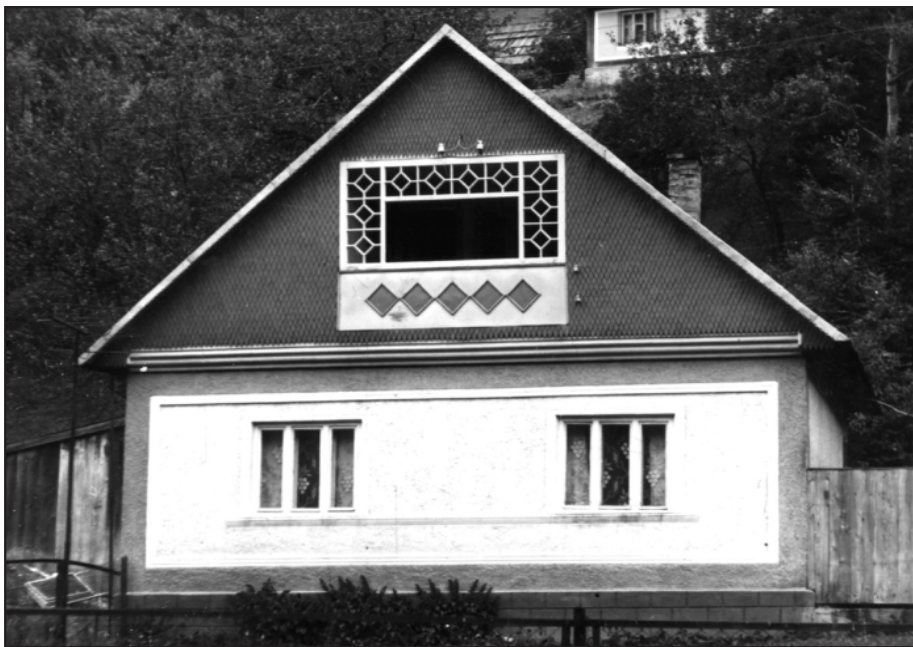

Хата в селі Стебний Рахівського району, 60-і роки XX ст. Фото автора

Хата початку 70-х років XX ст. в селі Майдан Міжгірського району.
Фото автора

Хата в селі Білин Рахівського району, початок 70-х років XX ст. Фото автора

Інтер'єр кухні хати в селі Білин Рахівського району, 1972 р. Фото автора

Хата початку 70-х років XX ст. в селі Майдан Міжгірського району, 1974 р.
Фото автора

Хата кінця 60-х років XX ст. в селі Чумальово Тячівського району, 1974 р.
Фото автора

Хата кінця 70-х років XX ст. в селі Стеблівка Хустського району, 1979 р.
Фото автора

Хата середини 70-х років XX ст. в селі Голубине Свалявського району, 1977 р.
Фото автора

Хата кінця 60-х років XX ст. в селі Ставне Великоберезнянського району

Хата 70-х років XX ст. в селі Тур'я Поляна Перечинського району, 1974 р.
Фото автора

Хата початку 70-х років XX ст. в селі Ставне Великоберезнянського району

324

Хата 70-х років XX ст. в селі Струмківка Ужгородського району

325

Хата 60-х років XX ст. в селі Сторожниця Ужгородського району

Хата початку 80-х років XX ст. в селі Сторожниця Ужгородського району

Софія Сорока

ДОРОГОЮ
ЖИТТЯ

